МИР ЧАЛАЛ

САДӘ ҺЕКАЙӘЛӘР

АЗӘРБАЙЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЙЯТЫ
Баку 1955

КӨЙЛӘР АДАМЫ

Әшраф бу сәнәти севиб кетмишди. О, ушаглыгда, говуб тутмаг истәдийи кәпәнәкләр, ювасыны тапмаг истәдийи сыгырчыллар кими учмаг арзусунда иди. О, истәдийинә чатды. Үч ил охудугдан сонра зәманәсинин гәрибә бир сыгырчыны олду.

Сыгырчыллар сәһәр чағы көләр, будагларда гонуб сәсләнәр, баһарын мүждәсини кәтирәрләр. Инди Әшраф да уллузишан бир тәйярәдә учур, өлкәсинин бу башындан о башына, о башындан-бу башына шад хәбәрләр апарырды. Һәр учдугу ердән йүзләрлә адамын үрәк сөзләрини апарыр, һәр бир учушу ушаглары, аналары, оғуллары, севкилиләри, достлары, йолдашлары севиндирирди.

Өлкәдә һава почтасы тәзә бир иш иди. Сон он ил әрзиндә сосялизм зәманәсиндә бу иш ишкишаф едиб йыллмыш, әлиш хидмәтинә верилмишди. Адамлар, бу күн язлыглары мәктубуны миллә километр узаг ерә әлә бу күн чатыб охуначағыны биләндә, әввәл һейрәт едир, сонра севинир, даһа сонра һава почтасына тәраф йүйүрүрдүләр. Почта ишчиләри әлиндә пакетләри, йүкүл ә сәлигәли багламалары кәтириб тәйярәйә йыгында, Әшрәфин — о саглам ә ити бахышлы кәнчин үзүнә бахыр, күлүмсәйирдиләр. Санки онлар сорушурдулар: «Тезми чатдырачагсыныз?»

Анасы, әлбәт ки, екаһә оглу Әшрәфин сәнәтиндән наразы иди: «Көйләрдә нә вар, — дейирди, — бу бойда ердә сәнә нешә рәһәт олмушду? Бәйәм сән, гушсан, күләксән, нәсән ки, учасан? Тәйярәйә нечә инанырсан? Машынды, маторду, аллаһ әләмәмиш, көйүн бир гатында дурду, дурду. Әлиш һара чатачаг, аягыш һара чатачаг?

Атамын эвини йыхма, гэшэнк бир пешэ тап. Буну сэнин башына ким салыб?»

Эшрэф, анасынын хатирини чох истэрди. Сёзүндэн чыхмазды. Анасынын ондан ничимэсинэ hеч вахт разы олмазды. Тэйярэчилик мэктэбинэ кэлэндэ билирди ки, анасы разы олмаячаг. Бир истэди ки, белэ бир мэктэбдэ охудуғуну кизлэтсин. Фикирлэшди ки, бу мүмкүн олмаячаг. Бир истэди ки, эл чэксин, башга сэнэт сечсин. Hэтта рассамлыг мэктэбинэ кедэн йолдашлары илэ сеhбэт дэ элэди. Онлар да Эшрэфи өз ярларына чэкмэк истэдилэр. Мэктэбин hэйэтиндэ онун дилиндэн эризэ языб катиб вердилэр. Башга вэсигэлэр олмадығындан, катиб гэбул этмэди. Эшрэф дэ вэсигэлэри кэтирмэди. «Йох, — деди, — рассамлыга кирсэм дэ баша вермэйэчэйэм. Кэлин сиз мэни зорлтэбиб элэмэйин!»

Эшрэф чох өлчдү, бичди. Тэйярэчи олмаг арзусундан эл чэкэ билмэйэчэйини гэт эдэндэн сонра анасыны «биширмэк» хэялына дүшдү. Чкаловун hэятындан она сеhбэт элэди. Тэйярэчиларин наил олдуғу hөрмэт вэ шэрэфи онун нэзэрини етирди, күнүн бириндэ ону тэйярэйэ эйлэшдириб, шэhэрин үфүглариндэ бир дэфэ көзлирмэк тэдбири дэ көрдү.

Анасы йола кэлмэди:

— Йох, бала, — деди, — нэ элэйирсэн, элэ, аяғыны ердэн үзмэ! Хаталы пешэлэр бизэ галмайыб hа? Кэзмэйэ hэвэсин вар, кет, одур, дэмир йолунда ишлэ, матрос ол, шоферлийэ языл!

Эшрэф анасы илэ мүбаhисэ этмэйэ мэчбур олду:

— Нечэ инсаф эдиб бу сэнэти шоферлийэ тай тутурсан, ана? Мэнэм дейэн машинист саатда 50—60 километр сүрүр, 50—60 километр тэйярэнин габағында бир аддым мэгамындадыр. Араба илэ автомобил бирдирсэ, автомобил илэ дэ тэйярэ бирдир.

— Кэмидэ ишлэ!

Эшрэф деди:

— Ана, көйэ чыхмага гоймурсан ки, хаталыдыр. Дэниз хаталы дейилми?

Ана э'тиразында давам этди:

— Йох, ерин, суюн нэ хатасы!

— Горхағын кэмичидэн сорғусуну эшитмишсинизми?

— Нэ сорғу?

— Бир горхаг кэмичидэн сорушуб ки: «Атан hарада өлүб?» Кэмичи дейиб: «дэниздэ!». «Бабан hарада өлүб?» «О да дэниздэ богулуб, өлүб». Горхаг дейиб: «Бэс горхмурсан, енэ кэмичиликдэн эл чэкмирсэн?»

Бу мисал ананын хошуна кэлди. Хүсусилэ кэмичидэн олан суаллар лап онун үрэйиндэн иди:

— Горхаг нийэ олсун даhа? Киши hаггыны сорушуб, еридэ сорушуб!..

Эшрэф анасынын сёзүнү кэсди:

— Кёр кэмичи нэ чаваб верир.

— Версин, көрэк!

— Кэмичи дэ hариф имиш: горхагдан сорушур: «Атан hарада өлдү?» «Лап эвиндэ, йорган-дөшэкдэ!» «Бабан hарада өлдү?». «О да йорган-дөшэкдэ!» «Бэс горхмурсан hэр кечэ о йорган-дөшэйэ кирирсэн?»

Эшрэф сёзүнү гуртарыб анасынын үзүнэ бахды. Анасы мэсэлэнин мэ'насыны яхшы баша дүшмүшдү. Эшрэфин нийэтини дэ анлайырды. Анчаг инадындан дөнмэк истэмирди:

— Сэнэ, — деди, — дил етирмэк чэтиндир.

Эшрэф тэйярэчилик охуян йолдашларындан икисини янына салыб эвлэринэ кэтирди. Онларын бири Бэhлул кишинин оғлу Фэрман, бири дэ гарабағлы Hүсрэт идн. Фэрман Эшрэф илэ бир күчэли иди. Яшларында да бир ил тэфавүт варды. Фэрман кичик иди. Эшрэфин анасы Балаханымын оғлу Фэрманы танымады. Дүнэнэ гэдэр бир тикэ ушаг сайдығы, күчэлэрдэ ашыгатан көрдүйү Фэрманы белэ ярашыглы палтарда көрэндэ, өзү дэ hэвэсэ кэлди:

— Машаллаh олсун, — деди, — бала, нэ бөйүмүшсэн! Танымаг олмур. Мэн дедим бэс hансы кишидир. Яшынмаг истэдим.

Фэрман да зарафатчыл оғлан иди.

— Элбэт ки, — деди, — хала, сизлэр бизи киши саймазсыныз. Кишинин башында бухара папаг көрэк!

— Папагда нэ иш вар? О, көhнэ сөздүр. Баш, баш олсун!

Фэрман яваш-яваш мэтлэб үстэ кечди:

— Ана, — деди, — сэни тэбрик этмэйэ кэлмишэм.

Ананын көзү ишыгланды:

— Нэ сарыдан тэбрик?

— О сарыдан ки, Әшрәфи дә бизим мәктәбә көтүрдүләр.

— Сизин мәктәб һансыдыр?

— Тәйярәчилик.

Фәрман буну деди, әввәл анаһын үзүнә, сонра да Әшрәфә бахды. Әшрәф дә анаһын үзүнә бахды. Ана башыны ашағы салмышды. Көнчләрин сөзләшдийини һисс этмишди; нә несә, о да башыны галдырыб Фәрманын үзүнә бахды:

— Әшрәф өзбашына иш тутурса, даһа мән нә дейим...

— Әшрәф өзбашына иш тутан оғул дейил.

— Мән она демәмишәмми, айры сәнәтә кетсин?

— Бу сән, бу Әшрәф! Сән десән ки, тәйярәчилик мәктәбинә кетмә, о кетмәйәчәк. Анчаг һеч кәс инанмыр ки, белә бир оғлун анасы әлә сөз демиш олсун.

Ана нә несә демәк истәйирди. Фәрман әли илә ишарә әдиб үзр истәди:

— Бағышла, — деди, — Мәһри хала! Бизим мәктәбә кәлән йүз әризәдән бәлкә беши гәбул ола, я олмая. Бу саат лап о даг кәндләриндән тутмуш шәһәр ушагларына гәдәр һамы тәйярәчилик мәктәбинә кәлмәйә чан атыр. Амма көтүрән кимдир? Бурая йүз йохламадан кечәни көтүрүрләр. Бураның шәрайти башгадыр, ады-саны башгадыр. Бура бир баш Москвая бахыр. Адамлар вар ки, ярым аршын дил чыхарыб ялварырлар. Мән сизин бу барәдә фикринизи әшидәндә, тәәччүб әләдим. Йә'ни тәәччүбә ер йохдур. Мәним анам да әввәл хофланырды. Сонра көрдү ки, сәнәт сәнәтдир, көйә, ерә дәхли йохдур. Интәһасы көй сәнәти бир аз да адамын башыны уча әләйир.

Ана деди:

— Бир парча ушагдыр, о нә билир тәйярә сүрмәйи? Өзүнә бахма, сән дирибашсан.

— Әшрәф беш мәним кимисини булаға сусуз апарар, сусуз кәтирәр, — дейә Фәрман э'тираз әләди. — Бир дә етирәп кими тәйярәйә миндирмирләр һа. Һәлә ики ил сорасәр өйрәдәчәкләр. Тамам-камал уста олмамыш кимдир она тәйярә верән, кимдир ону сүрүчү гоян! Бәйәм һасанд мәсәләдир? Тәйярәчиләрин һагг-һесабыны бир баш Москвада апарырлар. Назир өзү сорушур. Бир дә сән, өзүн билирсән өлүм-әчәл ки, вар, адамы дәйирманда да кирләр, тапар! Әчәл етишмәйәндән сонра лап көйүн едди гатындан дүшән оғланлар вар, һеч бурунлары да ганамайыб.

Ана һейрәтиндән башыны галдырыб дүз Фәрманын көзүнүн ичинә бахды:

— Әлә шей олмаз!

— Сәнә сөз дейирәм, лап белә, булутдан дүшән адамлар вар. Өзү дә бир дәфә йох, ики дәфә йох!

Гадын һейрәтини боға билмәди:

— Әдә, нә данышырсан, бәйәм бу чан дейил, дашды, дәмирди, нәди, көйдән дүшә, парчаланмая?!

Чаваплар күлүшдүләр. Ана чиддийәтини позмады:

— Сиз йә'ни адамы о гәдәр авам еринда гоюрсунуз?

Фәрман чаваб верди:

— Авам йох, сәнәтә бәләд дейилсән. Әлә билирсән көйдән дүшән оғлан бизим кими, бу палтар илә дүшүр?

— Бәс нечә!

— Оның гуш ганады кими палтары вар. Парашютла дүшүр.

— Нечә парашют?

— Чәтир кими шей вар һа, көрмүш оларсан, булвардда да адамлар ондан тутуб һоппанырлар.

— Тәйярә гырыланда о чәтири һарадан тапачагсан?

— Һәр тәйярәчинин әйниндә парашют вар. Онсуз гоярлармы көйә учсун?

— Һәр дәфә парашют кейир?

— Һәр дәфә тәйярәчинин янында парашют олур. Инди, көрдү ки, тәйярә яман күнә душүр, о саат парашют илә һоппаныр, саг-саламат кәлиб ердә тохтайыр. Бәс нечә? Мәһри хала сән әлә билирсән ки, көйә чыханларын һайына, гейдинә галан йохдур? Сәнә сөз верирәм ки, ер сәнәтләриндә көйдәкиндән чох хаталар олур.

***

Ана оғлуну тәйярә мәктәбинә верәндән сонра бир мүддәт далынча көзләди. Мүәллими тапды, мүдирлә таныш олду. Оғлунун йолдашларыны тапды. Бу сени аләмдә көрдүйү, таныш олдуғу һәр кәс она үмид верирди.

Күнүн бириндә Мәһрининн өзүнү тәйярәйә әйләшдириб кәздирән Әшрәф, анасындакы әминлийәтә чох севин-

ди. Бундан сонра сәнәтиндә даһа да гол-ганад ачды. Ана да оғлунун сәнәтинә алышды. Һәр ердә сөһбәт дүшәндә синә долу нфтихарла дейирди:

— Әшрәф тәйярәдә кағыз апарыб кәтирир. Тәйярә почту онун ихтиярындадыр.

Көйә матор сәси дуян кими әйвана чыхыр, күмүш ганадлы тәйяроларн көрдүкчә, сиичә пәрваз этдийи баласына бахыр кими, севинир, һәйәчанланырды. Әшрәф дә анасының бу һиссини анлайырды; бешдә-үчдә әвә баш вурур, мәктуб язырды.

Вәтән мүһарибәси башланандан сонра Мећри оғлундан бир мәктуб алды. Әшрәф, һитлерчи гулдурлара олан гәзәбини ифадә едәрәк, мәктубуну белә битирирди:

«Сулһ күнләриндә шәһәрдән-шәһәрә мәктуб, совгат апарыб, аналары, балалары севиндиририк. Инди вәтәнин горхулу дәгигәләриндә исә силаһ көтүрмәлийик. Ана, дүшмәнин башына од төкүрүк. Чалышырыг ки, әсләримиз фашизм бәласындан узаг олсун. Ана, мәктуб дашыянда сәнә хидмәт әдирдим. Сәнин мећрибан, хейирхаһ, шәфгәтли һиссләринә хидмәт әдирдим. Инди вәтән көнүлләриндә дүшмәнлә үз-үзә көләндә, фашист гулдурларыны гыранда да сәнә хидмәт әдирәм. Ана, инди мән матор курултусундан башга, чәбһә курултулары ичинә дә дүшүрәм. Бурада нә чүр шиддәтли, мүдһиш сәс десән вар. Бурада һәрб адамларының ичад әдә билдийи һәр чүр силаһ ишләнир. Ачаг бу вурһавуруп ичиндә мәним үрәйим әвимиздәки гәдәр сакитдир. Мән өзүмү полад бир зиреһлә өртүлмүш билирәм. Сәнин тәмсил этдийин вәтән һәмишә мәним нәзәримдә, хатиримдәдир. Мәни сахлаян, дөйүшә апаран да будур».

Әшрәф ахырда әлавә әдирди ки: «айын 25-дә шәһәримиздән өтәчәйәм, бәлкә көрүшә билдик».

Мећрини, оғлунун һәрб мейданларында олдуғуну билән аналара мәхсус интизар көтүрмүшдү. Аз галырды, гуш олуб чәбһәләрә учсун. Әлачы, имканы олса өзү дә бир тәйярәйә минәр, дүшмәнлрлә вурушмаг үчүн силаһ көтүрәр, Әшрәфә көмәйә кедәрди.

Ананын еканә тәсәллиси оғлунун көрүш вә'дәси иди. О, мин фикир-хәялла, мин бир һәвәслә айын 25-ни көзләйирди. Күндә нечә дәфә тәгвимин габағына кәлир, сабаһкы вәрәгини дә бу күн чырыр вә һәр дәфә дә вәрәгләри сайырды. Тәгвимдән гопардығы һәр вәрәг, санки өмрүндән бир күн әксилтмир, әксинә бир күн әлавә әдирди. Өтүб-кедән һәр күн ону оғлу илә көрүшә, һәсрәтини чәкдийи күнә яхынлашдырырды. Ана бу күнә бөйүк һазырлыг көрүрдү. Дүшмән үстүнә, давая кедән оғлуну бир күнлүјә дә олса өз евиндә эсилләйәчәк, бойнуну охшаячаг, дуалаячаг, сонра йола салачаҹды.

Көзләнән күн хошбәхт бир тале кими кәлиб чатды. Тәсадүфләнми, яхуд гәсдәнми, ана илә оғлун хатиринәми, бу күн көйләр булутлан тәмизләнмишди. Зүмрүд көйүн ортасында янан күнәш, аләми күмүш кими парылдатмышды. Санки о, узун йоллар кәлән Әшрәфин аягларына гызыл-күмүш сәпирди. Санки о, оғлунун кәләчәк уғурлу күнләриндән хәбәр верирди. Санки ана илә оғлун көрүшү, онун да үрәйиндән иди. О да дүнята һәр хейир вә хош арзунун баша чатмасына севинир, күлүмсәйирди.

Ана достларыны, танышларыны, яхын адамларыны чағырды, сәси илә әв-әшийә шәнлик кәтирән самавары айры бир һәвәслә һазырлады. Сүфрәни ачды, өзү исә гачыб әйвапда даяныды. Көзүнү көйләрдән айырмады. Онун үрәйи матор сәсинә мүнтәзир иди. Нәдәнсә о, Әшрәфин тәйярә мейданында ерә энәчәйини күман этмирди. О, көзләйирди ки, бу күнәшли көй сәсләнсин, үфүгдән-үфүгә кедән уллузлу тәйярә шәһәрин там ортасында, Мећринин әвинин янында даянсын.

Ана бу үмид, бу хәял илә әйвана, гапыя чыхыб гайыдыр, дәгигәдә бир саата бахырды. Көйдә исә нә тәйярә көрүнүр, нә матор сәси әшидилирди.

Дүздүр, Мећри оғлунун һансы саатда кәлмәли олдуғуну билмирди — Әшрәф бу барәдә язмамышды. Ачаг нәдәнсә Мећри ону сөһбәт тездән, яй күнәши дәниздә чимиб мәнзилиндән галханда көзләйирди.

Инди даһа сәһәр дейилди. Күн ики чида бою галхмышды. Күндүз күнортая дөғру кедирди. Мећринин оғлу Әшрәфдән исә хәбәр йох иди.

Мећринин галби дөнүнүр, гәфәс гушу кими чырпыныpды. Үрәйинә кәлди ки, Әшрәфин вә'дә вердийи вахт өтүр: «Әшрәф бәлкә дә айры ерә дүшүб... Бәлкә дә ерә энәндән сонра йолдашлары яхасындан әл көтүрмәйиб-

ләр, чохдан бәри көрүшмәдикләриндән башына йығылыб сөһбәтә тутублар... Йох, белә дейил. Әшрәфин инди сөһбәтә һалы йохдур. Йәгин иш үчүн кәлиб. Тапшырығы вар. О ялныз көрүшмәйә кәлмир, вәзифәсинә кәлир. Анчаг кәлишиндән истифадә эдир, анасы илә көрүшүр».

Мещри бу сон күманына инанды: «Әлә иса, — деди, — өзүм кедим. Ону ишдә чох ләнкидәрләр, кедим бөйүкләринә ялварым ки, баламдыр, ону бир саат да эвә бурахсынлар».

Мещри хәялында буну эдәндән сонра әлинә емәк шейләри илә долу бир совғат бағламасы алды. Трамвая тәрәф йолланды. Мещрини һеч кәс йолундан сахлая билмәди. Гардашы арвады нә гәдәр: «Балам, сән кедиб һеч кәси тапа билмәзсән, ичазә вәрәги истәйәчәкләр, бурахмаячаглар, наһаг ерә өзүнә зәһмәт вермә. Һәлә күн яры олмайыб; Әшрәф өзү кәлечәк» дедисә, фајда вермәди. Мещри трамвая отуруб вагзала кәлди.

Сәһәрдән бәри трамвајда да эвдәки кими пәнчәрәдән бойланыб көнә бахыр, гулағыны шәкләйиб матор сәси эшитмәк истәйирди. Мещри өмрүндә көзүнә вә гулағына бу гәдәр мөһтач олмамышды. Көйдә көрдүју һәр гушу тәјарә, эшитдији һәр сәси матор күрултусу сајырды. Һәгигәтини дәрк этдикдә исә мә'јус олур, енә ахтармаға башлајырды.

Трамвај Мещрини котириб вагзала, бөјүк бир издиһам гајнаян ерә чыхартды. Гадын, ерә эниб чамаат ичиндә адам итирмиш набәләдләр кими, о ян-бу јана бојланмаға башлады. Чамаат ичиндә вурнухан, онабуна јапшан, каһ көйә бахан, каһ кәлиб кедәндән сораглашан гадын күнортадан сонра көрүнмәз олду. О, ахтардығыны тапдымы? Јох! Үмидсиз олуб эвинәми гајытды? Јох! О, машын јолларына чыхды. Билди ки, оғлу тәјарәдән енсә пијада кәлмәјечәк. Шәһәрә кәлән јолда отуруб, кешикчи кими өтән машынларын габағыны кәсди. Машын дүз, күмүш кими асфалтла сүзүб кедәндә, бир дә көрүрдүн көнардан учабой, башына гыш шалы өртмүш бир гадын јола һоппанды. Әлиндәки бағламаны ерә гоюб машыны гучагламаг истәр кими, үзүнә дуруб голларыны ачды.

Шоферләр горхуја дүшүрдүләр: «Бәлкә јолда бир тәһлүкә я фәлакәт вар!» Дәрһал ерә енир, гадындан

сорушурдулар. Гадын һеч нә чаваб вермир, эвәзинә машына јапышыб отураңларын бир-бир диггәтлә нәзәрдән кечирир, Әшрәфи онларын ичиндә көрмәдикдә хәбәр алырды:

— Агаев, Агаев Әшрәфи көрәнниз ола бәлкә? Тәјарә сүрүр. Бу күн эвә кәләси иди.

Адамлар Мещрини һәрәкәтини вә һәјәчаныны дуюр, һеч бир агыр сөз демәдән Агаеви танымадыгларыны сөјләјир, јолларына давам эдирдиләр. Мещри дә өз «јохламасында» давам эдирди.

Әкәр бу дәгигә уча дирәјин башында отуруб туту гушу кими дил-дил өтән, кәлиб-кедәнә узаг ерләрин хәбәрини сөјләјән радио нисафа кәлиб бирчә бину десә иди ки: «Ај Мещри арвад, бураларда наһаг өзүнү вә өзкәни инчидирсән, оғлун отуруб эвдә, сәни көзләјир», бину да әлавә этсә иди ки: «Әшрәфин вахты јохдур, ики саатдан сонра јолда олмалыдыр», Мещри төпәси үстә эвинә гачарды. Анчаг буну нә радио, нә өтүб-кечән машынлар, нә дә уфуғдән-уфуға узанан телеграф симләри дедиләр. Енә дә ананын хәялы көмәјә кәлди. Дејәсән, Мещрини гулағына пычылдадылар: «Ај гафил, бәлкә Әшрәф кәлиб!»

Мещри, машын јолуну тәрк этди. О, габағына кәлән һәр эвә, һәр идарәјә кириб сорушур, телефон ахтарырды. Бириндә тапды. Эвинин нөмрәсини дејиб идарәдә ишләјәнләрдән хаһиш этди ки, зәнк әләсинләр.

Мещрини дәстәји гулағына алмағы илә «Чан, гадан үрәјимә!» дејиб гачмасы бир олду. Һансы јол илә, нә сүр'әтлә о дәгигәнин ичиндә Мещри өзүнү эвә салды. Бу заман Әшрәф ихасы вә башы ачыг, раһатча отуруб чај ичирди. Анасыны көрчәк зарафатла деди:

— Ана, эвә гонаг кәлдијини билиб, дејәсән, әкилмишсән?

Мещри аз гала ярым саат оғјуну гучағындан бурахмады. Ону — боја-баша чатдырдығы икид баласыны бағрына басмагла бүтүн интизар вә нигарәнчылыгларыны, өмрү боју чәкдији бүтүн әзаб вә әзијјәтләри, гочалыг, гајғы вә хиффәти, һәр шеји, үрәксыхан һәр шеји унутду, әбәди бир сәадәтә говушмуш кими, гәлби, вүчуду, әсәбләри мум кими јумшалыб раһат олду.

Әшрәфнең көрүшү дә узуы чәкмәди. О, һәмнең ахшам йола чыхырды. Әшрәф нә гәдәр эләдисә, анасы отурмады, оҗлуну йола салмаг үчүн лап машын аяғына кетди. Ахшам чыраглар яңды, көйүн улдузлары бир-бир көрүнәндә Әшрәф анасы илә видалашыр, үзүнү көйә тутуб дейирди:

— Ана, сән мәни ерләрдә бөйүдүб етирмишсән, вәтән мәни көйә пәрваз этдирмишдир. Мәндән һеч шикаран олма! Ядына дүшсәм, эйванымыза чых, бах, бу көйүн улдузларына бах! Бизләри — мәни, Фөрманы, Нүсрәти — бүтүн совет тәйярәчиләрини улдузларын арасында ахтар. Биз дә онлар гәдәр чохуг. Онлар гәдәр меһрибан, онлар гәдәр ишыг сәһибийик. Мәни онларын ичиндә ара!

***

Әшрәф кетди.

О кедән күндән Меһрининн көзү көйдә, көйүн сайсыз-һесабсыз улдузларындадыр. Она элә кәлир ки, Әшрәф ер аләминдән, ади инсанлардан йүксәлмишдир. Мүгәддәс вәтән фәдаиләри кими кечәси дә, күндүзү дә, фикри дә, хәялы да, иши дә, гайғысы да вәтәнидир! Меһри бахдыгча бахыр, улдузлара үнсиййәт бағлайыр. Она элә кәлир ки, бу улдузларын һәр бириниң Әшрәф кими һәяты, мачәрасы вар. Учсуз-бучагсыз совет торпагларындан сайсыз-һесабсыз ана көзләри, сайсыз-һесабсыз улдузлара тикилмишдир. Бу парлаг көй адамларының һәр бири бир аләм, бир каинатдыр. Бунлары доғуб бөйүдәнләр хошбәхт аналардыр.

Меһри, улдузлара бахдыгча, үрәйини долдуран ифтихар һисси илә сәсини тәйярәчи аналарының сәсинә гатараг, санки, һамы эшитсин дейә тәкрар дейир:

— Мәним оғлум көйләр адамыдыр! Әшрәф вәтән көйләринә гуллуг эдир!

1942

БАЛДАН ӘВВӘЛ

«Балдан сонра» һекайәсиниң мүәллифинә

— Өлдүр мәни, чәллад!

Бу сөзләри хәялыма кәтирәндә вүчудум буз кими сойуор, әсәбләрим сим кими сәсләниб кизилдәйир. Көзләримни юмуб, ерими дәйишир, бә'зән ихтиярсыз гышгырырам. Гышгырырам ки, хәялым узаглашсын, унудум, бәлкә өзүмә кәлим.

Һейһат, унутмаг нә бөйүк нә'мәт, нә йүксәк исте'дад имиш! Тале мәни бундан мәһрум этмишдир.

Бу саат да көзүмүн габағындадыр. Аягланмыш көй отлары, уча шам ағачының габысланмыш көвдәсини, хәял кими тәрпәнән ала көлкәни һәр заман, һәр ердә көрүрәм. Һәр дәфә о гыз мәнә даһа дәһшәтли көрүнүр. Ганрылыб ағача бағланмыш аг, нәчиб голлары дуая галхмыш кими, мө'сум көрүнүр. Чалчапраз салынмыш илләр ону мәһкәмчә кәмәндләмишдир. Гара вә пәришан сачлары фәлакәт кими онун чөһрәсини өртмүшдүр. О, аслан вә гәһрәман олса да, вәһшәт өнүндә ачиздир. Онун һәр шейини әлиндән алмышлар. Ялныз сусмаян дили, одлу көзләри, фачиәли сифәти вардыр. Гыз инди бу силаһларла вурушур. Яралы шир кими башыны силкәләйир, сач алтындан көрүнән көзләри түстүлү мәш'әли андырыр...

Бу ери, чох күман ки, чохунуз көрмүшсүнүз. Крымын мәшһур яйлагларындан бириниә доғру энән шосе йолу сых вә сәфалы ағачлыгдан кечир. Сәлигәли, әмәксевән, аб-һаванын ләззәтини билән кәндлиләр лап мешәнин ичәриләриниә гәдәр мәскән салмышлар. Яй мөвсиминдә, исти ерләрдән төкүлүшүб көлән яйлагчыларын чоху шәһәрә, кәндә кетмирләр. Басәфа ер сечиб бураларда,

мешә чыгырларына охшар йолларда дүшүрләр. Белә бир тәсадүф мәнә дә мүйәссәр олмушдур.

Бүрада, Агафонов адлы бир фургончунун эвиндә мәнзил әләдим. Агафоновун анлəсы: кишинин анасы Полина Александровнадан, гызы Арминадан, бир дә көздән шикәст гардашы Матвейдән ибарәт иди. Касыбча бир анлə иди. Гары илә шикәстин әлиндән иш көлмирди. Армина тракторчулуг өйрәнир, эвдә атлара гуллуг эдирди. Агафонов колхоздан, курорт идарәсиндән кирә көтүрүб яйлага вә арана шей дашыйырды. Яйда ики отаглан бирини яхшыча дөшәйиб үч-дөрд йүз маната кирәйә верәр, өзләри чардаг алтында өтүшәрдиләр.

Бу анлəнин динчлийи, сакитлийи мәним хошума кәлирди. Бәлкә, дейирдим, ана гарымышдыр, гардаш шикәстдир, она көрә бунлар истәр-истәмәз мүлайим олмушлар.

Бу фикримы кишийә дейәндә күлүмсәди.

— Галмагал, — деди, — нәслликкә бизләрдә олмаз. Бир йох, беш шикәст гардашым ола, анам алтмыш йох, йүз алтмыш яшында ола, енә мәним борчум гуллуг этмәкдир. Одур, чанлары сағ олсун атларымын!

Киши ахурда ем ейән атларыны көстәриб, фәхр эдирди. Көрүрдүм ки, Агафонов онлары, доғрудан да, гардаш кими севир. Атлар да, дейәсән, саһибләринин ифтихарына баис олдугларыны дүймушдулар. Санки онун ишарәсинә көрә башларыны емдән галдырыб, этрафа бахырдылар. Агафоновун гызы да гоһумлары кими сакит вә үзүйола иди. Сəһər тездән курса кедир, ахшама яхын гайыдырды. Эвләриндә бир саат-саат ярым наһар эдиб динчəлдикдән сонра, әлиндә дəфтəр-китаб һəйəтə чыхырды. Яшыл ердə, ағач көлкəсиндə отуруб, дəрсинə мəшғул олурду.

Мәним ағлым шəһəр гызларына кетмишди. Арминанын мүтлəг мәнимлə марагланачағыны, янашыб таныш олачағыны күман эдирдим. Һеч дə белə олмады. Орада галдығым он беш күн әрзиндə Арминадан гуру саламдан башга һеч нə эшитмədим. Ахырда мән бу садə кənд гызының өнүндə гүруруму əксилтмəли олдум. Армина өз тəмкинində давам эдирди. Онун арзусу, атасының вə мүəллиминин тапшырдығы иши баша вермək иди.

— Гой, — дейирди, — курсу гуртарым, имтаһанымы верим, сағлыг олсун, йолдашларыма гонаглыг вə'д элəмишəм.

Трактор курсу августда багланасы иди.

— Армина, — дедим, — о заман мəн вəтəндə олачағам, сизинлə бир мəчлисдə әйлəшмək сəадəти мəнə мүйəссəр олмаячагдыр.

Армина өз гəлəбəсинə əмин бир тəмкин, архайын бир тəбəссүмлə деди:

— Көзлəйəрсиниз, мəним мəчлисими көзлəйəрсиниз!

Арминанын сөзүнə һеч бир чаваб тапмадым, нə гəдəр вачиб ишим олса да, бу гызын чагырышына һазыр идим.

Ачаг гəза элə котирди ки, бу сəһбəт олан күнүн ахшамы йола дүшдүм. Нə мүддəтə кетдийими өзүм дə яхшы билмəдийимдəн, Армина илə лайигинчə видалашмадым. Сабаһ, я бириси күн мəнзилимə кəлəчəйими эсилə тез əлими сыхды: «Тез гайыт!» деди!

Бир дə үч ай сонра, һиссəляримиз Крымын бə'зи шəһəрляриндəн чəкиляндə йолум Агафоновун эвинə дүшдү. Инди мəн, дүшмəн архасында ишлəйən бир дəстəдə идим. Күндүзляри мешəдə, дəрə-тəпəдə кечирир, кечəляр командирлыгын əмрини еринə етириридик. Башыма кəлəн һадисəляр, шаһиди олдугум мүдһиш дөйүшляр Арминаны мəним ядымдан чыхармамышды. Нəдəнсə сонкөрдə дə, агач башында да, кол дибиндə дə, дүшмəн машынларыны гəфлəтəн яхалайыб дағытдыгымыз, я эшалона шəбхүнə кетдийимиз заманда да бу кəндли гызының хəялы мəндəн айрылмырды. Күман эдирдим ки, индичə утана-утана кəлəчəк, мəни гонаглыг мəчлисинə чағырачагдыр. Бу һиссля дə мəн, дүшмəнляр əлинə кечмиш кəнддə Агафоновун һалыны похламагы өзүмə борч билдим. Командиримиздəн изн алдым, кечə яры мешəдəн, кəсмə йолла һəмин яшыллыга (инди бураляр мейдан кими тапдаланмышды) эндим. Бу заман, бəлли иди ки, Агафонов мəним үзүмə гапы ачмазды. Гəт этмишдим ки, эвин этрафына бахарам, хəлвəтлик олса, гапыдан Арминаны сəслярəм. Гызын ады мəним үчүн инам каһызы олачагдыр. Немесляра раст кəлсəм дə əл бомбаларымы тəгдим эдəрəм. Зүлмат, думанлы вə сейрək

яғышлы бир кечәдә дамарларыма гәдәр исланмыш һалда Агафоновун гапысында дурурдум. Нә һәйәтдә, нә әвдә ишыг вә һәнирти аламәтләри вар иди. Дейәрдин буралар йүз ил әввәлдән харабалыгдыр, инсаның изи-тозу да йохдур. Әввәлчә гапы-бачая диггәт этдим. Ат, салдат, гошун аламәти ахтардым. Кишинин һавахтдансa гырылыб ишдән дүшмүш, рәнксиз арабасы дивар дибиндә дурурду. Бир аз о янда көрүнән данрә, төкәр иди. Һәйәтин о башында һеч нә көрүнмүрдү. Агафоновун атлары ядыма дүшдү. Төвләйә янашыб, гапынын ачыг олдуғуну көрдүкдә өз-өзүмә дедим: «Фашистләр бурада ат гояр!»

Гапыны дейүб күй салдым, овчумун ичи илә пончәрәнин дәмирини тәрпәтдим. Бир тәрпәтдим, икы тәрпәтдим, кәлә олмады. Әв гапысыны тыггылдатдым, яваш сәсләгызы чағырдым. Сәс-сәда йох иди. Үрәйимә кәлди ки, «адамлары да габагларына салыб апарыблар». Гапыны бәрк итәләдим. Далдан бағлы олдуғуну билиб севиндим.

— Армина, Армина! — дейә пычылдадым.

Ичәридән күскүн, пәришан бир чаваб кәлди:

— Сән кимсән, о ады чәкирсән?

Гарының дилләмәсинә севиндим.

— Нәнә, — дедим, — ач гапыны, мәнәм, гафгазлы гонағыныз!

Гары гапыны ачды, мәним илк сөзүм бу олду:

— Армина ятырмы?

Гары динмәди.

— Дайы һарададыр, нечәсиниз?

Гары суалларымын һеч бириня чаваб вермәди, астанада отуруб галды. Чиб фәнәри илә онун үзүнә баханда ағладығыны, анчаг сәсини кизләтдийини көрдүм. Мүһарибә фәлакәтинин гудуз вә амансыз зәрбәси бу давамсыз анләйә дә дәймишди. Интизар мәни боғурду, ичәри отаға кечиб, ятанлары йохламаг истәдим. Нә чарпайы, нә ятаг, нә ятан көрдүм. Санки үстүмә су әләнди. Һәмишә шәнлик вә сәадәт ичиндә көрдүйүм отаг гаранлыг бир зиндан кими көрүндү. Эв башыма доланды, өзүмү итирдим. Гарының үстүнә йүйүрдүм:

— Һаны Армина? Һаны оғлун? Адамлар һарададырлар? Мәндән нийә кизләдирсән?

Гары ағыр-ағыр аяға галхды. Йүк алтындан нә исә чыхарыб кәтирди:

— Палтарыны дойиш, — деди, — көрән-билән олар.

Мән кәндли чилдинә дүшдүм. Анчаг силаһларымы әлдән вермәдим. Гары палтарымы кизләтди. Мән онун данышмасына мүнтәзир идим.

— Нийә мәндән кизләдирсән, мән күлфәтлә көрүшмәйә, сизә көмәйә кәлмишәм.

Һандан-һана гары дилә кәлди:

— Көрүшәчәксән, анчаг көмәйин дәймәйәчәк! Кечә вахты мәнә язығын кәлсин!

Мән онларын һарада исә кизләндийини, кечә вахты кечмәйин чәтин олдуғуну дүшүндүм. Бир тәрәфдә отуруб, сәһәрин ачылмасыны көзләмәкдән башга чарәм галмады:

— Нийә мәнимлә данышмырсан, нийә? Әһтият яхшы шейдир, амма бу гәдәр йох. Мән инди партизанам, мәни бурая көндәрән вар, Агафонова дейәсн сөзүм дә вар!

Нәнәнин үрәйи даһа да көйәлди:

— Хош кәлмишсән, — деди, — бала! Анчаг инди сәнә нә дейим. Сәһәр өзүн көрәчәксән!

Гадының ичадында бир сирр, бир мә'на, ким билир, бәлкә дә вачиб мәсәд вар, дейә исрар этмәдим. Анчаг бу интизарла һеч бир кәс ята билмәзди. Көзләримин пәнчәрәйә тикиб отурдум. Сәһәри дири көзлә ачдым. Тәки бу сәһәр ачылмаяйды. Көзү яшлы гары мәни армуд ағачынын дибиня, ян-яна дүзүлмүш, торпағы һәлә от битирмәмиш гәбрләрин янына кәтирди.

— Башымыза кәлəни гой бунлар данышсын.

Буну дейиб гадын һөнкүртү вурду. Даһа мән һеч бир шей сорушмадым. Нә дилим, нә тагәтим, нә һиссим олду.

Мәни шадлыг мәчлисинә чағыран Армина саралан пайыз ярпагларының, сейрәлән кәлкәләрин алтында, атасы вә әмиси илә барабар ятырды.

Фашистләр гызы ағача сарыйыб ишкәнчә вермиш, алманларла атышан атасының интигамыны ондан алмаг истәмишдиләр. Арминанын әсир, һәм дә гәһрәман си-

масы мәним көзүмдә чанланырды. О, вәтәни, намусу йолунда өлүмү тәмкин вә вүгарла гаршылайырды. Фашист забитинин өнүндә әзәмәтин һейкәли кими даяныб, фәдакар өлүмү көзләйирди. Забит, вәтән гызының мәтанәтиндән гудуран забит дил-додағыны чейнәйир, Арминанын зәиф вүчудуна яралар вурурду.

— Өлдүр мәни, чәллад! — Арминанын бу сөзләри һөкм кими сәсләнир, силлә кими забитин сәрт үзүнә дәйирди. Шикәст киши өзүнү гызының үстүнә атмышды...

Дүшмән, гарыны өлдүрмәмишди. Ону көз дағымы гоймушду? Йох! Тәмиз вә күнаһсыз аиләнин мүсибәтини чәкмәк үчүн гарыны аламәт кими гоюб кетмишдиләр.

Арминанын, Агафоновлар аиләсинин дәрдини ялныз гары чәкмир. Гарының өзүнүн дә гайғысына галан, дәрдини чәкән вар. Бу аиләнин интигамы бөйүк бир халгын өндәсинә дүшүр. Совет халгы, бу халгын һәр бир нәфәри Арминанын, аиләсинин гатилләрини һагг-һесаба чағырачаг, мәһшәр аяғына чәкәчәкдир. О күн вәтән гурбанларына ән яхшы хатирә күнү олачагдыр. Арминанын руһу әзаблардан, һәсрәтләрдән гуртарачагдыр.

1942

ЧУПЧИК

Учабой, агбәниз, орта яшлы бир алман сәйаһы, өзүз мүсаһиби олан Чупчики илә гатарда кедирмиш. Чупчик түклү, ала, үзүйола, чолд, ағыр бир ов ити иди. Сәйаһ ону икн ил әввәл Јапонијадан алмыш, көздирә-көздирә Авропаја кәтирмишди. Чупчикин мүфәссәл паспорту вар иди. 1937-чи илдә Кореяда бир тазыдан доғулмушду. Атасы мә'лум дејил. Күчүк икән анасыны итирмиш, бир кореялы балыгчынын ганысында бөйүмүшдү. Мүнтәзәм тәһсил я тә'лим көрмәмишди. Та кичикликдән сүмсүмәйә башламышды. Исте'дады сајәсиндә бә'зи фајдалы вәрдишләр газанмышды. Саһиби тор көтүрүб дәнизә кедәндә, о да сүмсүнә-сүмсүнә портарды. Бир дә көрәрдин ајыллыгдан зинкилти сәси кәлди. Чупчик өзүнү сых вә тиканлы коллара вурарды. Икн дөгиә чәкмәздн ки, агзында газалах, сығырчын, я да ки, көркинчәк баласы, будур кәлир. Дүня мүһарибәси башланандан сонра Чупчикин башыны һәмишә галмагалда көрүрүк. Чәтин шәраитдә, шиддәтли мүбаризә вахтында бела Чупчик өзүнү итирмир, мәһкәмлијини сахлајыр, һәят режимини позмуруду. Балыгчынын имканы олсајды һеч кәнч тазыны сатмазды. Чупчики едириб ичирдән, тәмизләјән, раһатлаја лазым иди. Балыгчы касыб иди. Тәк олдуғуна, гочалығына, кәмһөвсәләлијинә көрә буна дөзмәздн. Күнүн бириндә Чупчики јанына салыб, базара кәтирди, һәмин бу сәйаһа сатды.

Догрудур, сәйаһын Нүренбергдә топлагытмаз әвәшији, аиләси, күл кими икн ушагы вар иди. Анчаг сәнәти әлә иди ки, ил он икн ај сәфәрдә олурду. Өмрү јолларда, параход көјәртәләриндә, јумшаг вагон купе-

синдә, машинларда, «интурист» нөмрәләриндә кечирди. Одур ки, Чупчик сәйяһа анләдән дә, өвладдан да яхын иди. Бир саат ондан айры дурмаз, онсуз көзүнә юху кетмәз, ағзына бир тикә чөрәк гоймазды. Чупчики өз ятағында ятырарды. Узун интизар вә үзүнтүдән сонра, бир әтәк гызыл төкүб той этдийи, еничә көрдәк далынча чәкдийи кәлни кими бағрына басыб, ширин-ширин ятар. Фани дүнянын фикир-хәялатындан силкинәрди. Сәйяһын нәш'әләнмәйә һаггы вар иди; чүнки Чупчик дә бир Чупчик иди...

Сәһәр дан үзү ериндән галхыб, дәрәйә гачар, үз-көзүнү юуб яладыгдан сонра гайыдыб, гапыда отурарды. Агасынын далынча кәләнләрә ишарә илә мәтләб гандырарды. Бошалмыш шүшәни дыгырлая-дыгырлая сүдчүнүн габағына итәләйәр, саат бирә ағасы юхудан дураначан отуруб, сүдлә долу шүшәнин гаровулуну чәкәрди. Набәлад адамы яхын гоймаз, танышларла салам-калам әләйәрди.

Белә йолдашла дөври-аләм сәяһәтинә чыхан сәйяһ Әһмәди-бигәм кими дәнизләр өтүр, дағлар кечир, өлкәләр доланыр, хош күн, хош саатларла өмрүнү узадыр, күндән-күнә кәнчләширди.

Отуз доггузунчу илин сентябрында Авропадан мүһарибә алову галханда сәйяһын гәлбинә дә бир балача түстү-губар кәлди. Анчаг чох чәкмәди ки, һадисәләрин чәрәяны сәйяһы разы салды:

«Нә эйби вар, — деди, — әввәл әчнәби өлкә кими көзмәли олдуғум ерләри инди вәтән кими кәзәрәм. Даһа консулханалара кетмәк, нә билим, анкет долдуруб ичазә алмаг, филан-бәһман лазым олмаз...»

Сәйяһ ниййәтиндәки маршрутла кәзә-кәзә кәлиб Финландияя чатды. Бу ери вәзиййәти әлә иди ки, сәйяһ нә әчнәби кими, нә дә ерли кими гәбул әдилирди. Доғрудур, алман сәйяһы олдуғуну биләндә гыфыллар өз-өзүнә дүшүб, гапылар тайбатай ачылыб, көзәтчиләр әл-әл үстә гоюб көнар дурурдулар. Доғрудур, сәйяһын кағызкуғазына да бахыб похлаян олмурду, онун ширин вә сәлис дили гаршыдакы һәриф үчүн кифайәт әдирди. Бунларла белә, сәйяһ бу ерләрдә бир үрәк сыхынтысы, бир союглуг һисс әдирди. Она әлә кәлирди ки, дондуручу шимал шахтасы һәр шейин — йолун да, отелин дә,

адамларын да маһийәтинә чөкмүшдүр. Һалбуки август айыдыр. Күнәш бураларда әмүдән вурур. Тәрләмәк лазымдыр...

Бу бир һиссдир ки, яддан чыхармаг, йолуна давам этмәк асандыр. Сәйяһ да бу фикирдә иди. Анчаг Чүри станисиясында көзләмәдән башына бир иш кәлди. Сәйяһ нәиики йолуна давам этмәк, һеч олдуғу ердә сүкут этмәйи дә бачармады.

Гатар Чүри станисиясында ярым саат дурандан сонра Шимала доғру йолланачагды. Сәйяһ, адәти үзрә Чупчики купесиндә гоюб, вагзал буфетинә енди. Сүддән, юмуртадан, чөрәкдән, сухарыдан — бир шей тапмаг үмиди илә станисияны долашды, һеч бир шей тапмады. Бир йығын яралы-ярарсыз салдатын ат кәлләси сатан бир кәндли гадынына нечә дидиб дағытдығыны, атын үтүлмүш гуласыны дишинә чәкән бир салдатын топикла нечә горундуғуну көрүб, сейә-сейә вагона гайытды, Чупчики купедә көрмәди. «Чупа-Чупа!» дейә ики көрә сәсләди, Чупчикдән чаваб чыхмады. Сәйяһ тәлаша дүшдү. Кондуктора, гатар рәисинә хәбәр кетди, вагонлары бир-бириня вурдулар. «Чупчики көрдүм» дейән олмады. Гатар йолланһайолланда сәйяһ, шейләрини йығышдырыб, дүшмәли, вагзал мә'мурларыны көмәйи илә Чупчики ахтармалы олду.

Бә'зиләри дейирдиләр Чупчик азыб, бә'зиләри дейирдиләр партизан күлләсинә кәлиб, бә'зиләри дә инандырырдылар ки, овчуларын ишидир, оғурлайыблар. Сәйяһ аяғларыны семент дөшәмәйә дөйүб, вагзал начальникинин үстүнә гышгырырды:

— Мәним мүсаһибим бурада йох олубдур. Чупчики сиздән истәйирәм, вәссалам!

Рәис ахтарыш үчүн бир күн сәйяһдан мөһләт алды. Вагзалдан бир шей чыхмадыгда, телефону әлинә алыб, шәһәр идарәсинә зәнк әләди:

— Бура бах, чәнаб вали, сиз дә...

Шәһәр валиси рәисин сәсини таныянда хош-беш әләди.

— А филанкәс, сәндән нә әчәб, кефин, һалын?

Рәис онун сөзүнү кәсди:

— Бу саат яман ердән мәним кефими сорушурлар.

Мәнә де көрүм сиздә шәһәрә тәзә варид олапларын һагтһесабы апарылыр я йох?

— Нечә апарылмыр? Һәр көлөнә бир анкет, һәр кедөнә ики анкет долдурулур. Гуту-гуту карточкалар дүзүлүр!

— Анкети сәнә галсын. Бир сөйәһын Чупчик адлы мүсаһибн вагзалдан гачыб. Нечә тапмаг олар ону?

— Чупчик?

— Бәли, Чупчик!

— Онда көрәк тәзә көлөн мүсафирләри әлифба сырасы илә йохлаяг. Бу иш үчүн, чәнаб рәис, бир күн мөһләт верин!

Рәис севинди:

— Сабаһ ахшамадәк сизә мөһләт! Сабаһ саат 8-дә Чупчики бурада һазыр истәйирәм! Рәис телефон дәстәйини ерә гоюб, сөйәһа сары дөндү: — Сабаһачан тапарлар. Үмидварам ки, сабаһ бу вә'дә мүсаһибинизлә мәним отагымда көрүшәрсиниз!

Вали дә дәстәйи ерә гоюб, полисләри чағырды.

— Бу күн, — деди, — 62-чи гатар вагзалда даянандан сонра шәһәримизә Чупчик адлы бириси варид олуб. Алман коменданты һәмин адамы дәрһал тапыб, тәслим этмәйи әмр этмишдир. Дурмайын!

Беш дәгигә чәкмәди ки, шәһәрдә бүтүн әв идарәләри, йохлама бүролары, полис мәнтәгәләри бир-бириня дәйди. Кечә саат он икидә Чупчик адлы едди нәфәр адам валинин һүзурунда һазыр иди. Ахтарыш тә'чили кетмишди, нәтичә дә вермишди. Анчаг сөйәһын һалы хараб иди. Вагзал мә'мурлары ону үзү үстә чарпайыя йыхылмыш, көз яшы илә ястығыны ислатмыш вә сонра да шүуруну итириб өзүндән кетмиш бир һалда көрмүшдүләр. Сөйәһын вәзиййәти рәисин һалыны лап позмушду. Үрәйиндә дейирди: «Бу көпәк оғлунун күдазына кетмәсәк яхшы олар.» Ахшам үстү телефон дәстәйини көтүрүб гәзәбини валинин үстүнә төкүрдү:

— Бәс Чупчик нә олду?

— Чәнаб рәис, һазырдыр!

— Һазырдыр, бәс яныңда нийә сахламышсан? Ала көзләриня-задына ашиг дейилсән ки, нийә көндәрмирсән? Истәйирсән буну да бизим башымыза бир иттиһам кағызы әләтдирәсән? Бу саат өзүн кәтир!

Вали вәзиййәти рәисә изаһ этмәк истәйирди ки: «Чәнаб рәис, бу күн шәһәримизә бир йох, едди нәфәр Чупчик дахил олуб. Һамысыны да, будур, чағырмышам. Һазырдыр... Анчаг билмирик сиз дейән бунларын һансыдыр?»

Вали буну да билдирмәк истәйирди ки, бу едди Чупчики идарәйә кәтирәнәдәк полис ишчиләриниң анадан әмдийи сүд бурунларындан төкүлмүшдү. Инди алман тәбәәсини диндирмәк хатадыр, гандыр, гададыр...

Вали бунлары фикриндән кечирәрәк, гаршыда, мәхмәр стулда отуран вә һәрдән һирсиндән дуруб, отагда варкәл әдә-әдә, үзү юхары — валидән тутмуш ади мә'мура гәдәр — бүтүн гуллугчуларын адресиня агзына кәлән налайиг сөзү дейән көк, гырмызыяпаг вә сары, галыпгаш Чупчик бахырды.

Галыпгаш Чупчикин өзү дә сөйәһ иди. Норвечдән кәлиб, чәнуба кедирди. Йолүстү бә'зи вачиб дөвләт тапшырыгларыны ериня етирмәклә дә мәшгүл олурду. Шәһәрә тәзәчә гәдәм гойдуғу күн иди. Паспортуну отелдә гейд олунмага вермишди ки, ону чағырдылар, мүһафизләрлә полис идарәсиня кетмәйини хаһиш этдиләр. Галыпгаш Чупчик бу тәһгирә гәзәбләнди. Әмри кәтирән фин полисинин үзүня әлә бир түпд нәзәр атды ки, аз галды онун бағры чатласын:

— Кет, — деди, — рәисиня де ки, вәзифәсини лайигинчә анламамышдыр. О ердә башга бир ләягәтли адам отуранда сизинлә данышда биләрәм.

Бу чавабдан сонра башга бир полис чүр'әт эдиб она янашмады. Чупчикин инадындан мә'лум иди ки, гачан адам будур. Вали рәисин әмрини көтүрүб. Чупчикин янына кәлди.

— Чәнаб Чупчик, — деди, — ерли һөкумәтә дәхли йохдур. Өз һәрби коменданты ныза әмри илә чагрылырсыныз. Йохса сизи ишчитмәйә чәсарәт эдә биләчәйимиз хәялыныза да кәлмәсин!

Чупчик ањвалаты белә көрүб файтона отурду, шәһәр идарәсиня кәлди. Инди о да башга Чупчиклөр кими әмрә мүитәзир иди. Анчаг о, башга Чупчиклөр кими һөвсәлә саһиби дейилди: дарыхыр, дейинир, әсәбиләшир, сөйүр, түпүрүр, тәһгир эдир, гышгырырды.

Валинин әлачы она галды ки, Чупчикләрин еддисини дә мә'мурлара вериб, вагзала — рәисин һүзуруна көндәрди. Өзүнә дә бир изаһ кағызы язды ки: «Чәнаб рәис, башга әламәт бизә мә'лум олмадығындан бу мүсафирләри сечә билмәдик. Өзүнүз көрүн сәйаһын мүсаһибиси һансыдыр.»

Рәис интизар отағының гапысыны ачыб, едди нәфәрин мүнтәзир даяндығыны көрдү. Бир-бир фамилияларыны сорушуб, һамысының Чупчик, һамысының алман, һамысының кәлмә олдуғуну билди. Белә бир вәзийәтдә сәйаһын мүсаһибини сечмәк чәтин иди. Доғрудур, рәис сорғу-суал әләди. Бирини тачир олдуғуну бир башга Чупчикин гатардан йох, яхын көндләрин бириндән кәлдийини, сәйаһы танымадығыны мүәййән этди вә онларын икисини дә бурахды. Галан Чупчикә ачыг сәйаһ өзү бахмалы, мүсаһибини сечмәли иди.

Хәбәр кәтирдиләр ки, сәйаһ бәрк башағрысы чәкир. 40 дәрәчә гыздырма ичиндә икән империя хәстәханасына апарылмышдыр. Вәзифәли һәрбийәлиләрдән чоху онун янына әһвал-пүрсанлыға кәлир.

Бу хәбәрдән сонра рәис варындан йох олду. Йәгин этди ки, сәйаһ янына кәләнләрә шикайәтләнәчәк, мәсәлә команданлыга чатачаг, ди кәл эшшәк кәтир, мә'рәкә йүклә...

Машына отуруб хәстәханая, сәйаһын янына кәлди. Чупчикләрин дә тә'чили сурәтдә хәстәханая кетмәләрини әмр этди. Ичәри кирәндә сәйаһ она мачал вермәди.

— Чупчикдән нә хәбәр вар?

Рәис, хәстәни севиндирмәк, һәм дә гуллуг көстәрмәк үчүн учадан деди:

— Чәнаб сәйаһ, Чупчики кәтирмишләр!

Сәйаһ севинчиндән күлдү:

— Бу нечә күнү һарада имиш, билмәдинизми?

— Өзүнүз сорушарсыныз!

— Емәк-ичмәйи нечәдир? Она мән кишмиш едирдирдим, сосиска вериридим, һәтта кофе ичиридирдим.

Рәис бир аз утанды:

— Чәнаб сәйаһ, әлимиздән кәлән гәдәр, имканымыз гәдәр...

Сәйаһын, дейәсән, мәһәббәти чуша кәлди:

— Отурун, — деди, — кәлсин, Чупчики көстәрмәк истәйирәм.

Рәис:

— Дүздүр, баш үстә, — дейиб чыхды. Анчаг коридорда голларыны яна ачыб, әлачсызлыг позасы алды: — Нейләйим, нечә әләйим, бу көпәк ушағының бешини дә бурахым, нечә бурахым, демәз ки, а филан-филан олмуш, мәним бир мүсаһибим олуб я беш. Йох. Бирини бурахым, һамысыны бурахым...»

Дейәсән гейбдән бир сәс рәисә деди ки: «Галынгаш Чупчики бурах! Сәйаһын адамы одур. Көрмүрсән кейимләриндә дә мүшабиһәт вар?!»

Рәис галын гашлы Чупчики иряли чағырыб, сәйаһын янына бурахды:

— Буюр ичәри!

Галын гашлы Чупчик белә фүрсәт, һирсини төкмәйә адам ахтарырды. Саламсыз-каламсыз сәйаһын янына кирди, кирән кими хәстә ятағында кишини топа тутду:

— Чәнаб, буюр, буюр, көрәк мәни нийә ишимдән-күчүмдән авара эләмишсиниз? Буюр көрәк мәни нийә бу гүрбәт шәһәрдә, финләрин янында полис габағына гатмышсыныз? Буюр көрәк бу нә мәтләбдир? Бу хәстәханада мәним нә итим азыб?

Сәйаһ, гаршысында гияфәчә дә, көркәмчә дә, натигликчә дә өзүндән бәтәр бир алман сәйаһыны көрәндә, аяға галхды, үрәйиндә деди: «Ити азан бәдбәхт мәнәм, сән йох!» Чибиндән чешмәйини чыхарыб тахды, Чупчикә бахды вә нейрәтдән алләрини яна ачды. Санки кишини гучагламаға һазырлашырды:

— Бағышлайын, сизи ким чағырыб, ким вахтынызы алыб? Мәним хәбәрим йохдур.

Чупчик дурдуғу ердә донду:

— Нечә хәбәриниз йохдур? Шәһәрдән бирбаш бизи гова-гова сизин яныныза кәтирмәйибләр?

— Ким кәтириб, ай һәмшәһәрли?

— Шәһәр валиси.

— Шәһәр валисиндән мән итим Чупчики истәмишәм.

— Бәли, мән Чупчикәм, буюрун көрәк нә дейәчәксиниз?

— Аллаһ әләмәсин сиз Чупчик оласыныз. Чупчик мәним итимин адыдыр.

Сәйяһ буну дейиб, гапыя йөнәлди, рәиси чағырды:
— Балам, сиз әбәс ерә бу кишийә нийә зәһмәт вермишсиниз?
Рәис дәрһал анлады ки, сәйяһын мүсаһиби галынгаш чупчик дейилмиш.
— Нараһат олмайын, чәнаб, башгалары да вар. Бир-бир бахын көрәк мүсаһибиниз һансыдыр?
Буну дейиб, көтирдийи адамлары тәгдим этди. Чупчикләр!
Нәгин ки, бир хидмәт вә я тапшырыг үчүн сечмәк истәдикләрини күман эдиб бир-бирини итәләйир, габаға ерийирдиләр. Сәйяһ һейрәтиндән додагларыны бүзүб, рәиса дейирди:
— Чаным, бунлар мәним нәйимә лазымдыр? Мәним итими вер!
— Чәнаб, мән сизин мүсаһибинизи адам билмишәм, багышлайын!
— Чупчик адам дейил, амма чох адамлардан һүшярдыр. Мән онсуз бир аддым ата билмәрәм. Һарада олса көрәк тапыла!
Чупчикләрин мачорасы гәзетә дүшдү. Шәһәр валисини дә, рәиси дә вәзифәсиндән говдулар. Амма ахтарыш давам эдирди. Сәйяһын ити һаггында кизлин, ачыг тә'лигәләр йағылыр, һәр төрәфә тапшырыглар кедирди.
Чупчики исә партизанлар дағда өз гайдасы илә едириб ичирир, тәзә мүһитә алышдырыр, өйрәдир вә дейирдиләр:
— Бир күн бизә лазым олачагдыр!
— Сәһибиндән чох-чох э'тибарлы мәхлугдур.
— Дуз-чөрәк итирмәз!

1942

МУШТУЛУГ

Бир ай олар ки, Әшрәф бурада, шәһәрдән бир аз кәнарда дүшәркәдәдир. Биринчи дәфәдир ки, анасы она ичазә вериб, йола салмышдыр. Биринчи дәфәдир ки, Әшрәф өз әвләриндә ятмыр.
Бура «Әл бағы» дейилән көзәл бир ердир. Ағачлар баш-баша вериб, һәр төрәфә этир сәпилиб, архларда сулар пычылдашыр, ағачларда гушлар сөсләнир. Күпәш — көйләр султаны күчлү күнәш санки ашағыя әниб, лап яхына кәлмишдир. Ушаглар чох вахт голсуз бир көйнәкля яшыл от үстүндә аяғялын кәзирләр.
Тәрбийәчи гадын һәр сәһәр кәлиб, ушагларын емәйинә баш чәкир, онлары йығыб ямача, уча чинар ағачынын көлкәсинә сөһбәтә апарыр.
Әшрәф бу ил икинчини гуртармышдыр. Әлиндә тә'рифнамә кағызы да вар. Анасы ону кәтирәндә тә'рифнамәни дә көтүрмүшдү. көтүрән кими дә тәрбийәчийә вермишди. Тәрбийәчи дә Әшрәфи һәмишә мећрибан диндирәр, һәмишә онун адыны чәкәрди. Әшрәф дә тәрбийәчинин бир сөзүнү ики этмәзди, суалларына чәлд чаваб верәр, онун янында учадан данышмазды.
Тәрбийәчинин сөһбәтләри дә кәмәк кими ләззәтли иди. О, һавадан, судан, ағачлардан, чичәкләрдән данышарды. Гушларын, көпәнәкләрин адыны да дейәрди. Шәһәрдән, фәһләләрин ишиндән сөһбәт саларды. Бир дә көрүрдүн сөзү кәтирди чәбһә үстүнә.
Бу ердә Әшрәф дә, бир чохлары кими, тәрбийәчийә яхын отурар, көзүнү онун ағзындан айырмазды. Чалышарды ки, сөзләри дал-габаг салмасын, һамысыны ерли-ериндә өйрәнсин, анасы кәләндә она данышсын. Бир күн тәрбийәчи еһә чәбһәдән сөз ачды:
— Ушаглар, — деди, — биз көрәк гәһрәманларымызы таныяг. Мән сизә бир гәһрәмандан данышачағам. О гәһ-

рәман үч танк вуруб, дүшмәнин бир дәстә гошунуну гырыб...

Ушаглар әл чалдылар. Ким исә сорушду:

— Мүәллим, орден алыбмы?

Бир башгасы тәрбийәчидән габаг чаваб верди:

— Чохдан! Әлбәттә ки, алыб!

Тәрбийәчи ғәләми стола вуруб, сүкут яратмаг истәди:

— Гулаг асын, гулаг асын, hамысыны данышачағам. Демәли, үч танк вуруб, мәhв едиб. Дүшмәнин бир рота гошунуну гырыб. О, гәhрәманын фамилиясы Ағаевдир.

Әшрәф йолдашы Нүсрәтә пычылдады:

— Мәним атам да Ағаевдир.

Тәрбийәчи деди:

— О гәhрәманын ады Илясдыр!

Әшрәф енә пычылдады:

— Мәним атам да Илясдыр.

Тәрбийәчи давам этди:

— Ағаев Иляс гәhрәман совет топчусудур.

Әшрәф Нүсрәтә деди:

— Мәним атам да топчудур.

Нүсрәт она э'тина этмәди:

— Нә олсун ки, топчудур, ғәhрәман ки дейил.

Әшрәф динмәди. Тәрбийәчи ғәзетә бахыб, гәhрәман Иляс Ағаеви тә'рифләйирди. Әшрәф исә фикирләширди ки: «Атама язачағам. Язачағам ки, о бири Ағаевлар үч танк вурублар, яз көрәк сән дә ол, о бири Ағаевлар үч танк вурублар, яз көрәк сән нечәсини вурмушсан? Ата, сән дә топунла вур! Фашист танкыны вур, дағыт! Вура билмәсән, бутулканы долдур нефтлә, ат үстүнә! Мүәллимимиз бизә өйрәдиб. Бөйүйәндә танкы биз яндырачағыг. Лимонад бутулкаларымызы йығырам... Танк вурсан, мүәллимимиз сәндән дә данышар. Ушаглара сәни тә'рифләр, яхшы мүәллимдир...»

Әшрәфин хәялында атасына мәктуб язмаг, онунла данышмаг иди. Бирдән тәрбийәчинин уча сәсини эшитди:

— Будур, гәhрәман Иляс Ағаевин шәклинә баха биләрсиниз! Топун далындакы одур!

Буну дейиб тәрбийәчи дөрд бүкүлмүш ғәзети көйә галдырды. Ушаглара көстәрәрәк, скамйаларын арасыны кәзди. Шәклә бахан кими Әшрәфин үрәйи дейүндү, ихтиярсыз ғәзети тәрбийәчинин әлиндән алды, аяға галхды, бәркдән гышгырды:

— Мүәллим!

Ушағын янаглары пул кими гызарды, көзләри улдуз кими парылдады, сифәти севинч тәбәссүмү илә ишыгланды. Әшрәф көзүнү ғәзетдән айырмыр, бахыр, ғәзети hеч кимә вермир, hеч нә демирди. Тәрбийәчи бир шей дүймуш кими, сорушду:

— Әшрәф, йохса таныйырсан?

Әшрәф көзүнү шәкилдән айырмадан чаваб верди:

— Мүәллим, атамын шәклидир.

Мүәллимин инанмагы көлмәди:

— Атан hарададыр ки?

— Давада!

— Сәнин атан пиядадыр, атлы?

— Пияда дейил, топчудур.

Ад вә фамилиясыны йохлаяндан, ата илә оғулун сифәтиндә бир охшайыш тапандан сонра тәрбийәчинің йогин олду ки, сөhбәт Әшрәфин атасы hаггындадыр. Ушагы гучаглайыб, стол үстүнә галдырды вә:

— Мүбарәк олсун, Әшрәф! — деди. — Сән инди гәhрәман баласысан!

Онун әлини сыхды, нә исә демәк истәйирди, Әшрәф, әлиндә ғәзет hоппаныб, мүәллимдән хаhиш этди:

— Изн вер, анама дейим!

Мүәллим әввәл ичазә вермәк истәмәди. Сонра көрдү ки, бачармаячаг. Ушаглары дәстәбашыя тапшырыб, Әшрәфлә шәhәрә көлди.

Онлар ғапыдан ичәри кирәндә Фирузә ханым бешийи тәрпәдиб, көрпәсини ятырырды. Әшрәф гышгырды:

— Ана, дур аяға, атам гәhрәман олуб!

Фирузә ханым күлүмсәйир, әлини ағзына гоюб дейирди:

— Ушаг ятыб, ай Әшрәф, нә хәбәрдир!

Әшрәф, анасынын бу бөйүк хәбәри э'тинасыз гаршыламасына гызды, онун голундан тутуб чәкди:

— Дур, тез ол, дур!

— Әдә, hара чәкирсән мәни?

— Тез ол, тез ол, кедәк, ғәзетә хәбәр верәк!

Тәрбийәчи онлара бахыб деди:

— Әшрәф, ғәзет сәнә хәбәр верир, я сән ғәзетә?

Әшрәф фикирләшиб, әлиндәки ғәзетә баханда өзү дә күлдү.

1943.

ХӘБӘР-ӘТӘРСИЗ

Ярым саатдан артыг иди ки, Сәкинә һәрби комиссарын гапысында нөвбә көзләйирди. Дарыхыр, тәләсир, нитизар чәкирди. Анчаг гапы ачыланда, үзлү адамлар нөвбәсиз ирәли еридәндә Сәкинә даһа да кери чәкилир, санки комиссарын көзүнә көрүнмәмәйә чалышырды. Әһтимал ки, көзләйәнләр һамысы күзәштә кедиб, ону габаға салсайдылар Сәкинә енә нчәри кетмәзди. Чүнки комиссара денәчәкләрини һәлә дә өлчүб-бичмәмиш, һәлә дә шикайәтинә мүәййән ифадә вермәмишди. Шикайәтчиләрдә белә әһтият чох вахт сөзүн азлығындан яхуд мәтләбин йүнкүллүйүндән олур. Сәкинәнин исә демәйә бир китаб сөзү вар иди. Анчаг һарадан башламағы, һарада даянмағы айдын этмәмишди. Дүшүнүр, дүшүндүкчә дүшүнүрдү. Она әлә көлирди ки, севкилисинин — 8 айдан бәри айрылдығы, үч айдан бәри кағыз алмадығы Фәтуллanын талеи, гучағында мышыл-мышыл ятан, дүнянын әзаб вә изтирабларындан хәбәрсиз олан көрпәсинин талеи, еничә бирләшиб гурдуглары, мәһәббәтлә гыздырдыглары, сәадәтлә ишыг вердикләри, үмидлә парлатдыглары аиләнин, чаван ханиманын талеи бу күндән, комиссарын бу чавабындан асылыдыр.

Бирдән гапы тайбатай ачылды. Санки адамлары гучагламаг үчүн голларыны яна ачмыш олан комиссар чыхды, өлләрини гапыя чатаглайыб, шикайәтчиләри сүзду. Дурушундан айдын иди ки, комиссар йорулмушдур, анчаг шикайәтчиләрин һамысыны гәбул этмәмиш кетмәк истәмир. Онун көзү ушаглы гадына, кәнарда даянан Сәкинәйә дүшән кими чағырды:

— Бачы, ушаг гучағында, сиз ичә нөвбә көзләйирсиниз, кәлсәниз!

Комиссарын белә мещрибан рәфтары Сәкинәйә чүр'әт верди. О, калагайысыны алнына тәрәф чәкиб, ирәлийә ериди:

— Йолдаш комиссар... — деди.

Комиссар онун үзүндә утанчаг, мә'сум Азәрбайчан гызынын шикайәтини охудугда, тез сорушду:

— Буюр, бачы, нә сөзүн вар? Тәгаүдүнүз вахтында чатырмы?

Сәкинә башыны ашағы салды:

— Чатыр, бәли, чох сағ олун. Айры барәдән кәлмишәм, үч айдыр хәбәр йохдур. — О, бу сөздән долухсунду, далысыны дейә билмәди.

Комиссар стол башына кечиб, әйләшмәк үчүн она ер көстәрди, гәләми алыб блокноту вәрәгләди вә сорушду:

— Фамилиясы нәдир?

Сәкинә гойнундан чыхартдығы дөрд бүкүлмүш бир аг пакети комиссарын столунун үстүнә гойду вә деди:

— Чавадов Фәтулла.

Комиссар, Фәтулланын адресини языб көтүрдү. Сәкинәйә тәсәлли верди:

— Архайын олун, мән штаба язарам, тезликлә йолдашыныздан хәбәр аларсыныз.

Сәкинәнин үрәйи сакит олмады:

— Йолдаш комиссар, — деди, — нечә күн чәкәр?

— Он-он беш күн чәкәр, анчаг дарыхмайын. Кағыз кәлмәсә, мән лап тә'чили телеграм вуруб, тәлаб едәрәм. Сиз һеч нараһат олмайын.

Сәкинә комиссарын янындан гайыдандан сонра саатлары, күнләри саймаға башлады. 12 күн кечмишди, 13-чү күн ахшам Сәкинәкилин гапысыны дөйдүләр, көй бир пакет вериб, гол чәкдирдиләр.

Биз истәрдик ки, гурбәтдә, сәфәрдә я чәбһәдә адамы олан әвләрин һамысы мәктуб алсын. Анчаг һеч бир әвә белә хәбәр кәлмәсин. Сәкинә мәктубу алмасына һәдсиз дәрәчәдә севиндисә дә, охуяндан сонра әлә бил, дүняны, ерләри, көйләри һәрләйиб, онун башына чырпдылар. О, чаван кәлинин, о кәнч ананын үмид вә арзу долу үрәйи парчаланды... Языг дурдуғу ердә диз чөкдү, өзүнү итирди. Дили тутулду, додағы титрәди, бүтүн вүчуду кибрит кими алышыб янды. Сәкинә варлығыны говуран мүсибәтин ағырлығындан әлә бир фәряд чәкиб аглады ки, яхын

гоншуларын һамысы бир дәһшәт дүймуш кими, әвә төкүлдүләр.

Комиссарын суалына чаваб кәлмишди ки, сиз ахтаран адәм, кичик лейтенант Фәтулла Чавадов Полтава угрунда кедән вурушмалар заманы иткин дүшмүшдүр, һаггында һеч бир мә'лумат йохдур...

Комиссар шад бир хәбәр алса, йәгин ки, Сәкинәни чағырдырачаг, севиндирәчәк иди. Анчаг бүтүн һиссләри вә һәяты илә әрлиә бағлы олан Сәкинә кими бир азәрбайчанлы гадына белә хәбәр сөйләмәйә чәсарәт этмәмишди. Иткин дүшмәйини өлүм демәк олмадыгыны Сәкинәйә анлатмаг, инандырмаг да асан дейилди. Бүтүн бунлара көрә мәктубу онун әвинә көндәрмишди.

Биз бурада Сәкинәнин мүсибәтләриня дилә кәтирмирик. Гой бир кәлмә сөз охуюб, динчәлмәк истәйәнләрин дә үрәйи хараб олмасын. Истәйирик ки, охучу, бир аиләнин башчысыны — чәбһәдә хәбәр-этәрсиз итән кәнч Фәтулланы танысын, онун мачәрасыны билсин.

Фәтулла Вәтән мүһарибәси мейданларына кедән милйонларын бири иди. Анчаг милйонлар ичәрисиндә Фәтулла кимиләри илк бахышда сечилирләр. О, ләягәтли, икид бир әскәр олдугу гәдәр вәфалы бир йолдаш иди. Һәфтә олмазды ки, севкилисинә мәктуб язмасын, һалыны билмәсин, әһвал сорушмасын. Бә'зән онун мәктубларындан папирос гутусундан чыхарылмыш картон гағыздан, бә'зән консерв банкасындан сөюлмүш шәкилдән ибарәт олурду. Иттифаг дүшүрдү, көрүрдүн Фәтулла алты сәтирлик мәктубуну үч күндә яза билмишдир, һәр сәтир арасында гызышан дөйүш күнләрлә узанарды, сүкут командасы алан кими һәрәни бир ишдә, Фәтулланы исә мәктубуну давам этдирмәкдә көрәрдин. Сәкинәсинә вә көрпә оғлуна олан мәһәббәти Фәтулланын әсәбләрини юмшалтмаз, айрылыг онун үрәйини көйәлтмәзди. Әксинә, аилә она мүгәддәс бир ханиман, әбәди бир арха көрүнәрди. Оғлунун бешикдә истираһәт дәгигәләрини дүшүнәрәк, бүтүн әзабларыны Сәкинәнин тә'мин олундуғуну, кәләчәк гәләбәдән сонра вәтәнә дөнмәк, хошбәхт көрүш саатыны дүшүнәрәк, бүтүн һәсрәтләрини унударды. Әвдән мәктуб аланда аилəни индичә көрмүш кими, архайын олар, дейүшә той-байрам һәвәси илә кедәрди. Чәбһәдә икән оғлунун вә Сәкинәнин шәклини истәйиб алмышды.

Белә бир оғланын айларла мәктуб язмамасы әбәс ерә дейилди. Сәкинәнин дә дарыхмага һаггы варды. Полтава давасында Фәтулланын топчу дәстәси үч дүшмән тәйярәсини вурдуғуну, топ хараб оланда исә алман пиядалары илә әлбәяха вурушдуғуну чәбһәдән кәлән кәлләр данышырды. Һәмин ахшамдан сонра Фәтулланын нә дирисини, нә өлүсүнү көрән олмушду. Сөз бурая чатанда һамы башыны ашағы салыб сусурду. О заман о гарлы-човғунлу пайыз кечәсиндә Фәтулланын башына нәләр кәлдийини биз дә билмирик.

Севкилисиндән әл үзәндән сонра Сәкинә, гопарылмыш күл ярпағы кими солуб кетмәкдә иди. Әв-ешик көзүндән дүшмүш, һәят она хәстә ятағы кими ишкәнчә көрүнмүшдү. Йолдашлары ону мәшғул эдиб, әйләндирә билмирдиләр. Гадын пайыз сәмаси кими тутулмушду. Күндүзләр булут кими гаралыр, кечәләр ағлайырды.

О, гүссәләрини ушагдан, бир яшлы көрпәдән кизләтмәйә чалышырдыса да, бачармырды. Нә сирр идисә ушаг һәмишә акаһ олурду. Балача бармаглары илә анасының көзүнә ишарә эдиб, санки «ағлама» дейирди. Оюнчаг шейләрини көтүрүб анасының габағына төкүр, санки онун тәнһалыгыны позмаг, гүссәсини унутдурмаг истәйирди. Сәкинә онун үзүнә бахыр, «атасыз балам!» дейиб, даһа да шиддәтлә ағлайырды.

Аналарын белә күнү аз олсун!

Кечән илин яйында Сәкинә Бузовнадан бибиси әвинә гайыдырды. Вагонларда басабас иди. Ушаг истийә дүшмәсин дейә, Сәкинә вагзалда көзләмәли, архайын бир вагона отурмалы олурду. Кечә саат онда кәлиб, шәһәрә чыхды.

Адәти үзрә, Сәкинә бир ерә кедәндә әвин ачарыны гоншуя — Күлләр халаја верәрди. Давадан әввәл белә эдәрди ки, Фәтулла кәлсә көзләмәсин, әвдә отуруб динчәлсин. Инди исә Фәтулла йох иди. Анчаг енә ачары апармырды. О истәмирди ки, Күлләр халанын үрәйинә бир шей кәлсин, «инаимыр» десин. Әслиндә Фәтулланын әвдә олдугу заманлардан галан бир бу адәт Сәкинәйә чох хош кәлирди. Ачары гоюб кетмәкләсанки о, Фәтулланын кәләчәйинә ширин бир үмид бәсләйирди. Һәр дәфә ачары өзү кәлиб аланда бир аһ чәкир, севкилисинин бир даһа бу гапыны ачмаячағыны дүшүнүб кәдәрләнирди.

Бу ахшам кеч, һәм дә йорғун гайытмышды. Һәйәтә кирән кими сесләнди:

— Күллəр хала, ачары кәтир, ушаг гучағымда ятыб.

Диггәтлə баханда Күллəр халанын ганысыны баглы көрдү. Белə һалларда ачарын мə'лум ери вар иди. Су гуюсуну башында көнə бир көрпүнүн алтына гоярды.

Сəкинə көрпүнүн алтына бахды, ачар орада йох иди. «Бəлкə гыфылы бир тəһəр ачмаг олар» — дейə дүшүнду вə ганыя яхын кəлди.

— Бу ки ачыгдыр... ай Күллəр хала! — дейə сəсləнди.

Ганы ачыг, ичəри гаранлыг, һəйəтдə кимсə йох иди. Сəкинəни вəһимə басды. Бир дə сəсləнди:

— Күллəр хала!

— Ай гыз, Сəкинə, һарадасан бəс?

Эвдəн кəлəн бу сəс Сəкинəнин бүтүн вүчудуна, ганына ишлəди. Лапма янды, Фəтулла көйнəкчək һəйəтə гачыб, ону гучаглады:

— Бəс һарадасан, ай Сəкинə, демирсəн ки, эвə кəлəк олар?

Сəкинə ярым саата гəдəр аяг үстə гуруюб галды. Севинчиндəнми, өзүнү итирдийиндəнми чашмышды, данышмаг истəйирди, амма дили тутулурду. Дəгигəлəрлə Фəтулланын бойнуну гучаглайыб дурур, сонра кери чəкилир, санки көрдүйүнүн юху дейил, ашкар, һəгигəт олдуғуну билмəк үчүн онун үзүнə бир дə бахыр, тəкрар гучаглайырды.

Сонра онлар ичəри кирдиләр. Фəтулла каһ əйилиб чарпайынын үстүнə атылан юхулу ушагын үз-көзүндəн өпүр, каһ да зарафата салыб, Сəкинəдəн килсйлəнирди:

— Кечə ярысынача көзмəйə кедирсəн, демирсəн бир эвə кəлəн олар?..

Сəкинə яваш-яваш тохдайырды:

— Һəмишə, — дейирди, — сən кəлəсəн, ай Фəтулла! Мəн көзлəримə инанмырам. Билирсəнми, дили янмышлар сəндəн нəлəр данышырдылар!

— Мəним кими командир бабадан нə данышачаглар, йохса дейибләр гыз далынча көзир?

— Йох, айры шей дейирлəр. Дилим-ағзым гурусун. Алты айдыр ядлаям. Əйнимдə гараны көрмүрсəнми? Аглamагдан көзүмүн гарасы кедиб. Языг көрпə дə мəнə бахыб гүссəлəнир.

Бу сөһбəтлəр Фəтуллая зарафат кими кəлирди.

— Өлдү дейəндə, демəдин, ай филан-филан олмуш, өлмəйə кетмəйиб, өлдүрмəйə кедиб! Мəн сəнə демəмишəм ки, архайын ол, ганыдачағам?

— Йох, Фəтулла, демə, давадыр, күллə габағыдыр, үрəк дəзмүр.

— Күллəнин Фəтулла илə нə ишн?

Сəкинə Фəтулланын зарафатыны чох севəрди. Ачаг инди бунун вахты дейилди. Онун, о саглам гырмызынаг командирин чийинлəриндəн тутуб силкəлəйир вə дейирди:

— Данышы көрүм, де көрүм, ниһə кагызын кəлмирди? Алты-элди айда адам эвə эл бойда кагызы да эсиркəйəрми? Ниһə бизə языгын кəлмирди?

— Сəн данышы көрүм, мəним адымы өлдүйə чыхаран ким иди?

Сəкинə чəлд галхыб, һəрби комиссарлыгдан кəлəн кағызы көтирди. Фəтулла охуюб деди:

— Бурада элə бир шей йохдур.

— Нə йохдур? Көрмүрсəн языб ки, иткин дүшдү!

— Иткин дүшəндə нə олар?

— О да өлүм кими бир шей дейилми?

Фəтулланы күлмəк тутду.

— Ай гыз, — деди, — тək мəн дейилəм, йүзлəрлə, минлəрлə иткин дүшəнлəр вар. Сиз буна ниһə элə бахырсыныз! Ротамыздакыларын һамысы бу фикрə кəлдиләр ки, итигам алмаг үчүн «иткин» дүшмəк лазымдыр. Биз дүшмəнин тутдуғу шəһəр вə кəндləри гоюб, чыхмаг истəмədик. Мешəлəрə, даға-даша чəкилиб, мүвəггəти бир заман үчүн көздən итдик. Алманларын бир аз тохламасыны, архадан архайын олмасыны көзлədик. Сонра онларын чанына бир вəлвəлə салдыг ки, һаранын чəбһə, һаранын арха олдуғуну, достун һаянда, дүшмəнин һаянда олдуғуну сечə билмəдиләр. Алманлар алдыглары шəһəрдə гарəт вə талан əмəлиййатыны битирдикдəн сонра кеф мəчлисləри дүзəлдирлəрмиш. Тутдуглары совет шəһəрлəриндə дə бу адəти еритмəк истəдиләр. Партизанлар онларын бүтүн ниййəтлəрини позлуглары кими, бу адəтлəрини дə поздулар. Бир нəфəр əсир көтирмишдик. О данышырды: «Əvвəллəр көрмүшдүк салдат гаровул дурмағы асан иш билиб, арзулар; чүнки гаровулу башга ишлəрə апармырлар.

Инди исә ниш дәйишиб. Забит ахшам гарнизона гаровул тә'йин эдәндә салдатлар ағлашырдылар ки: «Бизи балаларынын башына чевир, партизан әлинә вермә!» Забит дә гаранлыглашан кими хәлвәт бир ер тапыб, кечәләмәк үчүн бурнухур. Анчаг партизанлар бу хәлвәт ерләри әбитдән яхшы таныйыб балаларынышлар...»

Фәтуллa сөзүнү белә хүласә этди:

— Биз буна көрә игкин дүшүрүк. Кағыз кәлмәйәндә нараһат олмайын.

— Нечә нараһат олмаяг, айларла бир хәбәр етишмәйәндә, адам нечә дөзсүн?!

— Хәбәр олур. Хәбәр һәр күн олур. Радио динлөйәндә фикир вермирсәнми? Күн олмаз ки, партизан ишиндән дейилмәсин. Догрудур, орада һеч кәсин: нә лейтенантын, нә генералын, нә эскәрин ады вар, амма икидлийин, вәтән полунда көрүлән ишин гиймәти вар. Мән һәмин иткин дүшән полдашларымын янындан вачиб ишә кәлмишәм, бурада үч күнүн гонағыям. Сәндән хаһиш эдирәм ки, ялыз алдығын я алмадығын кағызла мәним һәятымы өлчмә. Мәним адсыз хәбәрләримә дә диггәт елә. Унутма ки, мән дүшмән архасында чалышмаға тә'йин олунмушам. Сорағым дөрдләрдән кәлөчәкдир. Һавахт эшитдин ки, филан шәһәрдә фашистләрин гаровулу огурланды, барыт амбары яныды, паравозу партлады, машыны од тутду, — бил ки, мән сағам, әлим ишдәдир. Сәадәтимиз, торнағымызын азадлығы үчүн олан бу ишләр сәнә ән мө'налы мәктубдур. Диггәтлә динләсән, мәним сәсими эшидәрсән.

Фәтуллa үч күндән артыг галмады. Вачиб бир хәбәри ерinә чатдырмалы иди. Сәкинә гоһумлары, гоншулары илә ону вагзала кәтириб, йола салдылар. Әзиз мүсафир үчүн һәрә бир тәдарүк көрмүшдү. Кимиси фәтир биширмиш, кимиси тәзә өлчәк тохумуш, кимиси мейвә гурусу кәтирмишди. Фәтуллa вагона отуранда һамының әлини сыхыб, разылыг этди. Сәкинәни Күлләр халая, Күлләр халаны Сәкинәйә тапшырды. Көрпә ушағыны атыб-тутду, өпүб-гучду, анасына верәндә бәрк-бәрк тапшырды:

— Бир дә она атасыз десән, сәндән инчинәрәм.

Фәтуллa, анләси вә дост-ашнасы илә видалашыб, тәкрар дөйүш мейданына кетди. Сәкинә исә узун интизар вә никаранлыгдан силкинәрәк, әвә гайытды. Фәтуллa инди

әлә һәвәс, әлә бир эшглә кедирди ки, дейәрдин гүдрәти дағлары титрәдәчәк. Сәкинә әлә бир гурур, әлә бир ифтихар һисси илә яшайырды ки, дейәрдин дүнянын ән хошбәхт адамыдыр.

Фәгулла һәмишә кечдийи шәһәрләрдән әв, анлә, ишыг сачан бир чыраг көрдүкдә Сәкинәни, онун динч һәятыны хатырлайыб үрәклөнөрди. Сәкинә һәмишә партизанларын рәшадәтиндән эшидәндә үрәйи кенишлөнир, башы учалырды. Көрпәсини атыб-тутараг:

— Партизан баласы! — дейә күлүмсәйирди.

1943

ВӘТӘН ЯРАЛАРЫ

Сәнкәримдән чыханда, үзкүчү суя атылан кими, өн хәттиң атошиңә атылмышдым. Нә курултү, нә алов, нә дә, санки дөйшәтләри өртмәк истәйән гоз, думан мәнә гәрибә көлирди. Күман әдирдим ки, бу атылан күлләләрин бири дә мәнәм, курултуну гопардан да мәнәм, күлдүзүн боз вә кәсиф үфүгләриңә бир байраг кими ачылыб өртүлән алов да мәнәм. Дейүш сүр'әти вә һәрарәтиндә өзүмдән хәбәрсиз кими яныр дым. Ган көзүмү өртәндә, гылчаларым һәрәкәтдән галанда көкү вурулмуш бир ағач кими ерә сәрилдим. Санки бир сәс мәнә дейирди: «Бәсдир! Бурах!» Лакин мән буну эшитмәк истәмирәм. Диггәтлә яраларымы дүймаг, өзүмә көлмәк истәмирәм; бачармырам. Исти маеин вүчудума ахдығыны вә ахдығча мәни хош вә сакит бир рahатлыға апардығыны, олдуғум алөмдән айырдығыны һисс әдирәм. Айрылмаг истәмирәм. Көрмәк, эшитмәк, дүшүнмәк истәйирәм. Һансы бир гүвәнин әли илә сә көзләрим өртүлүр, баягдан бәри дәмирчи күрәси кими сәсләнән гулагларым тутулур, башымдакы агры мәни алыб апарыр. Бирдән-бирә алөм сүкута далыр, һава гаралыр, этрафымыздакылар әввәлчә күллә йә, сонра даша дөнүр, кет-кедә кичилир, суларда әриниб, йох олурлар.

Мәндән габаг яраланмыш йолдашларым данышардылар: бириси һәсрәтләрини, бириси әзиййәтләрини, бә'зиси өлүм тәһлүкәсини нечә кечирдийини дейәрди. Мән бунлары хәялыма кәтирмәдим. Бәлкә дә буна көрә бунлары кечирә дә билмәдим. Мән көзүмү ачанда, өзүмү исти, тәмиз вә сакит бир отагда, рahат ятагда көрәндән сонра башым үстә даянан аг сачлы һәкимин тәбәссүмүнү, кәнч бир гызын тәрими силдийини, су ичиртмәк истәдийини

көрәндән сонра дүйдум ки, һәята гайыдырам. Дейәсән, мәни бунлар, галын китабларын мә'насы илә силаһланмыш һәкимләр, шәфгәт вә мәрһәмәтдән йогурулмуш гызлар гайтарырлар? Һарая гайтарырлар? Мән гапандыгым, тапындыгым Һиссиз, сүкут аләминдән гайыдырам.

Үрәйимдә бир шадлыг вар. Додагларым гачды. Үзүлмүш, ганыны итирмиш, дәри илә сүмүклән ибарәт сифәтимә илк тәбәссүм ишыгы дүшдү. Сонра, һарданса мәни бир дүшүнчә яхалады. Һарая гайыдырам? 25 ил өмр кечирдийим, догулдугум, бөйүдүйүм, йорулдугум, динчәлдийим, дәрд чәкдийим, севиндийим һәята гайыдырам! Орада һәлә көрмәдийим нәләр вар?

Буну нә китабда охумушам, нә һәкимдән эшитмишәм. Амма мәнә әлә кәлир ки, хәстәнин физики һәятындан чох-мә'нәви һәяты вар. Ону мөһкәм әдымлар, тәгәтли аяглар, бүкүлмәз дизләр йох, зәиф вә зәриф хәяллар апарыр. Бу хәяллар бәлкә дә сагламлыг заманында адамын башына йол тапмыр. Һәятын кешмәкешләри онлара нөвбә, йол, имкан вермир. Инди исә әл-голуну бош гоюб, ятага узанмыш бәдән тамамилә онларын, о ганадлы дүшүнчәләрин ихтиярындадыр. Дүшүнүрәм, көрүрәм ки, мән һәята азғын бир мараг үчүн гайытмырам, ишамага кәлмирәм. Долу сүфрәләр башында отуруб емәйә, гәдәһ сындырмага, тә'риф дейиб, тә'риф эшитмәйә кәлмирәм. Мәхмәр стол далында табе'ләримин үстүнә гышгырмага, гырмызы мүрәккәблә әмрләрә, фәрманлара гол чәкмәйә кәлмирәм. Нә гызлар, нә гайыг көзитиләри, нә мәзһәкәдән габаг башлаян, сонра да битмәйән гәһгәһәләр...

Мәндә гәрибә бир арзу диниләнир. Ярадандан икн өмүр истәйирәм. Истәйирәм ки, өмрүм тәчрүбә дәрси олсун. Бу мүрәккәб дүнйаны, гапалы адамлары өйрәнмәйә сәрф олунсун. Имтаһандан чыха билсәм мәнә икинчи, һәгиги өмүр имканы верилсин. Белә өмрүн гәдрини биләрәм. Мән енидән бир көрпә олум, анамын, о мећрибан хилгәтин гучағына атылым, исти нәвазишләрина тутулум. Атамын сәрин торпаг астанасында имәкләйим. Сасим кәлсин. Пыхыла-дура ерийим, агы гарадан, ширини ачыдан, истини союгдан сечмәк, гәгысыз көрпәлик күнләри башлансын...

О күнләр... мәкәр хәял онлары кәтириб егирә биләрми?.. Гапымыздан кечән су архының башында ойнардым, сөйүд ярпагларындан әсән хафиф күләкләр дараг көрмәмиш сачаг кими долашыг сачларымы үзүмә төкәрди...

Һаны мәним тай-тушум? Ашыгатан, топ ойнаян, кизләкпач йолдашларым? Вурушуб барышдыгым, атыб тутдугум, айрылыб бирләшдийим яшыдларым?..

Бах, булардан доймамышам.

Өмрүм йүз күндүрсә, дохсан доггузуну эвимдә, юрдумда, торпағымда яшамышам. Доймамышам!

Нәиши дейим? Хош саатлары, әзиз күнләри, мунис ахшамлары...

Һеч бир заман бу хатирәләр чәбһәдәки ғәдәр ширин олмур. Әскәр онлары архада гоюб кәлмишдир. Онлары горумага, онлары һәдәләйән тәнлүкәни йох этмәйә кәлмишдир.

Сәһра хәстәханасындан архая көндәрилмәли олдугуму эшидиб, йолдашларымдан икиси яныма кәлмишди. Бири мәним яшыдым, мәктәб йолдашым Нәсрәддин иди. Бизи университетдән тәлабәликдән чагырмышдылар. Ону көрәндә һәмишә мәктәбли ушагларын китаб чантасы ядыма дүшүр. Нәсрәддинин белә ярашыглы бир чантасы вар иди. Өзү дә гайышла белинә бағларды. Бә'зән онун чантасындан тутуб чәкишдирәрдик, һа дөнмәк истәрди ки, көрсүн кимдир, бачармазды. Инди Нәсрәддин бизим командирин көмәкчисидир. Командир сиррини она дейир, бәрк ерләрдә ону өзү илә апарыр.

Икинчисини чәбһәдә танымышам. Қолайыр кәндиндәндир. Мина арвадын оғлу Лятифдир. Атасы чохдан өлүб. Анасы кәнддә нүмайәндә иди. Гадынлар йығынчагларында ону стол башында, аяг үстә дуруб, ачары мүрәккәбгабына дөйән, сүкут истәйән көрәрдин. Ярашмаса да, һәмишә сәдрлик этмәк истәрди.

Лятиф анасына охшамыр. Башы ашағы, үзүйола оғландыр. Ики яш биздән кичик олдугу үчүн йүнкүлаяглыг эдәр. Һәр ишә кедәр, бә'зән суюмузу, чөрәйимизи дә һазырлар. Мүрүшләрдә, кечә истираһәт эмри верилəндә, бир дә көрәрдин Лятиф чөкмәсинин дабаны илә ери дөйүр. О, торпагы һамарлайыб, үч адам үчүн «ятаг» дүзәлдәрди. Әлейһгазларымызы башымызын алтына гоюб, тиртап дүшәрдик.

Булар мәним яныма һәм көрүшә, һәм сифаришә кәлмишләр. Мәним нә данышмаға, нә дә әсәбләримә тохуначаг бир хәбәр алмағыма ичазә вар иди. Мән бу сәһра хәстәханасында 7 күн әрзиндә һәкимдән башга ялныз бир

шәфгәт бачысыны көрүрдүм. Яныма кәлән, мәни диндирән олмадығына дарыхырдым. Ачаг ону да дуюрдум ки, мәнә яхшылашмаг истәйәнләри пәфгәт бачысы бурахмыр. Бә'зиләрини гайтарыр, бә'зиләринә дә ялан сатыр ки, «хәстә юхудадыр». Бу дәфә мән чадыр өртүсүнүн далындан Нәсрәддинин үзүнү көрдүм. Дәрһал бачының сәси кәлди:

— Йәллаш әскәрлəр, хәстә юхудадыр, ояда билмәрәм.

Мән дөзмәдим:

— Оянмышам, — дедим, — бачы, бурах кәлсин.

Буну дедим, севиндийимдән дикәлмәк, дирсәкләнмәк истәдим. Чарпайыя сарындығым я агрыдан горхдугум үчүн дикәлә билмәдим. Башым, үмидсиз кими, балыша япышыб галдым.

Йолдашлар бир үзү хәтир, бир үзү зор-күч өзләрини мәним яныма салдылар. Бачы онлара ялварырды:

— Һәким билсә мәним атамы яндырар. Аманын бир күнүдүр, тез кедин!

Нәсрәддин она тәсәлли верди:

— Тез, архайын ол, тез кедәчәйик.

Лятиф деди:

— Ики-үч дәгигә, артыг йох.

Чадыра кирəндән сонра Нәсрәддин нә бачыя бахыр, нә дə онун сөзүнү эшидирди. Мәним алнымдан өпүб, әзиф әлими овчунун ичинә алмыш, иллəр айрысы кими һәсрәтлə сөһбәтə башламышды...

Онлар яраларымдан сары мәнə тәсәлли верирдиләр:

— Күллə ярасы эти биширир, тез сағалыр. Анан дуа элəйир, яхшы өтүшмүшсən, он-он беш күнə дурачагсан.

Мән ағрыклардан шикайәт эдəндə Нәсрәддин бир әдиб кими чаваб верди:

— Инанырам, сән даһа чох ағры дүярсан. Һəятлə долу адамлара, бүтүн һиссləри илə мүкəммəл һəят кечирən адамлара һəр яра əзабдыр. Сən йорулмуш гоча, я чох шейлəрдən əл үзмүш бəдбин дейилсən. Гоча ағачларын көвдəсини ярыб ичиндə очаг галайырсан, һалына тəфавүт элəмир. Сағлам, учабойлу говаг ағачларының көвдəсиндə бир бычаг вурулса, о саат яшардығыны көрəрсəн. Белə ағачларын һəяты сағлам көнчлəрин һəяты кими мүкəммəлдир, əсл һəятдыр. Сən белə көнчлəрдənсən. Ачаг ону да бил

ки, бир нечә ай сонра говаг ағачының бычаг вурулан ерини мөһкәмләнмиш, бәркимиш көрәрсән. Сағлыг олса, сән һәм мүалиҹә олуначаг, һәм динчәлөчәксән, һәм дә ки...

Лятиф Нәсрәддинин үрәйиндән хәбәр верди:

— Һәм дә ки, вәтәнә кедөчәксән...

Бу сөзү дейәндә онларын һәр икиси гызарды, күлүмсәди, мәним көзләримә бахды. Мән бунун мә'насыны яхшы анлайырдым. Онлар он илләрә бәрабәр олан бир нечә айлыг чөһһә һәятындан алдыглары дуйғу вә тәсәввүрләрини яхын адамларына чатдырмаг истәйирдиләр.

Бачы, Нәсрәддинин гаршысында даяныб, хаһиш эдирди. Нәсрәддин исә көзүнү мәндән айырмырды:

— Сәндән, — дейирди, — һеч нә истәмирәм. Бизим эвә кет. Мәним язы столумун башында отур, китабларыма, кағызларыма фикир вер, көр гоюб кәлдийим кимидирми? Көр мәнә кағыз-зад язан, итириб-ахтаран олурму? Күчөмиздән бир нечә дәфә о ян-бу яна кеч, анамын сөзүнү-соргусуну гулагында яхшы сахла. Сәндән һәр шейи тәфсилаты илә сорушачағам... Университетә, билирәм кедөчәксән. Ушаглара бир-бир салам де. Мәним эвәзимдән бир лекторияда, сүкут ичиндә отур. Бу көрдүйүн курултулары орада хатырла. Иәгин мәним абунә вәрәгим дурур, ону бир ал бах, көр китабханачы дейирми ки: «Бу оғлан ниһә китаб көтүрмүр?»

Лятиф Нәсрәддинә мачал вермәди:

— Өзүн билирсән дә, нә дейим. Арвад эшитсә, бирбаш янына кәлөчәк. Бу шәкли вер, дейинән никаран олмасын. Бачарсан бир бизим мәктәбә дөй. Көр Әдил мүәллим орададырмы? Көр енә дәрсләр гайдасындадырмы? Ушагларыны ядына салырмы? Кедән ким, ғалан ким? Мәним адресими директора, Әдил мүәллимә вер, бәлкә мәктуб язан олду.

Нәсрәддин бир шей хатырламыш кими, Лятифә мане олду:

— Кет биздә дә бир-ики күн гал. Гой анам да оғул сәси эшитсин. Иәгин һазырлыг көрәчәк. Наһардан сонра мәним тарымы ал, тозуну сил, бағрына бас, бир чаркаһ башла. Инан ки, үстүмә йүз топдан күллә яғса да, мән бурада чаркаһын сәсини эшидәчәйәм...

Лятиф тапшырырды:

— Кәндә кәләндә көвшәнә, Дишли гая тәрәфә чых.

Дурна көзлү булагдан овучла, мәним әвәзимдә ич. Яздыр. Отур, бир гушлары динлә. Көр онлар нә дейир: дүнянын бу ишләри онларын маһнысына кар әлөйир я йох? Яшыл ямачдан дөстә тут. Лалә, бәнөвшә, нәркиз, нанә, хәгми, нилуфәр... Нә десән тапарсан... Лап ярпаглары тәк дәфтәрини арасына, гурусуну бизә кәтир. Торнагын әтрини орадан аларыг. Ах, о ерләр!.. Сачдасинә дүшмәк, өпүб яламаг, үрәйими о торпаға, даша сүртмәк истәйирәм.

Анама габагчадан һеч нә язмадым. Вагзалда дүшүб яваш-яваш эвимизә кәлирдим. Анамы көрмәйә төләсирдимсә дә, чохдан айрылдығым бу күчәләри, йолларә, бу мәһрәм биналары, ағачлары, һасарлары диггәтлә нәзәрдән кечирмәк һәвәси илә яшайырдым. Чалышырдым көрүм нә дәйишмишдир? Мәним гоюб кетдийим ерләрин нәйи вә нечә дәйишмишдир? Мәнә әлә кәлирди ки, һәр шей өз гайдасындадыр. Енә дә һамын сентябр ахшамыдыр. Шәһәримиз мөһкәм инан вә э'тимадла өмрүнү сүрүр. Уча чинарлар, яшыл тәпәләр баш әйәрәк, чөһәдән кәлән оғулларыны саламлайыр, чөһәйә кедән оғулларына хейир-дуа верир.

Анамы эвдә тапмадым. Ачары бир-биримизә бәләдләдийимиз ердән көтүрдүм, гапыны ачыб, эвдә раһатландым.

Бу эвдә нә төәлик вар?

Мәним әскәр шәклим столун үстүндәдир. Мәктубларым үст-үстә сәлигә илә гоюлмушдур. Санки анам бунлары һәр күн охуюр. Пәнчәрәнин ағзында, балача вә үзү бәзлә тикилмиш бир гуту вар. Иәгин этдим ки, анам енә нәсә көндәрир, истәдим анамын чөһә сөвгатыны ачым, дөймәдим. Китаб шкафынын шүшәләри тәр-төмиз силинмишди. Кәлән гәзет вә журналлар сафмагла шкафын бир көзүнә йығылмышды. Анладым ки, анам бунлары мәнә сахлайыр, — охумамын гәзети о, тәрк этмәз.

Эвин һәр тәрәфиндә бир гайғы әли көзирди. Бу, әмәксевән вә зәһмәтдән һәзз алан әскәр анасының әли иди. О һәр гәдәми оғул йолунда атырды.

Бунларын һамысы мәнә айдын иди. Лакин анлая билмәдим ки, анам эвин ачарыны нә үчүн һәйәтдә, хәлвәт бир

ердә гоюб кедир. Гапыны өзүндән башга кимсә ачмаячаг, бәс ачары кимә э'тибар эдир?

...Анам мәним бу суалыма көксүнү өтүрәрәк, чаваб верди:

— Бала, — деди, — чох вахт сәнинлә отуруб, сөһбәт элэйирдим. Сән чөһәдә балкә дә атышмадасан. Мән бурада бардаш гуруб, сәни көрпә чагында көрүрәм, диндирирәм, данышырсан. Ойнайырсан... Ачар орада дурсун. Мән ону яхшы нийәтлә гоюрам. Элә билирәм эвимиздәсән. Сәнин сөфәрин үгурлу сөфәрдир. Үрәйим мәнә дейир ки: «Сән индән гайыданачан оглун кәлэр, гапыда галар. Ачары гой кет...» Көрдүн ки, нийәтим дүз чыхды, аллаһ дүз адама нийәтинә көрә верәр. Шүкүр ки, кәлдин чыхдын!

Анам данышдыгча мәним үрәйим кенишләнир, ифтихар һиссим аловланырды. Үрәйимдә дейирдим: «Бөшәрийәт һамысы аналар гәлби илә яшасайды, дүня башдан-баша бир чәннәт оларды. Бунларын дүйгусу, арзусу, бунларын хейирхаһлыг вә мәрһәмәт долу үрәкләри һәмишә бизимлә, чөһәчиләрләдир. Бу мүгәддәс гәлб саһибләринин кешийиндә дурана завал йохдур».

Вәтәнин һава вә суларындамы, адамларымызын «чөһәчидир» дейә мәнә көстәрдикләри гонагпәрәстликдәнми, көрүш севинчиндәнми, нәдәнсә, мән чох тез дирчәлдим. Өзүмү әввәлкиндән дә мөһкәм һисс этдим. Сағалдыгча, гүввәтә кәлдикчә төкрар чөһәйә гайытмаг арзусу мәндә аловланырды. Нәһайәт, анам мәни йола салмалы олдуғуна инанандан сонра Нәсрәддинин дә, Лятифин дә анасыны чағырды. Бир истираһәт күнү бизим эвимиз сөфәр эвинә охшайырды. Һәрә бир сөвгат бағлайыб кәтирмишди. Мән һа ялвардым ки: «Чаным, бунларын һеч бириня эһтияч йохдур, буну апармаг өзү чәтин ишдир», — бурахмырдылар. Чораб кәтирән, папирос алан, фәтир биширән, хөрәк һазырлаян... Анам мәндән хәлвәти бир гуту бағламышды.

— Бала, — дейирди, — бу, нә төкчә сәниндир, нә дә йолдашларынын. Бу үчүнүзүн пайыдыр, ачмазсан. Етирән кими Нәсрәддини, Лятифи чағырарсан, ачарсыныз. Бу, үч ананын сәлигәсидир. Бир ачын, бир отурун, бир ейин, бир көзин, бир вурушун!

Чөһәйә гайыданда һәрби мүтәхәссисләр мәни бөйүтмәк, башга ерә, ени вәзифәйә көндәрмәк фикриндә иди-

ләр. Мән йолдашларымдан айрылмайым дейә, бундан яйындым, өз һиссемизә көлдим. Тәәссүф ки, йолдашларымын һеч бирини ериндә тапмадым.

Нәсрәддинин ики күн әввәл яраландығыны, сәһра хәстәханасына көтүрүлдүйүнү дейирдиләрсә, Лятиф һаггында ачыг данышмырдылар. Мән дәрһал комиссарын янына кетдим, тәлашымы көрүб, мәнә ики сәтирлик бир язы көстәрди. Орада савадлы бир әл русча язмышды: «Демишдим, элә д» олду: дейүшчү өлмәйәчәкдир». Мән языны охуюб, комиссарын үзүнә бахдым. Нәләрләримлә сорушурдум. Нә сорушдугуму комиссар билмирди:

— Һәким языр, — деди, — Лятифин сағалмағына үмидимиз йох иди. Көкс гәфәсиня ики күллә, бир минә галиәси дейиб, чийәринин башы әзәләниб... Амма һәким Гияслы үмид верирди. Инди исә Лятифин сағалмагы мүәййәндир.

Ики ай әввәл мәним яныма кәлән йолдашларымы ахтарыб, көрүшмәк үчүн ичазә алдым. Ән эзиз сөвгаты, аналарын вердийи бағламаны сәһра хәстәханасына кедән машынларын бириня атдым.

Әввәл Нәсрәддини тапдым. О, исти бир халат кеймиш, һәйәтдә кәзинирди. Ярасы голундан иди, һәм дә йүнкүл иди. Мәним кәлмәйим ялныз онун үчүн йох, хәстә йолдашларым үчүн дә бир байрам олду. Шәһәримиздән, йолдардан, әкиндән, мәһсулдан суаллар верирдиләр. Нәсрәддин икиликдә сөһбәт үчүн мәни чәкиб, палаталарын кәнарына кәтирди. Торпаг үстүндә дирсәкләниб отурдуг. Мән көрдүкләримин һамысыны нагыл этдим. Бычағы чыхарыб, бағламаны ачмаг истәдим. Нәсрәддин мане олду:

— Гоймарам, — деди.

— Емәли шейдир, хараб ола биләр.

— Лятифсиз ачмаячагсан.

Нәсрәддинин сөзү габағымы кәсди, бычағы гатлайыб, чибимә гойдум.

— Элә исә дур, — деди, — дур, онун янына кедәк.

Нәсрәддинин уча бойлу, забитәли бир һәкими вар иди. Башгалары һәким олуб ордуя кәлмишдиләр; бу адам тибб тәһсилиндән әввәл мүкәммәл һәрб адамы, бөйүк команлир имиш. Рәсмийәти чох севирди. Хәстәләр я бачылар ондан бир күзәш хаһиш етмәли олында үзиндән әлләрини товлайырдылар. Буна көрә дә Нәсрәддин хаһиш этмәк истәмирди.

Мән һәкими «юмшалтмағы» бойнума алдым. Көзләдим. Атағындан чыханда рәсми вәзиййәт алыб, мәгәдимиән сөйләдим.

— Сабаһ наһардан сонра ярым саат кедә биләр, — дейә о, ичазә верди.

Һәким буну дейиб өтдү. Мән сабаһа гала билмәйәчәйими демәйә исрар этмәйә мачал тапмадым.

Мән бу күн Лятифин янына кетдим. Лятиф агыр хәстәликдән тәзә айылырды. Рәнки-руфу галмамышды. Мәни көрөндә севинчиндән ағлады. Мәни дә гәһәрләндирди. Нараһат этмәйим дейә, тез дурдум. Бағламаны онун янына гоюб чыхдым.

Лятифин сағалыб һиссәмизә гайытмағы ики ай ярым чәкди. Бу мүддәтдә аналарын бағламасы каһ онун чарпайысы башында, каһ тә'чили ярдым арабасында, каһ истеһкамда галды. Лакин ачылмады. Ичаг Лятиф кәләндән сонра үч сәһими йолдаш отуруб, сөвгаты ачдыг. Бурада албухара, кишмиш, фындыгдан тутмуш Ордубад аланасына гәдәр варды. Емәли шейләрин алтында адама бир әл дәсмалы, бир этирли сабун, адама бүр чүт тохунма әлчәк вар иди.

Әлчәкләри әлимизә тахдыг. Анамын сөзү мәним гулагымда чинкилдәди: «Бир отуруң, бир көзин, бир вурушун!»

— Ушаглар, — дедим, — бу әлчәкләрдә аналарымызын мәһрибанлыг истиси, вәтәнимизин достлуг сәдагәтинин, бирлийинин һәрарәти вардыр. Әлләримизә бахыб, аналарымызын бизимлә, янымызда олдугларыны һисс едирик. Онларын мәһрибан ана нәфәси бизи бәсләмиш, бөйүтмүшдүр, бизи дөйүшә дә, гәләбәйә дә апарачагдыр.

Лятиф дә, Нәсрәддин дә ананын сөзләрини тәкрар этдиләр:

— Бир көзәк, бир вурушаг!

— Гоюн, — дедим, — аналарымызын сүрәти көзүмүзүн өнүндә, сәси гулагымызда, әли үрәйимиздә олсун. Гоюн онлар охшайычы, мәһрәм әлләрини һәмишә бизим яраларымызын үстүнә чәкиб сағалтсынлар. Сағ олаг, торпағымыза сохулан тәчавүзкарлары мәһв эдәк. Аналарымыз севинсин, архайын яшасынлар. Ана Вәтән биздән разы галсын.

1943

ӘР ВӘ АРВАД

Гаровул баталйонунда үч айдан артыг иди ки, тә'лим кечирдик. Бир күн командир мәни чағырды:

— Сәнә, — деди, — тапшырыг вар. Шәһәрә адам апарачагсан!

Апардыгларымын әсир олдуғуну биләндә севиндим. Нәдәнсә мән, бунлары, һитлерин ағлына уюб кәлән бу сары гуллары көрмәк истәйирдим. Алман дилини билмәсәм дә, онларла марагланырдым. Күман эдирдим ки, онлары анламаг үчүн дикдирмәк о гәдәр дә лазым дейил. Сифәтләриндә чох шей охумаг олар.

Биринчи сәфәрдән сонра даһа бир дә мән өз баталйонумуза гайытмадым. Сәнәтим чәбһәдән архая, дүшәркәйә әсир дашымаг олду. Алманларын сифәтиндә ахтардығымы да охудум. Онлар көйкөз, узун вә ири чәнәли, мүстәгим вә екә бурунлу, гашгабаглы, еробахан адамлардыр. Көзләриндән әдавәт яғыр, дейирсән бу, әлиндә бычаг, кәсмәйә кетдийи этлийи әлиндән гачырмыш вә бир дә тутачағындан үмидини кәсмиш бир гәссабдыр.

Вахтилә марагландығым әсирләр, инди мәнә әйни өлчү вә гәлибдән чыхмыш, фрис адланан кибрит гутулары кими бир-бириня охшар, ади, гуру көрүнүрләр. Мән онларын ялныз сайыны ядымда сахлайырам.

Ичаг бирини вә онунла әлагәдар бир мәнзәрәни унутмамышам, унутмаячағам.

Мән бүтүн мүһарибә бою һеч вахт бу гәдәр ишләмәмишдим. Биз һәр васитәдән, һәр дәгигәдән истифадә эдиб, әсирләри лазыми ерләрә көтирдик. Әсир дә ки, гуртармырды. Көйдән яған гарын сайы варды, ән чәбһәдән бизә тәрәф өтүрүлән әсирләрин сайы йох иди. Инди мән дүшмән өлүсүнү әсирдән файдалы сайырдым. «Һеч олмаса, —

дейирдим, — бу лә'нәтә көлмиш оғлу бизә башағрысы вермир».

Шиддәтли январ шахтасы көсиб төкүрдү. Әлә бүрүмүшдүк ки, аччар көзләримиз ишыллайырды. Тонярымлыг машында 11 нәфәр әсир кәтиридик. Йол гаровулу, дейәсән тәкәр сәсиндән бизи танымышды. Машыны даяндырды. Ени вә топал бир алман салдатыны машына чыхарғды, кетмәйимиз ичазә верди. Топал өзүнү машынын күчүнә йыхды. Мән дил билмәсәм дә, дәрһал сорушардым ки: «Ай һәнәнд бир гычла Берлиндән бура кәлмишсән, бәлкә сәнин ики гычын олайды, онда нейләрдин?» Адәтән әсир дүшәнләр емәк истәйир, сөюгдан шикайәтләнир, ялварырлар. Топалда буну көрмәдим. О, ялын олса да, айлардан бәри гырхылмамыш үзүндә вә сых саггалында буз бағланса да, әзаб чәкдийини һисс этдирмирди. Куман әдирдим ки, бу, мәһкәмликдән я мәгрурлугдандыр. Сонра билдим ки, буларын һеч бири дейил, топалын ишләриндә айры сирр вар.

Топал күрәкләрини машынын диварына сәйкәмиш, бир гычы илә чөмәлтмә отурмуш, айыг вә ири көзләрини мәним үзүмә дикмишди. Белә бахышлары биз тез сечирик вә көздән гоймуруг. Үрәйимә кәлди ки: «Бәлкә бу һәриф мәни хамламаг, гараплыгда чумуб, әлимдән силаһы гапмаг истәйир. Бәлкә о өзүнү машындан ерә атмаг нийәтиндәдир».

Буилар шанмалы зәнләр дейил. Тәк тутулмуш топал бир салдат нәһә үмид әдиб силаһа тамаһ сала биләр? Өзүнү машындан атмасы исә өлүмү сатын алмагдыр. Әксинә, бәлкә дә онун белә айыг-сайыг даяныасы севинчдәндир. Командирини әлиндән гуртарыб, гурбаға илан әлиндән гуртаран кими, көрәсән һачан голларыны галдырыб, өзүнү бизим сәнкәрә атыб...

Олмады, узун вә шахталы йолда топал мәни раһат бурахмады. Һәтта она мүрачиәт әдиб ачлығыны, папиросдан корлуг чәкиб-чәкмәдийини сорушдум. Башы илә рәдд ишарәси этди.

Машынымыз артыг курултү вә атышма сәсләриндән узагда, демәк олар ки, дөрин архада иди. Кечәнин вә гышын лап оғлан вахты иди. Гары хышылдадараг, өтән машыны вә арабир өскүрәк сәсләрини нәзәрә алмасаг, каинат донмуш буз парчасына бәнзәйирди. Гәһрәманларымыза архаланараг, сәссиз ятан совет кәндләри санки сеничә азад олдуглары фашизм зүлмүнүн ачыларыны унутмаг үчүн динчәлирдиләр. Бу ағачлы һәйәтләр ичиндә, кирәмитли евләрдә яшаянлары хәялыма кәтириб, үрәйимдә дейирдим: «Динчәлин, динчәлин, аналар, аталар; балалар! Үстүмүзә кәлән яғылары тутмушуг, будур, мәним гаршымда языг-языг даяныблар. Совет гануну ичазә версәйди бу кечә, әлә лап бу саат мән һамымызын ачыгыны, кечирдийиниз төлүкәли күнләрин, юхусуз кечәләрин, яман хашманларын, гарәтләрин һейфини, өлдүрүлән ата вә оғулларын һамысының ганыны алардым...» Онлар — чәбһәйә хидмәт үчүн бүтүн күнү зәһмәт чәкиб төр төкән совет кәндлиләри мәним бу хитабымы эшитмәсәләр дә, архайынлырлар. Онлар өз тале'ләрини Коммунист партиясына, Сталинә, Гызыл Ордуя тапшырандан бәри фәдакар чалышмаға архайын вә гайгысыз динчәлмәйә адәт этмишдиләр. Әһтимал ки, онлар бу саат мәним әсир апаран машынымын сәсләрини эшидирләр. Үрәкләринә анчаг бу кәлир: «Әскәрләриниздир, нә лазымса әдирләр».

Топал раһатланмырды. Аяғыны габағына гоюб, гурдаланырды. Ондан сорғу-суал әдир, она ялварыр, я чаныны арадан чыхардығы үчүн тәшәккүрмү әдирди? Бәлкә дон вурмағындан горхурду. Шахта көсик ерә даһа бәрк тә'сир әдир. Бу адам көсик гычының ерини тутмалы, сызылдамалы иди. Союгдан горуланлар шинеллә аяғларыны өртүр, саман ичинә сохулурдулар. Топал исә аяғыны габағына гоюб, нә исә гурдаланырды. Мән әйилиб ишарә илә ондан сорушдум: «Нә олуб аяғына? Бәлкә дөйәнәйин-задын вар?». Тысбаға башыны гынына чәкән кими топал дәрһал гычыны алтына чәкиб кизләтди. Әлә маһир отурду ки, кәнардан бахан дейәр: «Язығын ики гычы да көсилиб!» Бәлкә горхудан әләди? Мән онунла артыг мәшғул олдуғуму гәбаһәт билиб, өзүмү данладым: «Шикәст адамдыр, — дедим, — нә ишин вар!» Үзүмү о бири яна чевирдим, топалы өз өһдәсинә бурахан кими даяндым. Ярым саат чәкмәди ки, ено топалын гурчухдуғуну сездим. Силаһа сәйкәниб, алтдан фикир верирдим. Бу дәфә топалын гычы габаға чыхмамышды. Сағ әли дала кетмишди, нә исә гурдаланыр, саман хышылтысы ичиндә һәрдән падшадан үзүлән мыхларын сәси төкрар олдугча, һәриф ара вериб,

мәнә вә әтрафындакылара бахыпырды. Артыг топалын нә илә мәшғул олдуғу мәнә мә'лум иди. Ишарә илә гаровул йолдашымы чағырдым. Һәрә бир яндан тутуб, топалын голларыны сарыдыг, сонра чөкмәни чыхарыб йохладыг. Падош алтындан бир бүкүм кағыз чыхарыб, фәнәр ишығында бахдыг. Алман һәрфлəри илә язылмышды. Йолдашым алманча билсә дә, һеч бир шей демәди. Нә'ш ахыра гәдәр охумага мачал да олмады. Кағыз ичиндән бир чүр мирвары гашлы гызыл сырға чыхды. Йолдашым кағызы бүкүб, һамысыны мәнә тапшырды: «Буну, — деди, — узага апармаг лазым дейил, сәһра хәстәханасына тәһвил вәрәрсән!»

Дейәсән, топал муаличә олунасы иди. Үрәйимдә дедим: «Бу әсир бизә учуз башә кәлмәйәчәк, горх ки, һәкимлəрдән гыч иддиа әлəйə!» Сәһәр ачылһа-ачылда К. шәһәриндән он икн километр аралы, сәһра хәстәханасына кетмәк үчүн биз топалла дүшмәли олдуг. Топалы габағыма гатыб, апарырам. Әлбəттə ки, падошун арасындан ялныз кағызлар чыхсайды, бу адамын бөйүк хәфиййә, я кәшфийят ишləри илә мәшғул олдуғуну зәнн әдəрдим. Сырғалары көрән кими һәрифин «фәзиләти» мә'лум олду. Күндə тутдуғумуз гаротәрин бири дә будур. Сырғалары да я гызына, я арвадына, ким билсин, бәлкә дә, бир гычы илә тәшриф апарачағы Берлин фаһишәханаларында илк раст кәлдийи мүтрүбә верәчәк иди. Бу күмандан, я һаисы бир дүйүданса дарыхырдым. Сәнәтим мәнә гәрибә кәлди. Тез гайытмаг арзусу илә ейинләдим, топалы да тәрпәтдим. О, голтуг ағачы илә ири аддымлар атыр, нә буздан, нә гардан горхурду. Санки мәним сүнкүмдән гуртулмаг үчүн бачардыгча ейин, бачардыгча аралы кедирди:

— Урус!

Мән бу сәси эшидəндə дөйүкдүм. Чағыран кимдир, һарадан, кими чағырыр? Чығыр кими дар йолда һеч кәс йох иди.

— Урус, сәндән хаһиш әдирәм!

Даһа да тəəччүбləндим. Топал русча билирмиш!

Мән она кери дөнмәйə вə даянмага ичазə вермәдим. Топал еришиин сүр'этини вə аһәнкини даяндырмадан хаһишини мәнә сөйләйирди. Үч аддым аралы архада кетсəм дə, топалын сөзлəрини яхшы эшидирдим. Бу анда кәнардан бахан дейәрди: «Топал архадакына йох, янынча кедəн көрүнмəз бир адама хитаб эдир».

— Урус, сәндән хаһиш әдирәм ки, мәни өзүн өлдүр!

— Фашист, буна мән боюн олурам, штабда ишиә бахарлар, о дүйалыг олсаи, хаһишиә әмəл олунар!

— Сырғалар сәнин һалалын, кол сән мәни өлдүр.

Әввəл күлəйим кəлди, сонра да һирсим тутду:

— Бəлə данышсан, — дедим, — автоматла чаваб алачагсан! Мейидини чығырда гоячагам!

Мән чахмағы тəрпəдəндə топал диксинди, кери бахыб ялварды:

— Әл сахла, гөлəт элəдим!

Мән топалы даһа да ейин кетмəйə, сусмага мәчбур этдим.

Хəстəханая чатаначан о, нə бир кəлмə данышды, нə өскүрдү, нə дə асғырды.

Əсири һəйəтдə, дарваза агзында сахламышдым. Тəһвил көзлəйирдим. Башы сарыглы бир гадынын «Вагнер» дейə гышғырыб, һəйəтə атылдығыны көрдүм. Топал бу сəсдəн диксиниди. Алманча нə исə тəлəсик бə'зи сөзлəр деди вə гадыны өзүндən кənар этмəйə чалышды. Нəзарəтчи гадыны тутуб, ичəри апарды. Мән дə топалы кənара чағырыб сахладым. Беш дəгигə чөкмоди ки, хəстəхана рəиси чыхды. Мән əсири дə, онун падошундан чыхан шейлəри дə тəһвил вердим. Билдикləримни данышдым, гайытмага ичазə истəдим. Рəис мане олду:

— Даянын, — деди, — бу мəтəлəыныз бизə лазым олмаячаг. Сабаһа гəдəр көзлəйин, бəлкə апармалы олдуиуз.

***

Мəнə бир кечə истираһəт верилмишди.

Дүняда чох лəззəтли шейлəр вар ки, адам онларын гəдрини анчаг элдən чыханда билир. Əскəрликдə, чəбһə һəятында юхудан алынан лəззəти һеч шейдən алмаг мүмкүн дейил. Юху, һəсрəтлə ады чəкилəн шейлəрдən биридир. Доғрудур, топалын талеи илə, онунла көрүшə кəлəи яралы гадын илə, рəисин гəбул этмək истəдийи «мəтə» илə марагланырдым. Билмək истəйирдим ки, көрəсəн бу нə əһвалатдыр. Тутдуғумуз адам нəчидир? Анчаг юху, истираһəт бу марагыма үстүн кəлди. Гаровул отагында башымы əлейһгаз чантасының үстүнə гойдуғуму билдим, бир дə сəһəр гаровул рəисинин сəсиnə ояндым. Хəстəхана-

ның сияси нинчиләри топалың хасийәтнамәсини мүәййән этмишдиләр. Сән демә, һәмин бу топалың ады Вагнердир. Өзү Берлиндә әс-әс дейиләи жандарм дәстәләриндә «адам дөймәк вәзифәсиндә» чалышармыш. Сонра Һитлер ону Сталинграда көндәрмишдир ки, орада дөйүлмәли адамлар чохдур, арвады — һәмин бу башы сарыглы гадын ону давая йола саланда чох тапшырыглар вермишди:

— Вагнер, — демишди, — кими дөйәчәксән, чохму; азмы дөйәчәксән, мәнә хәбәр йохдур. Истәйирсән күндә йүз адам дөй, өлдүр. Бундан ханымына бир шей чыхмырса, зәһмәтини һәдәрдир. Елә илдә сәнин әвиндә арвадам, бу елә илдә азы бир 700 адам дөймүшсән, чохунун нәфәсини кәсмишсән, мәнә нә мәнфәәти чыхыб? Сөз оланда да бәһанә кәтирирсән ки: «Дүстагдыр, дүстагдан нә гопардым!» Дә буюр, бу да әсир, бу да урус! Кедирсән. Гуллугун өз еринде, әвинә, арвадына да бир күн ағла! Бах, бу мәним үст-башым, бу да боюн-боғазым. Үзүйә, сырғая, саата һәсрәтәм. Даһа бу күндә дә мәни бәзәмәсән, бизимки кетди! Ачығыны дейирәм, чәһәндән мәнә һәдийә көндәрмәсән, сәнә дуа әләмәйәчәйәм. Аллаһ сәни партизан күлләсиндән горумаячаг!

Вагнер арвадына вә'дә вермишди:

— Мария! Мәним әлләшдийим, чарпышдығым һамысы сәнин үчүн дейилми? Өзүмә ғалса 700 нәдир, 7 адам дөйүб чөрәйими чыхардарам. Сәнин күзәранының яхшылашдырмаг, тәләбләрини өдәмәк үчүн мән бу пешәни тутмушам. Догрудур, индийәчән корлуг олуб, амма даһа бундан сонра йох! Одур, гоншумуз басыб Асиянын лап сәһәдләриня кедиб. Ораларда о гәдәр яғлы адамлар вар ки, аллаһ чаныма дөймәсә, көтәк алтында һамысының дөрисини соячағам. Сәнин бир аяғын почтда олачаг! Һәфтәдә бир бағлама алачагсан! Парчасындан, ғызылындан, ғумашындан... Русия дөрядыр — емәк, дағытмагла гуртаран дейил, кефини көк әлә!

Бу сөһбәтләр Марияның үрәйинә ятмышды. Әринин синәсинә ясланмыш, әзизләмишди:

— Бир чүт ғызыл сырға көндәрәчәксәнми?

— Мүтләг тапарам.

— Ипәк парча да истәйирәм.

— Архайын ол! Сталинград Өзбәкистанын гапысыдыр. Өзбәкләрин ипәйини сән дә кеймәйәчәксән, бәс ким кейәчәк!

— Саатсыз гайытма һа!

— Саат нәдир, ғызыл голбаг да олачаг!

— Инанын сәнә?

— Э'тигадыны мөһкәм әлә!

— Вагнер. бәлкә бунлары аланачан сәнә күллә дәйди?

— Мария, әмин ол, мәнә урус күлләси кар этмәз! Сән бағлама көзлә!

— Мән дә сәнә вагон-вагон салам, өпүш көндәрәрәм! Дейәсән, бу ердә Вагнерин ядына вачиб бир шей дүшдү. Гайыдыб Мариясының алнындан өпдү:

— Әзизим, — деди, — Русия чох союг олур. Саламла, өпүшлә ғызышмаг олмур. Бачарсан, раст кәлсә, әлинә кечсә, сән дә мәнә бир чүт боғазлы чәкмә тәдарүк әлә.

— Өзүн орадан тапарсан!

— Дейирләр забитләр мачал вермир. Аяггабыны өзләри көтүрүрләр. Мәним рүтбәм балачадыр. Горхурам вермәйәләр. Сән көздә-гулагда ол!

Әр арвад өпүшүб-көрүшүб айрылмышдылар.

***

Вагнер ханымына вәфалы чыхмышды. Сәфәриндән ай ярым сонра Марияя бир чүт ипәк чораб көндәрмиш, үзр истәмишди: «Мария, бу сифтәсидир, Кисловодскдан бир фәһләнин аяғындан чыхармышам. Чәк аяғына, далысыны көзлә!»

Бундан сонра Мария тамам бир ай көзләмиш, әриндән бир хәбәр алмамышды. Адресинә тә'чили телеграм вурмуш, сифаришләри һаггында сорушмушду. Вагнер чаваб верирди ки: «Сырға һазырдыр, кәлән тапыб, көндәрә билмирәм!» Мария бу шад хәбәри эшидән кими командирдән изн алыб, әрини зиярәтә кәлди. Үрәйиндә дейи: «Һәм зиярәт, һәм тичарәт! Кишинин әл-аяг әләдийи шейләри кәтирәрәм. Салдатлар сәлигәсиз олурлар. Инди Урусйәт көндләриндә йығышдырмалы чох әв шейи вар. Бир-ики чамадан долдуруб кәтирсәм, гәнимәтдир».

Бу ништаһла сәфәрә чыхан ханым, Сталинград йолунда фачиә хәбәрини эшитди. Возинйәт нечә идисә, Мария кедән вагону стансияларын бириндә ачыб гойдулар. Татарлар ағзыны гәрбә чевирмишди. Дүзү-дүняны тутан гарын сайы вар иди, Сталинград чәбһәсиндән гачан за-

битин, салдатын сайы йох иди. Мария әринин йолдашларыны бир күндә көрдү ки, көрмәсә иди ондан яхшы иди. Инди о, сырганы яддан чыхармышды. Башынын һайында иди. Һаман ахшамкы шахта Мариянын гулагларыны ихтисар эдиб, сырға гайғысындан, әл бармағларыны ихтисар эдиб, үзүк гайғысындан гуртарды. Ляғыны горуян, әри үчүн көтирдийи боғазлы чәкмә олду. Мариянын һәр дағигәси: «Нейләйим — нечә әләйим?» илә кечирди ки, Совет гошунлары бир һәмлә илә стансияны ələтә эдиб, салдатлары вә Марияны әсир тутдулар. Марияны гулагларыны мүалиҹә үчүн хәстәханая апармышдылар.

Мария Вагнерә чәкмә көтирмишдир. Һалбуки Вагнер өзүнә гыч ахтарыр. Вагнер арвадына сырға көтирмишдир; арвады исә гулаг һайындадыр. Мән бунларын — бу гарәтчи әр-арвадын көзләриндә яныб-сөнән чанавар иштаһына тамаша әләмәк истәйирдим.

1944

ДИССЕРТАСИЯ

— Һәмин бу гашыг дәрманыны ичәрсән, һәблəри атарсан, күндә ики дәфə яш дәсмал гоярсан, ики күн сонра янына кәләрсән.

Һәким дейәнләри этмәк чәтин дейилсә, асан да дейил. Белә тапшырыгларла мәшғул олмаға вахт һаны, һәвәсәлә, сәлиғә һаны? Анчаг мән дөзән адамам. Һансы һәким нә дейиб, әләмишәм. Хейир көрмәсәм дә, һөрмәт гоюб әләмишәм. Һәкимләрин бир сөзү мәнә лап чәтин кәлир. Әлә ки, мүайинәни гуртарыр, дәрманы языр, мәсәләтләрини әләйир, ахырда гайыдыб гәт'и тапшырырлар:

— Ики күндән сонра янына кәләрсән.

Әлбәттә, һәким истәр ки, һәмишә янында хәстә олсун. Хәстәйә бахмаг онун пешәсидир. Амма һәкимә бахмаг бизим пешәмиз дейил, ахы! Һәрәнин бир пешәси кәсб-карывар. Мән һәр ики күндән бир ики саат вахтымы сәрф этсәм ки, һәким мәнә бахсын, онда бәс күлфәтимә ким бахсын, аиләмин рузусуну ким газансын?

Доғрудур, һәкимләр бу тапшырығы хәстәйә верирләр, анчаг ериңә етирән олмур; һәкимин евиндән чыханда, адамлар дала бахмадан кедирләр. Икинчи дәфә бу гапыя гайыдан чох аз олур. Гайыдан олса да, өз хошуна гайытмыр, азар гайтарыр.

Мән дә, адәтимчә, һәкимә худаһафиз эдиб чыхдым. Тапшырды ки, «Ики күндән сонра янына кәләрсән!» Дедим: «Баш үстә!» Һәкимин нүсхәсини һеч дәрманханая апармадым. Ядымда йохдур, гулағыма нечә дәфә яш дәсмал гойдум, я гоймадым. Анчаг ону билирәм ки, гулағымын санчысы яваш-яваш азалырды. Бә'зән лап һисс эдилмәз олурду.

Бу əhvalatdan iki күн кечмишди. Үчүнчү күн кечə саат 9—10 оларды, отуруб китаб охуюрдум, телефон сəсləнди. Назик сəсли бир гыз мəним адымы чəкди вə деди: «Даянын, һəким сизинлə данышыр». Бир дə көрдүм бурун-гулаг һəкими Гаракөзов мəним үстүмə гышгырыр:

— Ай филанкəс, сизи көзləйирəм, бəс мүаличəнизə нийə кəлмирсиниз? Буюрун, зəһмəт чəкин, мүаличəни ярымчыг гоймаг ярамаз...

Мəним демəйə бир сөзүм олмады, төləсик гулағыма бир дəсмал бағладым, һəкимин эвинə кетдим. Кедə-кедə фикирləширдим ки: «Бəли, дүня хали дейил, һəкимləрин ичиндə белəси дə вармыш!»

Күман этмəйин ки, «һəкимдир, өз хейри үчүн чалышыр». Əсла йох! Əввəлən будур ки, мən идарə йолу илə, һөкүмəт хəрчинə мүаличə олунурам. Икинчи, будур ки, Гаракөзов айлыг алыр, күндə əлли хəстəйə бахса да, һəмин маашы алыр, һеч кəсə бахмаса да. Гаракөзовун мəним далымча дүшмəйинə, мүаличə үчүн бу гəдəр сə'й этмəйинə, ачыг мəслəк эшгиндən, өз вəзифəсинə вичданлы янашмасындан башга ад гоймаг олмаз.

Бу фикирлəр Гаракөзову мəним нəзəримдə даһа да бейүтдү. Өзүм өзүмдən хəчалəт чəкдим ки, киши мəни зорла мүаличə эдир. Истəмир хəстəликдən бир əламəт галсын. Саламатлығымы истəйир. Бунун мүгабилиндə мən тəнбəллик эдирəм, ики аддымлыг йолу онун эвинə кетмирəм.

Гəрəз, бу дəфə һəким гулағыма даһа да диггəтлə бахды. Яш дəсмалдан сонра ағры азалдығыны биландə чох севинди. Машыны яхына чəкди, күзкү гойду, отағын ишығыны артырды, бүтүн диггəти илə мəним гулағымы мүайинəйə башлады.

— Йолдаш һəким, дейəсəн, гулағымын шəклини чəкирсиниз?

Гаракөзов мəнə чаваб вермədən өз ишини көрүрдү. Ачыг: «Тəрпəнмə, тəрпəнмə!» — дейир, о тəраф-бу тəрəфимə кечир, алындакы күзкүнү ашағыя-юхарыя тəраф тəрпədир, каһ диз чөкүр, каһ аяға галхырды. Гулағымын этини о ян-бу яна элə дартырды ки, аз галырды дəриси союлсун. Сакитчə даянмышдым. Мүаличəнин гуртармасыны арамсыз көзləйирдим. Үрəйимдə дейирдим: «Бундан гуртардым, бир дə мəн өзүмү һəким əлинə версəм, икичə олсун!»

Гаракөзов ишығы яш эдиб, алəтləри ерə гоянда нə гədəр севиндийими гələмə ала билмирəм. Ағыр вə тəһлүкəли бир ишдən совушмуш кими, көксүмү өтүрдүм, алнымын тəрини силиб, аяға галхдым.

— Һара дурурсунуз? — Дейə тəəччүблə сорушду.

— Гуртармады бəс?

— Даянын, бурнунузу да мүайинə эдəчəйəм!

Бурнум да гулағым кими йохланды, чанымы дишмə тутуб дөздүм, элə ки мəн дөздүм...

Гаракөзов мəндən бə'зи шейləр сорушуб яэды: яшын, сəнəтин, үнванын, аилə вəзийəтин...

— Йолдаш һəким — дедим, — белə шейləри адамдан гуллуға кирəндə сорушурлар. Аилə вəзийəтинин, яшыкы сəнəтин гулаг азарына нə дəхли вар?

Гаракөзов күлүмсүндү:

— Сиз, — деди, — нə чох марагланырсыныз. Бу суаллар сизи горхутмасын. Бунлар бизə элми тəдгигат үчүн лазымдыр. Биз хəстələрин һарада, һансы шəраитдə олдугуну мүəййəн этмəсək, əһалийə хейир верə билмəрик. Бунсуз тəбабəт элми дə ишкишаф этмəз. Мəсəлə бир сизин гулагынызла гуртарсайды, нə дəрд иди! Ачыг бу зəһримар хəстəлик минлəрлə гулаға кирмəйə йол ахтарыр. Мүбаризə эləмək бизим борчумуздур.

Һəкимин сон сөзləрини эшитмəйə даһа сəбрим галмамышды. Кетмək истəдийими көрүб, сөзүмү кəсди, аяға галхды вə голумдан тутуб, бəрк тапшырды:

— Ики күндən сонра кəлəрсиниз, көзləйəчəйəм!

Мən аяг үстə дондум.

— Йолдаш һəким, — дедим, — даһа мəним гулағымда бир агры-зад галмайыб!

— Сиз агрыя фикир вермəйин! Һеч фикир вермəйин! Агрыдыр, беш күн олмаз, сонрадан беш ай сизə элə əзаб верəр ки, анадан əмдийиниз сүд бурнунуздан кəлəр. Мən билирəм сизин гулагынызын вəзийəтини. Лап бəлəд олмушам, мүаличəйə əйтмячы вар. Мүтləг кəлəрсиниз!

Мə'юс чыхыб кəлдим. Өзүм-өзүмə анд ичдим ки: «Кəлмəйəчəйəм, вəссалам!»

Гулаг агрысы, һəким Гаракөзов вə сайр бу кими мəсələри орадача гоюб кетдим ишимə.

Ики күнмү, үч күнмү кечди, билмирәм, ахшам саат 8-дә балача оғлумла яй киносуна кетмишдим. Буфетә янашыб, ушаға бир стәкан су алырдым ки, бир дә көрдүм гоншу гызы төвшүйә-төвшүйә өзүнү етирди:

— Әми, — деди, — әвдә гонаг вар, сизи чағырырлар.

Ушағы кинодан ярымчыг гайтармаг өзү инсафсыз бир ишдир. Яхшыдыр ки, инад этмәди, гонаг адыны эшидиб марағланды: «Ата, сабаһ кәләрик, бу күн гонағымыз вар, кедәк!» — деди.

Гапыдан ичәри кирәндә Гаракөзову стол башында әйләшән көрдүм. Саг тәрәфдә алчағбой бир гыз, сол тәрәфдә дә гараяғыз бир оғлан отурмушду. Гонаглара хош кәлдин әләдим. Гаракөзов аяға галхды:

— Әлә билирсиниз ки, мүаличә ишинә тәкчә сиз каһалсыныз? Йох! Сиз өләсиниз, һамы беләдир! Әлә ки хәстәлик йүнкүлләшди, ағрылар даяныр, һеч бир хәстә һәким янына кәлмир. Амма бизим борчумуздур ки, хәстәни ахыра гәдәр изләйәк. Халг һәкимининн ишн беләдир. Әйләшин көрүм!

Гаракөзов енә күзкүсүнү алнына тахды, стол чырағыны яндырды, башлады мәним гулағымла әлләшмәйә!

Бу мүайинәйә тамаша этмәк гонаглар үчүн яхшы олмазды.

— Ай ушаглар, — дедим, — сүфрә салын, гонаглар о бири отаға буюрсунлар!

Гаракөзов мәнә чаваб верди:

— Хейр, зәһмәт чәкмәйин, гонаглар да сизин мүаличәнизлә марагланырлар.

— Оғлан да, гыз да аяға галхыб, ишыға кечдиләр, мәним гулағыма тамашая дурдулар. Гаракөзов әлиндәки кәлбәтини илә мәним гулағымы айырыр, тәләсә-тәләсә гонаглара дейирди:

— Бах, бах! Көрдүн! Көрдүн ки! Көрдүн нә ашкар сечилир! Бир аз көлкә мане олур... Баба, бах, одур һа! Ашкар бәллидир. Инфексия көз габағындадыр.

Мән инди баша дүшдүм ки, чаван адамлар Гаракөзовун шакирдләридир. Онлары өзү кими һәким әләмәк үчүн төчрүбәйә кәтириб. Мәнә айдын олду ки, һәким үнванымы нийә сорушмушду; үрәйимдә дедим: «Бәли, бундан сонра хейримиз олсун. Вахт-бивахт Гаракөзов мәни чағырыб,

гулағымдан дәрс дейәчәк. Хата әләдик гапымызы танытдыг!»

Истәдим һәкимдән каһиш әдәм ки, бир дә мәним янима төчрүбә үчүн адам кәтирмәсин. Үзүмдән кәлмәди. Гонаглар чай да ичмәдиләр. Дуруб кедәндә Гаракөзов мәнә деди:

— Союглуг әләмәйин, мүаличәни ярымчыг гоймайын! Вахт тапын бир янима кәлин!

Гонаглар кедәндән сонра бир хейли өз-өзүмә дүшүндүм:

— Нечә әләйим ки, Гаракөзов мәндән әл чәксин?..

***

Оларды бир он күн — он беш күн ки, Гаракөзов көрүнмүрдү. Мәним дә яхам гуртармышды. Бир күн әвә гайыданда — столун үстүндә дә'вәтнамә көрдүм. Мәни һәкимләр әвинә чағырырдылар. Куя Гаракөзов бурада өзүнүн ени әсәрини чамаата төгдим әдәчәк иди. Нә Гаракөзов, нә дә онун әсәри үчүн ахшамымы итирәси дейилдим. Анчаг дә'вәтнамәнин ахырында белә язылмышды: «Ахырда консерт». Бу сөз мәни дүшүндүрдү: «Көрәсән Гаракөзовун әсәри нечә әсәрдир ки, ахыры кәлиб чатыя чыхыр?» Догрусу, марагландым: «Кедәрәм, — дедим, — бир аз кеч кедәрәм, бәлкә Зүлфүнүн секаһында Фүзули гәзәлини эшитмәк мәнә гисмәт олду».

Чөрәйими ейиб гуртармамышдым ки, телефон сәсләнди. Бәли, таныш сәсдир. Достум Гаракөзов зәнк эдиб кефими хәбәр алыр.

— Яхшыям, — дедим, — доктор! Үстүнүзә сағлыг, һеч ерим ағрымыр, кефим саз, дамағым чағ!

— Олсун, олсун!

Бу сөздән сонра динмир, сәсими чыхармырдым ки, Гаракөзов әл чәксин. Амма о инди әсл мәтләбә кечирди:

— Ай филанкәс, — деди, — йәгин ки, дә'вәтнамәми алмышсыныз. Бу ахшам бир балача мәчлисимиз вар. Орада мән данышмалы олачағам. Каһиш әдирәм ки, зәһмәт чәкиб кәләсиниз. Дүз саат 8-дә машын көндәрәчәйәм!

Бу илтифатын мүгабилиндә мәним разылыг этмәкдән башга чарәм галмады.

***

Мән ичəри кирəндə Гаракөзову хитабət күрсүсүндə данышан көрдүм. «Яш дəсмал гоймағын ени үсулундан» данышды, данышды! Шəһадət бармағыны узадыб, мəни чамаата көстərди:

— Будур, мəним үсулумла сағалыб, көзəн хəстə өзү бурададыр. Мəхсус гулаг хəстəлийинин инсана нə гəдəр чисмани вə руһани əзаб вермəси барəсиндə о да даныша биләр. Ай филанкəс, зəһмət чəкин аяға галхын!

Бүтүн салондакылар дөнүб, мəнə бахды. Мən гызардым. Аяға галхдым. Анчаг демəйə бир сөзүм олмады. Гаракөзов өз тəһлили суаллары илə мəни диндирди:

— Гулағынызда даһа агры-зад олмайыб ки? Шиш дə йохдур. Чох əчəб, зəһмət чəкин, бу сыра илə көзин, эяни сурətдə тəчрүбəнин нəтичəсини көрсүнləр...

Бир истədим ағзыма көлəни дейим. Һəкими дə, ичласы да, тəбабət элмини дə гатым бир-бириня... Ени дилим көлмəди. Еримдə отурдум. Гаракөзов деди:

— Йолдаш утаныр, анчаг истəйənлəр янашыб баха биләрлəр. Мəним ики айлыг элми ишимин, ичад этдийим яш дəсмал үсулунун эяни нəтичəсини һəмин хəстənин, даһа доғрусу, кечмиш хəстənин сағалмыш гулағындан көрə биларлəр.

Сонра бир һəким чыхды. Яш дəсмал үсулунун элм аləминдə бир ингилаб олдуғуну сөйлəди. Икинчи бир һəким дə Гаракөзову тəбрик этди. Ени үсулун хəстəханаларда тəтбиги үчүн тəдбир көрмəйи əлагəдар йолдашлардан хаһиш этди.

***

Гаракөзовун бу рəфтарындан о гəдəр əсəбилəшдим ки, отура билмədим. Дуруб чыхдым. «Үзүнү көрмək мəнə гисмət олмасын, анчаг телефонла онун абрыны этəйинə бүкмək вачибдир. Гой демəсин авамдыр, баша дүшмəди» — дейə дүшүндүм.

Сабаһысы күн йохлама бүросундан Гаракөзовун телефон нөмрəсини тапыб, зəнк вурдум. Мən өмрүмдə сөйүшмəмишəм. Бириси илə ағызлашмамышам. Килейлəнмək дə əлимдən көлмəз. Амма бу дəфə өзүмү топлайыб, ирадəми əлимə алдым: «Абрыны этəйинə бүкəчəйəм, — дедим, — тəчрүбə эламəйə адам тапыб?!»

Телефонда бир гадын сəси эшидилди:

— Кимдир?

— Багышлайын, доктор Гаракөзову чағырын!

Гадын, дəстəйи еринə гойду.

Бəлкə, дедим, сəһв эдирəм. Бəлкə йохлама бүросу дүз нөмрə вермəйиб. Бир дə зəнк эламиб, йохлама бүросундан сорушдум. Гаракөзовун адыны, атасынын адыны вə үнванына да дедилəр. Ене һəмин нөмрəни вердилəр. Мən Гаракөзова дүбарə зəнк эладим:

— Багышлайын, доктор Гаракөзовун эвидир?

Бир гадын сəси үстүмə гышгырды:

— Вəтəндаш, бурада Гаракөзов йох, профессор Гаракөзов олур. Хаһиш олунур яхшы танымадығыныз ерə зəнк вурмаясыныз!

Гадын буну дейиб, дəстəйи асды. Тəкрар зəнк вурмаг мүнасиб олмазды. Килей-күзарымы башға бир замана гойдум.

Дүнən ишдən эвə гайыданда бибиоғлуму мүлаичəханаными габағында көрдүм. О, дəсмалла ағзыны өртүб даяныбшды:

— Бурада нийə дурмушсан?

— Бурнуму көстəрəчəйəм, профессору янына көлмишəм.

— Һансы профессордур о?

— Профессор Гаракөзов!

Буну эшидəндə һирс вурду башыма. Истədим көһнə сəһбəти ачыб данышам вə огланын голундан тутуб апарам. Көрдүм йох, бибиоғлум яман инамла көлиб, дəнəси дейил.

— Кет, бахсын, — дедим, — мəним гулағыма бахды, профессор олду, сəнин дə бурнуна бахар академик олар...

1911

ЧЫРАГЛАР ЯНДЫ

1

Бәлкә бу она көрәдир ки, Күбранын талеи илә мәним талеим арасында бир яхынлыг вар. Мәним дә Күбра ки-ми 8 яшлы бир гардашым вар. Ону эвдә тәк гоюб, сәнкәрләрә кәлмишәм. Мәним дә Күбранынкы кими сәлигәли, үзүкүлән бир һәйәтим, нөвраглы бир мәнзилим вар. Эйванымда луму ағачы бәсләмишәм. Ахырынчы дәфә онун мейвәсини үзмәйә әлим кәлмәди. Дибинә су төкдүм, башына доландым. Ушаға бахдым, ағача бахдым. Дейәчәк сөзүм олмады. Дилим тутулду, нә дедисә, көзләрим деди...

Инди, артыг һәрбин бу гызышмыш күнләриндә бүтүн һиссләримин дөһшәтдә, шиддәтдә сәртләшдији бир заманда да бу вида саатларыны унуда билмирәм. Өз эвим — Күбранын эви, өз шәһәрим — Күбранын шәһәри, гардашым — Күбранын баласы, луму дибчәйи — әрик ағачы. Бунлар ширин вә хош юху кими нәзәримдән сүзүб кечир...

Инди мән бир партизанам. Дүшмән архасында чалышырам. Вәзифәм бу күн мәни чох севдијин бир ерә — Күбранын вәтәнинә кәтириб чыхармышдыр. Су архында кизләнмишәм. Будур, Күбранын — о гайғылы Гафгаз гызынын алчаг диварлы һәйәти мәним сағымдадыр. Мән орада исти яй айларында нә гәдәр истираһат этмишәм! О суюн кәнарында нечә сәринләмишәм! О гочаман әрик көлкәсиндә, көй мәһәччәрли эйванда, һовуз башында...

Күбранын һәйәтиндән таггылты сәси кәлди. Сәс тәкрар олурду. Фикримә кәлди ки, язығын эвини сөкүр, эйван сүтунларыны яндырмаг истәйирләр. Бу фикир мәнә ағыр кәлди. Башыма балта вурулдуғуну күман этдим. Диггәтлә динләдикдә дөғрудан балта сәси олдуғуну сечдим. Анчаг балта, сүтунлара вурулмурду; чүнки сүтун йох иди. Гаранлыг олса да, сөкүлмүш эйванын чөкмүш дамы, ѓели сынмыш, пәришан гочалар кими көрүнүрдү. Мән «я гисмәт» дејиб, архын кәнарына галхдым. Шәфәгдән бир нәфәрин әйилиб галхдығыны, ерә балта вурдуғуну көрдүм. Шахта олдуғундан һәриф балтаны мәһкәм тута билмир, далбадал вурурду. Бу зәрбәләр әрик ағачына вурулурду.

Ағач өз хырда будагларына гәдәр силкәләнир, ағыр көвдәсини дүшмән силаһына верәрәк, ришәсини төрпәтмәйә гоймурду. Әтрафына гар әләйир, илан чалмыш ки-ми, чабалайырды. Иәгин ки, дили олсайды сәсләнәчәк, фәряд әдәчәкди. Дејәчәйи илк сөзләр бу олачаг иди:

— Күбра, һарадасан! Амандыр, мәни йыхдылар...

Дејәсән, ағач дилә кәлди вә бу сөзләри дә деди. Анчаг бу сөзләр ялныз ағачдан йох, ердән, судан, торпагдан, һавадан да эшидилди. Бу сөзләри гулағымла йох, бүтүн һиссләримлә, гәлбим, руһум, ганым, вичданымла динләдим. Гәзәбдән әлләрим әсди. Ағачын сәси узаглара кетмәди. Бу, лазым дејилди. Чүнки мән бурада идим, нә гәдәр ки, мән өлмәмишәм, әрик ағачы Күбрасыз да кечинә биләр.

Вәфалы автоматым дилләнди. Балталы салдат йыхылды. Пәнчәрәләрә бир гатар күллә сәпиб, көздән итдим.

2

Бизим әскәрләрдә белә бир хасијјәт вар: анчаг һүчум дөјүшләрини хатырларлар. Буну, алдыглары мәскәнин ады илә адландырырлар. Мәнә дә белә бир вурушма гисмәт олмушдур. Күбранын яшадығы шәһәрдә ики күн әлбәяха дава кетди. Бу даванын агыр вә јүнкүл саатларыны мән яшамышам. Мән, бу давадан сонра хиласкарлығын нә демәк олдуғуну көзүмлә көрмүшәм. Мешәләрдә — хәлвәт кушләрдә, узаг архадан ахышыб кәлән әһали бизи — дөјүшдән чыхмыш әскәрләри зијарәт эт-

мәмиш өз ханиманына яхын кетмирди. Әлинә силаһ аланлар ирәлийә гачан дүшмән үстүнә йүйүрүрдү.

О күн мән ики яра алмышдым. Сол голуму бойнумдан асмалы олмушдум. Сырадан чыхмағым, мүһарибәни тәрк әдиб, архая, һәким мәнтәгәсинә кетмәйим әмр олунмушду. Мән мәнтәгәйә кетмәдим. Бирбаша шәһәрин кәнар күчәләринә — Күбраның һәйәтинә қәлдим. Дағылмыш, позулмуш, нөврагдан дүшмүш һәйәт санки пәришан һалы илә мәнә салам верирди. Дүшмәнин гачһагачда гоюб кетдийи гәнимәтләр — араба, мәтбәх шейләри, силаһ, әрзаг, мотосиклет, бензин бочкалары... һеч нәйә бахмадым. Гочаман әрик ағачына япашдым. О да мәним кими дәрдли вә гәзәбли иди.

Дүшмән зәрбәси онун көвдәсиндә дәрин бир яра ачмышдыр. Анчаг ағачын «ган» дамарлары саламат иди. Торпагдан әлагәси кәсилмәмишди. Торпаг — о минләрлә һәяты бәсләйән бәрәкәтли вәтән торпағы, әрик ағачына мүаличә әдиб, онун вүчудуна мәлһәм еридирди.

Мән сакитчә даяныб ағача бахыр, онун гол-будағыны әлимә алыр, пучурларына, баһары, ери һәята чағыран гөнчәләринә диггәт әдирдим.

— Достум, мүсаһибим ағач, — дейирдим, мән дә яралыям. Бизим ярамыз йүнкүл ярадыр. Сағалан вә өмүр бою бизим ачығалыш вә намуслу һәятымыздан данышан мүгәддәс ярадыр.

Имканым вә гүдрәтим олсайды, әрик ағачына даһа тез чичәкләмәйи, ярпаг ачмағы әмр әдәрдим. Гушларла хәбәр йоллайыб, узаг архадан Күбраны вә баласыны чағырардым. Әрик ағачынын көлкәсиндә сүфрә салар, самавар гояр, мүһарибәнин бүтүн ачы вә мәһрумийәтләрини чанымдан чыхарардым. Лакин бу, тездир. Белә бир күн бүтүн Күбраларын шәһәри хилас оландан, бүтүн торпағымызын ярасы сағаландан сонра хош олар. Галхдым, һәйәти бир дә нәзәрдән кечиртдим. Ағачын ярасындан өпдүм.

— Эй ағач, — дедим, — сәни дүшмән әлиндән хилас әдән гүввә Күбраны да сәнә етирәчәкдир. Сән чичәкләйиб ачылдығын күнләрдә, бу ерләр әсл нөврағына дүшдүйү күнләрдә мәни дә хатырла! Күбрая де ки, бурадан ялныз дүшмәнләр йох, достлар да кечмишләр.

3

Күбраның һәйәтиндән чыхдығым сәвинч вә һәсрәтлә өз әвимә, өз һәйәтимә дахил олдум. Илк нөвәримә чарпан луму ағачы олду. Бу ағача, дейәсән, һеч мүһарибә һавасы дәймәйиб. Дейәсән, һеч саһибсиз галмайыб, енә дә кәнчлик күрүру илә шах вә сағлам япрагларыны әтрафа яйыб, енә дә бол, әтирли мейвәләри илә будағлары бәзәйиб, енә дә боллуг мәвсими илә ени-ени голбудаг атыб...

Балача гардашымын ушаг әвинә верилдийини билирдим. Бәс бурада ким әйләшмишдир? Бәс бу әвә ким белә вәфалы хидмәт этмишдир?

Шейләрим гурулу, чарпайым, язы столум, палтарым, дивар халчаларым...

— Бурада ким яшайырды? Бәлкә мән ичазәсиз дахил олурам? — дейә тәәччүбләндим.

Әв идарәси мүдири мәним тәәччүбүмдән күлүм сүнду:

— Өз әрвадын да белә сахламазды. Көр сәнә нечә гонаг гисмәт олмушдур!..

О, мән ордуя кедән кими Шимали Гафгаздан көчүрүлмүш бир лэзги гадының бурая кәлдийини, гоншады фабрикиндә чалышдығыны, беш күн бундан әввәл шәһәрлярини дүшмәндән хилас олдуғуну әшидиб, кетдийини сөйләйирди... Анчаг мән онун сөзүнү динләмирдим. Әвимә, ики илдән артыг айры дүшдүйүм һәят отағыма, отағын һәр ериня, һәр шейиня көз кәздирирдим. Чох шейин гоюб кетдийим кими әл дәйилмәмиш галдығыны көрәндә мәнә әлә кәлди ки, һеч ерә кетмәмишәм. Ялныз дүнән ишә кетмишәм, бир кечә йолдашымкилдә кечириб, сәһәри гайытмышам. Мән китабларымы көтүрүб тәкрар ериня гоюрам. Пәнчәрә өртүсүнү әлимә алырам, диван үстүндә әйләшиб галхырам, язы столумун шүшәсиня бахырам. Шүшәнин алтында нашы, лакин һәйәчанлы бир хәтлә мәнә хитаб язылан бир кағыз көрүрәм:

«Эй бу әвин саһиби! Сизи танымырам, лакин әскәр олдуғунузу билирәм. Бу ад мәнә һәр бир танышдан вә һәр бир достдан яхын, әзиздир. Агыр вә фәлакәтли күнләримдә сән өзүн мәним вәтәнимә горумаға кетмишсән, мәнзилини мәнә вермишләр. Бу, әлә бир яхшылыгдыр

ки, дүньяда аз адам, чох аз адам танымадығы етимли бир гадына бу яхшылығы эдәр. Бүтүн өмрүм боюнда сизә миннәтдарам. Инди мәним шәһәримә сиз — гызыл әскәрләр дүшмәндән хилас этмишсиниз. Бу да үстәлик яхшылыг. Мәни багышла! Вәтән ширшидир. Кедирәм. Ачыг адресими гоюрам. Вахт тапсан, мейлин олса, Шимали Гафгаза, бизә гонаг кәл. Сәнә көнүл олмаға һазырам!»

Бу мәктубу Күбра язмышдыр.

Даһа мәним севинчимин һәдди-һүдуду йох иди. Гардашымы ушаг эвиндән көтирдиләр. Мәнзилимдә бир шәнлик гурдум. Бүтүн отагларда чырағымы яндырыб отурдум. Бу күн, биринчи дәфә хилас олмуш шәһәриндә, өз эвиндә чыраг яндыран Күбрая чаваб язды м. Луму агачының бүтүн мейвәләрини гутуя гоюб, она һәдийә көндәрдим.

1944

СИЛАһ ГАРДАШЛАРЫ

1

Бөйүк отагдан дәһлизә, дәһлиздән дә далана ачылан гапылар өртүлмәмишди. Үзү пәнчәрәйә, архасы гапыя даяныб намаз гылан Сәлтәнәт ениә башыны галдырмышды ки, һәйәт гапысы ачылды. Мећрибанын ушагы ким илә, нә исә данышды. Даланда вә сонра даш пилләкәнләрдә аяг сәсләри эшидилди. Сәлтәнәт бу заман әлләрини көйә галдырыб дуа эдирди: ким билир бу саат һансы сәнкәрләрдә даянан я чотин йолларда ат сүрән, дүшмәнлә тутушан, күллəни-күлләйә чалайыб, ган-тәр ичиндә топ атан оғлуну — Нәчәфи нәзәриндә көтирир, өзү һисс этмәдән сәсини учалдырды:

— Илаһи! Баламы яман әлдән сахла!

Пилләкәнләрдән юхары дырмашан адам дүз бурая, Сәлтәнәтин эвиня көлирди. Агыр вә дәмирли салдат чәкмәләри илә мәһкәм вә ейни ерийән, һеч нә сорушмадан, һеч кәси чағырмадан, һеч бир төрәдлүд этмәдән көлән адам ким ола биләрди?

Буну дүшүнән кими Сәлтәнәтин вүчудундан бир атәш кечди. Гадын әлини дуадан салыб чөлд аяга галхмаг истәди. Еримәк истәйәндә дизләринин тутулдуғуну дуйду. Даһа бәркдән, бәлкә дә мүдһиш бир ифадә илә деди:

— Хейр ола!

О. гапыя сары дөнмәмишди ки, алчагбой, долу көкдәли, бир әлини чийниндән асмыш, голсуз күрк кейинмиш бир әскәр астанада даяныды; һәрби тә'зим әдирмиш кими, әлини алнына апарды, ичазә истәди:

— Разрешите!

Сәлтәнәт чотинликлә дөнүб гапыдакыны көрәндә, көлән адамын Нәчәф олмадығыны биләндә вүчудундакы

атәш буза дөндү. Бүтүн әсәбләри донмуш кими сусталды. Гадын һәришан бир һалда калағайысыны башында дүзәлдиб гонағын габағына чыхды:

— Кимдир кәлән?

Әскәр голтуг чибиндән гатланмыш бир кағыз чыхарыб әлиндә тутду вә күлүмсәйәрәк деди:

— Нәчәф Турабовун әви бурададырмы?

Сәлтәнәт һеч бир чаваб вермәди. Она көрә динмәди ки, бу суалы чох эшитмишди вә өзү дә белә‌ләриндән чох көрмүшдү. Нәчәф ордуя кедәндән бир нечә ай сонрая гәдәр һәрби комиссарлыгдан чағырыш вәрәгәси кәтирирдиләр. Нәчәфин адыны нечә чалпашыг салмышдыларса, ону ахтарыр, ордуя чағырырдылар. Сәлтәнәт бүтүн бунлара әсәбләшмиш, чағырыш вәрәгәси кәтирәнә ағыр сөзләр демишди:

— Нәчәф алты айдыр давада өлүб-өлдүрүр, сиз һәлә бурада ахтарырсыныз?!

Сәлтәнәт бу күпкү гонағы да чағырыш вәрәгәси кәтирән билмишди. Она көрә демәйә сөз ахтарырды.

Әскәр Сәлтәнәтин сүкутуну көрүб әлә күман этди ки, гадын тә'сирләнмишдир. Оглундан кәлән хәбәрин никарачылығындан аналарын бә'зән дили дә тутулур.

— Сизә, — деди, — хала, хош хәбәр кәтирмишәм! Нәчәфдән мәктуб вар!

Сәлтәнәт буну эшидән кими бүкүлмүш гамәтини дүзәлтди, парылдаян көзләрини әскәрин әлиндәки чызыглы кағыза дикиб бәркдән деди:

— Нә данышырсан! — Чолд мәктубу алды. — Чан! Анан өлсүн, ай Нәчәф! — дейиб өндү, көзүнә сүртдү. Күрсү чәкиб әскәрә тәклиф этди: — Отур, бала!

Әскәр отурду. Сәлтәнәт ашағы гачыб Мећрибаны чағырды:

— Мећрибан, хәбәр вар, юхары чых!

Мећрибаны көзләмәйиб эвинә гайытды. Мәктубу гойнуна, чан көйнәйинин алтына гойду. Сол әлини ипәк көйнәйин үстүндән гоюб сыхды. Санки оглунун мәктубунда көзә көрүнмәйән, лакин инсана чан верән бир шей, бир гүввә, бир һикмәт дуймушду: бу гүввәт гәлбинә вүчудуна кечсин дејә мәктубу синәсинә, үрәйинин башына сүртүр, додагларыны төрәдәрәк көрпәйә дејилән, эшидилмәз бир сәслә дејирди:

— Чан, бала!

Тәк отуран, нәзәрләриндә парлаян марагла Сәлтәнәтин эвини сүзән, һәр шейә, һәр сәлигәйә диггәт әдән әскәр, Нәчәфин дөйүш йолдашы Александр Звонарйов иди. О, Нәчәфлә чәбһәдә таныш олмушду. Яралынан күнә гәдәр баш лейтенант Нәчәфин адйонты иди. Нәчәф ону Алйоша чағырар, хатирини чох истәрди. Сакитликдә һәгиги көмәкчи, дөйүшдә мәһкәм арха олан бу рус, кәнч командирини һәятыны өз һәятындан әзиз тутуб горуйурду. Дубовка кәнди угрундакы ахырынчы вурушмада вүчудуну тәһлүкәйә атан вә Нәчәфи гафил күллә‌дән хилас әдән Алйоша сол голундан яралынса да ағач башында кизләнән бир дүшмән снайперини вуруб кәбәртмишди. Нәчәф из гәдәр өмр әдиб һәдәләмишдисә Алйоша мейданы тәрк этмәмишди:

— Йолдаш командир, — демишди, — мән сизи гоюб кедә билмирәм. Саг әлим сәламәтдир!

Ахшам Нәчәф өзү ону тибби мәнтәгәйә йола салды. Алйошанын узунмүддәтли мүалиҹәйә мећтаҹ олдуғуну көрүб мәнтәгәдә ону сахламадылар. Тәйярәйә гоюб арха хәстәханаларын бириндә көндәрмәли олдулар.

Алйоша Бакыя көндәрилдийини билиб севинди. Командириндән мәктуб, хүсусән адрес алмадығына тәәссүф этди: «Һәр һалда мән Нәчәфин анасыны севиндирмәлийәм...».

Александр Звонарйов хәстәханада 42 күн ятды. Бу күнләр онун ән чох дарыхдығы күнләр иди.

Хәстәханада чевриллмиш бу отаглар, вахтилә мәһәрин мәшһур мәктәбләриндән бириниң бинасы иди. Александр ушаг вахты бурада охумушду, кәнчлийиндә бурада дәрс демишди. Инди дә бурада мүалиҹә олунурду. Александры һәр шейдән артыг дарыхдыран бу иди ки, голунун лүлә сүмүйүну зәдәләйән күллә ярасы чох яваш-яваш яхшы олур. О, бу яранын мүалиҹәпәзир олдуғуну эшидәндә күман этмишди ки: «бәш-он күнә вәзифәмә гайыдарам». Сән демә, бәдән, инсан үзвләри илә яшайыб инкишаф әдирмиш. Бурадакы тәдриҹ нә өмр, нә хаһиш, нә дә һәким һөкмү илә дәйишәр. Бир ан ичиндә амансыз күллә‌нин сөкүб ачдығы яра ери әввәлки вәзийәтинә гайытмаг үчүн азы айлар лазымдыр. Аталар демишдир: азар батман-батман кәләр, мисгал-мисгал кедәр.

Доғрудур, бурада йолдаш чох иди. Мүхтәлиф чәбһәләрдән, мүхтәлиф вәзифәли, мүхтәлиф хасиййәтли адамларын һамысына инди бир ад верилмишди: «хәстә».

Һәкимләр дә, бачылар да, гуллугчулар да, сөһбәтә кәлән мүһазирәчиләр дә бурадакылары һәмин адла чағырырдылар. Истираһәт саатларында һәр кәс өз башына кәләндән данышыр, мүһарибә һаггында мүлаһизәләрини, кәләчәк пийһәтләрини дейирди.

Алйошанын исә чох вахты кағыз охумаға вә кағыз язмаға сәрф олунурду. Бу сырх ики күндә о, Нәчәфә беш мәктуб язмышды, анчаг икисинә чаваб алмышды. Биринчи мәктубда өз һалыны тәсвир эдиб Нәчәфдән адрес вә чаваб истәмишди: «Йолдаш командир, мән истәмирәм сизин эвинизә әлибош кедим. Аная ән яхшы һәдийә огул мәктубудур. Хаһиш эдирәм мәним пакетимдә ананыза язын, мән өзүм төгдим эдәчәйәм».

Нәчәф дә Алйошанын хаһишинә әмәл этмишди.

Алйошанын ярасы яхшы олмуш, багланмышдыса да голу агрысыз һәрәкәт этмирди. Ону үч ай мөһләт илә бурахыб вахт битәндә енидән комиссия салынмасыны лазым көрдүләр. Хәстәханадан чыхан, һәрби либасыны кейән кими Алйоша бирбаш шәһәрин юхары һиссәсинә, Мирзә Фәтәли күчәсинә, Нәчәф Турабовун эвинә кәлди.

2

Сәлтәнәт оглундан алдығы сон мәктубдан һәм севинмиш, һәм үссәләнмишди. Севинмишди она көрә ки, мәктубу охуранда Нәчәфин сәсини эшитмиш, нәфәсини дуймуш, күлүмсәр үзүнү көрмүшдү. Үссәләнмәйинә дә сәбәб о иди ки, Нәчәф әзиз бир йолдашынын яраландығыны язырды. Әлбәттә ки, Сәлтәнәт яраланан адамы көрмәмишди, танымырды вә онун һалына, анчаг башга яралыларын һалына яндығы гәдәр яна биләрди.

Ону даһа чох үссәләндирән бир айры шей иди. О Нәчәфин мәктубундан дүюрду ки, оглу лап габагда, горхулу ерләрдәдир. «Бу күн йолдашының башына кәлән иш аллаһ әләмәмиш, дилим гурусун, сабаһ Нәчәфин башына кәлсә мән нейләрәм, әлимдән нә кәләрди?..» дейә дүшүнүрдү.

Бу гайғы илә дүшүнән, кәзән, ишләйән, динчәлмәк билмәйән гадын бә'зән өзүнү лап итирир, нә этдийиндән хәбәр тутмурду.

Өтән кечә гарышыг юхуларда оғлу илә әлләшмишди. Башыны яздыға атан кими, дейәсән, ону көтүрүб дава мейданына апардылар. Ағачлыг бир чөлдә бир-бирилә бычаглашан адамлары көрдү. Одур, нечә йүйүрүр! Башында папаг йохдур. Түйүрүр, габагдан әсән бәрк соғуг күләйә гаршы йүйүрүр. Күләк онун сачларыны, этәкләрини әзмәк истәйир. Сәлтәнәт ону чағырыр, о эшитмир, Сәлтәнәт гачмаг истәйир, аяглары ердән үзүлмүр. Әлләрини гычына чатаглайыб гычыны ердән гопармаг истәйир. Бир аяғы галханда о бириси даһа дәриләрә, исти торпаглара кедир... Сәлтәнәт вар күчү илә «оғлум!» дейиб ғышгырды. Бу һалда көзүнү ачыб өзүнү ган-тәр ичиндә көрдү...

Бу күн әли иш тутмады. Сехдә даяна билмәди. Бригадирә япашыб: «Башым ағрыйыр» деди, изин алыб эвә кәлди.

Доғрудур, башы агрыйырды, анчаг ишләйә биләрди вә ишләйәчәкди дә. Анчаг Сәлтәнәт айры шей үчүн эвә кәлирди. Бүтүн йоллар бою онун көзү бир шей ахтарыйырды. Күчәдә гиймәтли бир шей итирмиш адамлар кими көзүнү ердән айырмыр, каһ су көмәрләри кечән ерләрдә даяныб көлкәләрә диггәт эдир, каһ сралты лағымлара бахырды. Кәнардан көз етирәнләр ону сәрсәри адландыра биләрдиләр. Анчаг Сәлтәнәт һеч кәсә бахмырды. Бу һалда бәлкә оғлу Нәчәф дә онун янындан өтсә танымаз, дуймаз вә ону данышдырмазды.

Сәлтәнәт нә ахтарырды. Сәлтәнәт, Бакыда олмаян бир шейи ахтарырды. Өзү әслән Бакылы олса да, бу шейин Бакыда олмадығыны көзәлчә билсә дә енә ахтарырды.

Сәлтәнәт ахар су ахтарырды. Ахтарырды, чүнки она ахар су лазым иди. Бакыда йох, узагда, һәтта районда олса да о, ахар су тапмалы иди вә тапачаг иди дә. Анчаг узаға кетмәди. Нә дүшүндүсә тәләсик эвә гачды. Ведрәләри әлинә көтүрүб һәйәтә, крантын габағына энди; ведрәнин бирини сага, бирини сола гойду. «Бисмиллаһ» дейиб кранты ачды. Су дашлара төкүлүб арха

догру ахмаға башлады. Сәлтәнәт юхусуну аһәстә-аһәстә сәрин ахар суя данышды.

Пәнчәрә габағында тахт үстүндә отуруб йорған сырыян Мәһрибан Сәлтәнәтин һәрәкәтләрини изләйирди. Гадының аяг үстә даяндығыны, суюн нсә һавайы ахдығыны көрүб дүшүнду ки, «Арвад өзүнү итирмишдир». Пәнчәрәни ачыб ону сәсләди:

— Сәлтәнәт бачы! Сәлтәнәт бачы! Су һавайы ахыр, а гыз!

Сәлтәнәт нә дөнду, нә тәрпәнди, нә дә чаваб верди. Мәһрибанын сәсини Шәрәбаны һәйәтә чыхды. О да Сәлтәнәти сәсләди.

Сәлтәнәт әлләрини галдырыб Шәрәбаныя ишарә верәндә онун сифәтиндә чидди, гәти, һәм дә горхулу бир сирр ифадә олунду. Онун бөйүйән вә санки бир дәһшәтдән парлаян көзләрини көрәндә Шәрәбаны ериндә даяпды. Үрәйиндә деди: «Бу арвада нә олуб!» О, бу саат Сәлтәнәтин нә нсә гейри-ади бир ишә игдам әдәчәйини, я тәсчүблү бир шей дейәчәйини көзләдийи анда Сәлтәнәт әлләрини үзүнә чәкиб аягы илә ведрәләри крантын алтына итәләди. Долдуруб әлини алды вә явашчадан: «Мән гуртардым» дейә эвинә йолланды.

Шәрәбаны да, Мәһрибан да, башга гоншулар да онун һәрәкәтиндән һеч нә баша дүшмәдиләр. Гадын пилләкәнләрдән чыхыб эвинә кирәнә гәдәр она баха-баха галдылар. Сәлтәнәт мүһарибә вахтында бу күнкү гәдәр гәлб рahатлығы, рүһ тәскинлийи дүймамышды. Юхусуну башдан-баша ахар суя, өзү дә дуриа көзү кими дум-дуру шоллар суюна сөйләйә билдийиня чох шад иди. Бу хош нийәтин нәтичәсиндә, йәгин ки, хош хәбәр эшидәчәйиня үмид бәсләйирди ки, Алйоша онун эвиня кәлди.

Буна көрә дә Сәлтәнәт Алйошаныи кәлишиня хошбәхт бир һал кими бахырды. Мәктуб охунмамыш да оғлундан яхшы хәбәр кәлдийиня инаныpды. Севинч ифадә әдән бир әда илә үзүнү гонаға тутуб сорушду:

— Сорушмаг эйиб олмасын, бала, адын нәдир?

— Адым Александр Звонарйовдур.

Сәлтәнәт онун сөзүнү тәкрар этмәк истәди:

— Алексан, нечә?

— Бәли! Александр Звонарйов!

Мәһрибан ичәри кирди. Сәлтәнәт мәктубу гойнундан чыхарыб она верди. Өзү диз чөкүб көзүнү Мәһрибанын ағзына дикди. Мәһрибан Нәчәфин мәктубуну учадан охуду.

Нәчәф анасының һалыны сорушандан, өз сәламәтлийини билдирәндән сонра Алйошаны анасына тапшырыб язырды:

«Бу мәктубу сәнә көтирән оғлан мәним чәбһә йолдашымдыр. О, мәнә чох яхшылыглар этмишдир. Чятин күнләримизи, дәнгәләримизи бир ердә кечирмишик, арха-архая верәрәк, өлүмләрә кедиб гайытмышыг! Әлә күман эт ки, мән давадан гайытмышам, эвдәйәм. Мәнә нә һөрмәт әдәчәкдинсә Алйошая эт! Онун анасы йохдур. Она оғул кими бах, чүнки о догрудан да мәнә гардашдан яхындыр! Алйоша сәдагәтли оғландыр. Йолдаш йолунда ода кирмәкдән чәкинмәз. Ана, хошбәхтәм ки, әлә бир чәбһә йолдашым вар!...»

Мәктуб охундугча, Сәлтәнәт Алйошаны таныдыгча гонағын үзүнә бахыр, голундан тутуб юхары башда отуртмаг истәйирди. Онун чибиндән тәнбәки гутусу чыхартдығыны көрүб, гадын чалд аяға галхды. Гыфыллы сандығыны ачыб Нәчәфин күмүш гутусуну кәтирди. Ким билир, һачандан сахладығы бир «Короғлу» папиросуну ачыб күмүш гутуя долдурду, үстүнә дә бир кибрит гойду. Алйоша утанчаглыг әдиб көтүрмәк истәмәйәндә Сәлтәнәт гутуну көтүрдү, әрк илә Алйошанын ян чибиня гойду:

— Сән, — деди, — мәним оғлумсан, Нәчәфин гардашысан!

О күн Сәлтәнәтин эвиндә бир байрам шәнлийи вар иди. Алйошанын адына бишән хөрәк чәкиләндә сүфрә башында Сәлтәнәтин гоншулары, ним йолдашлары да әйлошдилар.

Гонағын хәстәханадан чыхдығыны биләндән сонра Сәлтәнәт ону һеч дә бурахмаг истәмәди. Алйоша Сабунчуда яшаян халасыны көрмәк үчүн тәләсирди. «Сабаһ нә тәһәр олса гайыдарам» дейә чәтинликлә Сәлтәнәтдән ичазә алыб эвдән чыхды.

Алйоша догрудан да сәһәр тездән гайытды, анчаг мә'юс гайытды. Көрүшмәйә кетдийи халасы сәккиз ай

бундан габаг вәфат этмишди. Халасы гызы да Хачмаза колхоза ишләмәйә кетмишди...

Алйоша булары данышанда Сәлтәнәт она тәсәлли вериб дейирди:

— Бах, оғул, сән бизим хасийәтимизә бәләд дейилсән. Сән мәним оғлумсан. Сәни Нәчәф илә бир көздә көрмүрәмсә бу көзләрим төкүлсүн! Демә ки, халамын әви йохдур. Бу әв сәнә, сәнин Нәчәф илә достлуг күнүнә гурбан! Гал бурада, ишләйәчәксән ишлә, диничләчәксән диничәл! Нә ки, достун, гонагын да вар, чагыр — көзүм үстә ер верим. Кедән мәгамда да өзүм йола саларам.

Сәлтәнәт Алйошаны чораб фабрикиндә тәсәррүфат ишинә дүзәлтди. Алйоша мүһарибәйә, һәятын шиддәтинә о гәдәр алышмышды ки, архайын динич шәраитиндә аз гала дарыхырды. Она әлә көлирди ки, бир күнлүйә я бир нечә саатлыға истираһәтә чыхмышдыр. Бу саат әмр көләчәк, атышма башланачагдыр.

Идарәдә, ичласда, әвдә, ашханада — һәр ердә бир мүвәггәтилик, бир өтәрилик һисси Алйошаны тәрк этмирди. О, бә'зән чамаданыны йыр-йығыш әдиб һазыр гоюрду. Сәлтәнәт буну көрүб тәшвишә дүшүрдү:

— Нә олду, йохса вахтын гуртарыр?

— Әлбәттә ки, гуртармаянда нә олар...

— Оғул, кәрәк гуртармасын. Һеч бир ай дейил сән ишә дүзәлмисән, йох, бир яхшы һесабла!

Догрудур, Алйоша идарәдә, фәһлә ашханасында наһар әдирди. Анчаг Сәлтәнәт һәр күн она емәк дүзәлтмәйи унутмурду.

Ашхана емәкләрини мәчази чәкмәдийи үчүн ишдән гайыдыб өзүнә емәк һазырлайыр я да дүнәндән галмыш боят хөрәйи очага гоюб гыздырырды. Бу хөрәкләрдән һәмишә Алйошанын пайы вар иди. Сәлтәнәт бу барәдә дә Алйошадан үзр истәмишди:

— Бала, — демишди, — билирәм сизләрдә ички адәтдир. Амма мәним мүмкүнүм йохдур. Өзүмүн дә һеч әлә шейдән башым чыхмаз. Ичкини аллаһ гойса орада, — Сәлтәнәт эли илә узаға ишарә әдиб чәһәни көстәрирди, Нәчәф илә бир ердә! Индилик кәрәк мәни бағышлаясан.

Ички олмаса да Сәлтәнәт Алйошанын сүфрәсинә көйәрти, мейвә я ширни гоймағы унутмурду. Һәр дәфә онун һаггында дүшүнәндә оғлунун тапшырығы гулағында сәсләнирди: «Әлә күман эт ки, давадан гайытмышам, әвдәйәм, мәнә нә һөрмәт эдәчәкдинсә Алйошая эт! Онун анасы йохдур!» Бу сәс гадының үрәйинә фәрәһ, һәрәкәтләринә сүр'әт верирди. Ким билсин һавахтдан, һарадан гәнаәт әдиб сахладығы дошаб күпәсинин ағзыны ачыр, мейвә гурусуну компот биширир, дүйүнчәләрдән чүрбәчүр әдийинә чыхарыб бишминә төкүрдү.

Алйоша бә'зән ярасындан шикайәтләнib дейирди:

— Яраның изи-эламәти галыр. Мән ондан билирәм ки, һавада бир аз союглуг артдымы, голумда кизилти баш.ланыр, дөнсән дирсәкдән юхары союг бир сим көзир...

Сәлтәнәт дәрһал онун голуну исти шалларла сарыйыр, шүшәләрә исти су долдуруб Алйошанын голуна гоюрду.

— Аманын бир күнүдүр, — дейирди, — бала, союғазада верәрсән, төзәдән башына ниш ачар!

Александр Звонарйов Бакыда догулмуш, азәрбайчанлыларла бир ердә бөйүмүшдү. Бу гадынларда, Нәчәф кими оғул бөйүдүб агыр дөйүшләрә көндәрән бу ярымчадралы авам гадынлардакы бөйүк, мещрибан ана үрәйиндән хәбәрсиз дейилди. Сәлтәнәтин тәбиәти ону тамам һейран гоймушду. О бә'зән көрдүйү һөрмәт вә нәвазиши үчүн утаныр, әлләрини сиңәсиндә чатаглайыб дейирди:

— Билмирәм, ай ана, булларын хәчаләтиндән чыхмаг мәнә гисмәт олачагмы?

Сәлтәнәт онун тәшвишинә гаршы даһа да артыг сә'й көстәрирди:

— Бу нә сөздүр? Алйоша, бу нә сөздүр дейирсән? Бәс инсан инсанын нәйинә лазымдыр! Бу күндә дә мән әлимдән көлини әләмәсәм даһа нәнә лазымам! Сиз орада чан гоюрсунуз, одун габағында даяныб дүшмәнин йолуну көсирсиниз. Биз нә әләсәк аздыр! Аталар буюруб: һагг йолун әскәринә һөрмәт вачибдир!..

Алйоша үч ай Бакыда яшаяндан, мəһлəтини битирəндən сонра чəбһəйə, өз полкуна кетмəли олду. Солтəнат ону фəтир, соютма, истi палтарла — бачардыгы совгатла йола салды вə бирчə хаһиш этди:

— Оғул, башарсан Нəчəфи дə йола сал кəлсин бешон күн динчəлсин, нечə илдир əв үзү көрмүр. Лап элə икиниз кəлсəниз нə яхшы олар!..

Солтəнətин заһирəн садə, йохсул көрүнəн, синəсиндə аслан үрəйи дөйүнəн, ана мəһəббəти, мүгəддəслийинин чанлы бир төчəссүмү олан бу гадының Александра бурахдыгы тə'сир силинмəз иди. О өзүнү даилайыб дейирди: «Сəн кəлкə кими яваш, сəссиз кəзəн бу гадынлары көрүб онлары авам сайырдын. Көр ки, йүксəклик ялныз китаб вə элмлə дейил. Яд бир адамы, хəстəханалардан кəлəн бир яралыны оғул мəһəббəти илə əзизлəйəн, истеһсалатда фəал чалышан, аиləдə мүһарибəнин төрəтдийи мəһрумиййəтləри һəзм эдəн, ағыр оғул интизарына дөзəн дул бир гадын чəбһə адамларындан, əскəрдəн аз иш көрмүр. Архада белə адамлар гоюб кедəн əскəр, əлбəт ки, басылмаячагдыр...».

Александр Звонарйов чəбһəйə чатмаға тələсирди. О, əзиз командирини гучаглаячаг, анасындан көрдүйү яхшылыглар үчүн она төшəккүр эдəчəк, əвəлəриндə кечирдийи күнлəрдəн фүрсət дүшдүкчə ширин-ширин данышачагды...

Лакин бу арзу Алйошанын көзүндə галды. О, гəраркайда хəбəр тутду ки, Нəчəф Москвая кетмишдир. Һиссəлəрə көндəрилəн топлары гəбул эдəн бригадада иштирак эдир, һəлə 10—15 күн орада олачагдыр. Кəтирдийи совгат да көзүндəн дүшдү. Нəчəфин адына кəтирдийи шал вə алчəклари көтүрүб емəк шейлəрини йолдашлара верди.

Нəчəфи бир сержант əвəз эдирди. Фамилиясы Султанов иди. Алйоша етишən кими ону пулемйот дəстəсинə көндəрдилəр. О, енə дə əввəлки гызғын вə сүр'этли дөйүш һəятына гайытмышды. Ики күнүн ичиндə арха, архадакы тəсəввүрлəр, дүйгулар итиб кетди. Алйоша енə дə гайнайыб одлу вə аловлу чəбһə һəятына гарышды. Инди һəр шей онун үчүн ади вə тəбии иди. Дүшмəн башына яғдырдығы күллəлəр, дүшмəн тəрəфдəн нəлə чəкиб кəлəн мəрмилəр, алышыб янан тəйярəлəр, танкларын гара, гырым түстүсү, яралы атларын инилтиси, барыт гохусу, этрафда юрд салмаг истəйən өлүм... Һəр шей, һəр шей ади вə гануни көрүнүр, индийə гəдəр зеһни мəшғул эдən сакит арха һəяты, бир юху кими инсандан узаглашырды.

Ялныз о, ялныз о мүгəддəс гадын Алйошанын ядындан чыхмырды вə чыхмаячагды да. О инди билирди ки, бураларда, чəбһəлəрə ахан милйонларла əскəрлəр кими, пəйи мүдафиə этмəйə кəлмишдир. О инди дүшүнүрдү ки, вəтəн дейилəн шей ялныз торпаг, тикинти, ялныз ағач көлкəси, ахар су, мəһсуллу бағ, кенин тарла, эски үфүг дейилдир. Вəтəн əслиндə адамлардыр, əсл вəтəн адамларыдыр! Узун вə одлу ағзыны гəрбə доғру ачыб дүшмəни гован бу дəһшəтли топлар, бу əзəмəтли тəйярəлəр, зəһмли танклар, бунлары һəрəкəтə кətирəн икидлəр: һəмин адамлары — Солтəнəт кими аналары, онлардан даһа гоча бабалары, балалары, көрпəлəри горумаг үчүн кəлмишлəр. Ерлəри, көйлəри титрəдəн бу дөйүш архада гоюб кəлдийимиз зəһмəткешлəр вə бөйүк үрəклəр саһиблəринə лайигдир!

Алйоша өз дүйгуларыны ялныз вə ялныз Нəчəфə данышачагды. Чүнки о бунлары һамыдан яхшы дуячаг. Ачаг Алйоша горхурду ки, Нəчəфи башга һиссəлəрə көндəрəлəр, онунла тез-тез көрүшмək мүйəссəр олмая.

Бир ахшам дөйүшүн даяндыгы, əскəрлəрин емəк далынча кетдийи дəгигəлəрдə Солтанов Александра янына чағырды.

— Сəн, — деди, — бу кечə архада олмалысан, командир Турабовун ихтийарына кедəчəксəн.

Александр рəсми-тə'зим эдиб йола дүшдү. Кечə ярысы Нəчəфин һиссəсинə чатыб өзүнү тəгдим этди. Нəчəф сабаһкы һүчума һазырлығы йохламаг үчүн дəстəлəри көзир, əскəрлəрə ташкырыг верирди. Александры гаршысында фарағат вəзийəти алыб даянан көрəндə, ону гучаглайыб алнындан өпдү:

— Һарадасан, — деди, — кəл чых да!..

Нəчəф анасының тохудуғу аг юн əлчəклари тахыб, бармагларыны сығаллаянда ялныз əлləриндə дейил, бүтүн вүчудунда, хүсусилə үрəйиндə бир истилик дүйду.

Она элә кәлди ки, Мирзә Фәтәли күчәсинин башланғычында, алчаг гапылы һәйәтдә, пилләкән ашағысында даянмышдыр, мәктәбә кетмәйә һазырлашыр, анасы бу саат чантаны онун чийнинә тахачаг, әлинә яхмаҹ верәчәкдир.

— Нәчәф, сәнин анан бир мүгәддәслик һейкәлидир!

Бу сөзә Нәчәф күлдү вә Алйошанын парылдаян көзләринә бахды:

— Сәнин анан олса, она да бу сөзү демәк оларды!

Алйоша э'тираз әдиб нәсә демәк истәйирди ки, әлиндә пакет котирән бир әскәр Нәчәфә јанашды. Нәчәф, полк командириндән алдығы кағызы охуду. Баягдан бәри сифәтиндә оjнан тәбәссүм вә шәнлик изләри чиддиjәтә чеврилди. Һәмишә көркин дәгиғәләрдә олдугу кими, онун үзүндә гәзәб вә гайғы әламәтләри көрүнүдү. Дүйүмләнмиш гашларынын алтында санки бир анлыга кичилән, дурбини әлиндә аланда исә дәрһал бөjүjән вә узаглары ишаи алан көз бәбәкләри парлаг бир улдуз кими сајрышды.

Нәчәф һазырлыг әмри верib Һиссәсини һүчума мүнтәзир вәзиjjәтдә сахлады.

Сәһәр, көйләрдә күндүзүн илк ишарәләри ағаранда чәбһә хәттиндә элә парта-парт дүшдү ки, дејәрдин дүнjанын, ериш, көjүш ахырыдыр. Совет топлары дүшмән сәнкәрләрини алт-үст әдир, танклар санки төләсәрәк гачыб әлдән чыхмаг истәjән дүшмәни яхаламаг үчүн но'рә чәкиб ирәли jүjүрүр, тәjjарәләр һавадан вурурдулар. Нәчәфин Һиссәси танкларын ардынча кедән вә торпаглары төмизләjән һүчумчуларын сырасында иди. Нәчәф мүшаһидә мәнтәгәсиндә дөjүш мејданыны сеjр әдәрәк әмрләр верирди. Алйоша ағач алтында кизләнәрәк дүшмәндән кәлән атәш ерләрини һәдәфә алырды.

Бирдән зәһәрли илан кими мөлjәрәк кәлән мәрми лап мүшаһидә мәнтәгәсини агзына алды. Торпаглар көjә соврулду. Бир ан аралыг тоза бүрүндү. Алйоша өзүнү машынын үстүнә атды вә:

— Иолдаш командир! — дејә гышгырды.

Онун чағырышына чаваб кәлмәди. Тоз чәкиләндә Алйоша Нәчәфи ериндә көрмәди. Ган-тәр ичиндә пулемjоту идарә әдән әскәрин кәдәрли үзүнә бахды, тез сорушду:

— Һаны командир?

Әскәр һеч нә демәди. Алнының тәрини силиб ишинә давам этди. Алйоша этрафына көз кәздирди. Чалд ирәли ериjиб пулемjотчунун лап гулағына гышгырды:

— Командир һаны бәс?

Әскәр дә jини Һиддәт, jини дәһшәтлә онун үзүнә бахды вә чинајәт ишләмиш адама ачыгланан кими, учадан деди:

— Көрмәдинми? Нә сорушурсан?..

4

Бүтүн Һиссәнин әскәрләри Нәчәфин чәназәси үстдә баш ачыб кәдәрләнди вә анд ичди. Украjна торпагларының гуртарачаг ериндә, сакит ахан бир чајын кәнарында Нәчәфә мәзар газдылар:

«Вәтәнимизин азадлығы вә истиглалиjjәти уғрундакы вурушмаларда һәлак олан гәһрәманлара әбәди шан олсун!»

Бу кәдәрли мәрасимдән сонра әскәрләр бир-бириниn үзүнә баханда санки мә'наны сүкутла сорушурдулар:

— Нәчәф һаны?

Онлар мүһарибә күнләриндә һамының вә һәр кәсин башына кәлә биләчәк бу ишин адилиjjинә, тәбиилиjjинә алышсалар да, дөjүш тарихиндә нечә-нечә jолдаш дәфн әдиб видалашмыш олсалар да, бу күнкү һадисәjә инанмырдылар. Чүнки, дејирдиләр, Нәчәфә өлүм jарашмыр. Бу агырлыгы һәр кәсдән артыг дуjан Алйоша иди. О, Нәчәфин һәлак олдуғу дәгиғәләри тәсәввүр әдә билмәдиjи кими, бүтүн сонракы мәрасимләри, һәтта гаршысында баш ачыб көз jашы ахытдығы мәзары да тәсәввүр әдә билмирди.

Она элә кәлирди ки, дөjүшүн ширин ериндә Нәчәф кимә исә, әскәрләрдән һансына исә ачыгланмыш, ирәлиjә атылмышдыр; хошуна кәлмәjән бир ери низама салмаг, атәшләри дүз һәдәфә истигамәтләндирмәк үчүн тапшырыг вермәjә кетмишдир. Дөjүшдә Нәчәфин белә чыхышлары чох олурду.

Инди дә о, ирәлидәдир. Һүчумлар даjандан сонра, бир дә көрәчәксән үзү-көзү тоз-торпаглы, jоргун, лакин

көзләриндә тәбәссүм ойнадығы бир вәзийәтдә гайыдыб кәләчәкдир.

Һәмин бу күнләрдә Сәлтәнәтдән һәм Нәчәфә, һәм дә Алйошаја мәктуб кәлди. Нәчәфин мәктубуну кери гайтармаг истәйирдиләр. Алйоша гоймады. Ону алыб чибинә гойду. Өз адына язылан мәктубу исә охуду. Сәлтәнәт енә мећрибан ана дили илә әскәрләрин кефини сорушур, никаран олдуғуну, соғуг күнләрдә онларын һалына галдығыны язырды. Мәктубунун ахырында Алйошадан килейләнирди:

«Алйоша, сәнә демәдимми, дүзәлдин, Нәчәф дә анасыны көрмәйә кәлсин! Үч илдән чохдур, үрәйим бир тикәдир. Бәлкә өлдүм. Гой командир баламын үзүнү көрүм. Ондан бирчә саат сонра өлсәм дә һәсрәтим галмаз...».

Ағыр бир вәзийәтдән сонра охунан бу мәктуб Александр Звонарйову илә сарсытмышды ки, нә әдәчйинин билмирди. Индийәчән о, кетдийи вә сүр'әтлә ирәлиләдији йолларын сонуну дүшүнүр вә көрүрдү. Нәчәфә дейәрди: «Бирчә дүшмәни әзиб бирликдә Бакыя гайытсайдыг! Сәлтәнәт хала сәни мәндән истәйәчәкдир!»

Инди исә бүтүн бу дүшүнчәләр көзәл, бәзәкли бир сарай кими онун зеһниндә үчүлуб төкүлүр, галбинә ағыр бир мәһзунлуг чөкүрдү: — «Мән она нә чаваб верәчәйәм?»

Алйоша ананын мәктубуну өпүб көзү үстә гоюр, әлинә алыб бахдыгча бахыр, санки кағыза һансы бир дәһшәтли сирри демәк истәйир, лакин дили кәлмирди:

— Йох, Нәчәф сағдыр! Нәчәф өлмәз!

Ана ниқаран галмасын дейә Алйоша беш кәлмәлик бир мәктуб гаралады:

«Сәлтәнәт хала, мәктубуна көрә тәшәккүр әдирәм. Нәчәфдән чаваб алмасан сыхылма! Чүнки о ирәлидәдир! Мәндән айрылмышдыр, будур, бу күн мән габаға, ону ахтармаға кедирәм».

О күндән сонра Нәчәфин һиссәси дүшмән торпагларына аяг басды. Алйошая бир дәстә әскәр верди ләр. Дәстә бөйүк бир шөрәф сайыб Нәчәфин ады илә адланды. Алйоша дөйүшчүләрини ирәлиһә, дүшмәнин бәркитдији, кизләндији ерләрә апарыр, сорраст атәш илә кәндләри, шәһәрләри тәмизләйиб өтүрдү. Һеч ердә, һеч нә она тәсәлли вә тәскинлик верә билмирди. О догрудан да Нәчәфи ахтарыр. Нәчәф дейиб габаға йүйүрүрдү. Она әлә кәлирди ки, һәмишә вә һәр заман ону ики сәс чағырыр. Бу сәсләрин бири габағдан, лап гәлбә мөвгеиндән кәлән Нәчәфин сәсидир. Нәчәф һәмишәки кими дөйүшчүләрини, Алйошаны ирәли чағырыр. Архадан кәлән сәс исә ананын, көзү йолларда галан Сәлтәнәтин сәсидир. О да Александры чағырыб сорушур: «Нә олду? Бәс Нәчәф һачан кәләчәк? Мән оғлуму сәндән истәдим ахы?»

Александр Звонарйов мәһкәм истеһкамлары ярыб кедән гошунлара, алман шәһәрләрини тутан, дүшмән гыран әскәрләрә бахыр, енә бу сәсләри эшидирди. Она әлә кәлирди ки, мин'әрлә дүшмән салдаты гырмаг, Нәчәфин бир түкүнә дә әвәз олмаячагдыр. Она әлә кәлирди ки, Нәчәф өзү рүһән бу вурушмалардадыр. О, габагда әмр верир.

О, дүшмәнин ән габаг вә ән сон истинадкаһында даянмышдыр. О, икид әскәрләри орая, сон вурушмая-гәләбәйә чағырыр. Алйоша һәр күн, һәр ердә бу э'тигад вә бу инамла дөйүшә кедирди. О, Нәчәфин ганыны ердә гоймаячағына анд ичмишди. Нәчәфи дә, Сәлтәнәти дә анчаг белә ликлә өзүндән разы салачагды.

Һансы дөйүшчү, шәһид командирин адыны чәксә Алйоша габаглара, Алманийанын мәркәзләринә ишарә әдирди:

— Нәчәф ирәлидәдир! Ким Нәчәфи севир вә онун руһуну севиндирмәк истәйирсә, даянмадан ирәлийә!

Александр Звонарйов бир күнү, кәләчәкдә лабүдлән яшамалы олдуғу бир күнүн агырлығыны дуюрду: «Кедәнләр гайыданда, аналар йоллара чыхыб өз баласыны гучаглаяында, Сәлтәнәт оғлуну сорушанда мән нә чаваб верәчәйәм!..»

Бу дүшүнчәләр ону даһа артыг кин вә гәзәблә ирәлийә, дүшмән үстүнә һүчума апарырды.

Март 1945

ОД ИЧИНДӘН ЧЫХАНЛАР

ИКИ АНАНЫН БИР ОҒЛУ

О заман бизим шәһәрдә идарәләр ерләрини тез-тез дәйишәрдиләр. Узун мүддәт бир бинада галан идарә аз олурду. Белә идарәләрдән бири дә чай кәнарында, балача бағ ичиндәки ушаг бағчасы иди. Бу бағча мәним йолумун үстүндә иди. Һәр сәһәр-ахшам бурадан өтәрдим. Әрик вә килас ағачларынын алтында ойнашан, гушлар кими будагдан-будаға, сәкидән-сәкийә һоппанан ушагларa тамаша этмәкдән доймаздым. Ушаглыгда бағчада яшамадығындanмы, кечән күнләрин ширин хатирәсиндәнми, нәдәнсә бурадакылара гибтә едәр, саатларла тахта мәһәччәрә сөйкәнib бахардым.

Бир дәфә әвә гайыданда, бағча габағында издиһам көрдүм. Һамыда бир һәйәчан, тәәссүф гарышыг севинч дуюлурду. Адамлар бағчая бахырдылар. Бағча һәйәти исә издиһамдан көрүнмүрдү. Һәр кәсдән сорушдумса, мүәййән чаваб демәдиләр. Сәсләр кәлирди:

— Су верин!

— Анасынын бәхти үздә имиш.

Мән гапы ағзындан сәкийә чыхыб һәйәтә бахдым. Ики гадын отурмушду. Бири яшлы, башына ағ дәсмал өртмүш хидмәтчи иди. О бириси — тирмә шаллы, чаван вә ярашыглы бир кәлин иди. Дейәсән һәр икиси ағлайырды. Тирмәли кәлин лап чаван иди. Гучағында ушаг олмасайды, она һамы он сәккиз яшлы гыз дейәрди. Һалбуки о, нечә бала бөйүтмүш төчрүбәли гадынлар кими ушағы өпүб әзизләйир, бу голундан о голуна верир, бир тәрәфдән овутмаг истәйир, о бири тәрәфдән дә өзү ағлайырды. Бағрына басыр, өпүр, һәрдән башыны галдырыб адамлара бахыр; ипәк дәсмалла көзүнүн яшыны силирди. О бириси, ағ дәсмал өртмүш гадын ушағы кәлинин әлиндән алмаг истәйирди, ала билмирди.

Ичәридән кәлән чешмәкли бир киши һәр ики гадынын голундан тутуб галдырды. Онлар пилләкәнләрдән чыхыб отаглара кирәндән сонра, адамлар дағылышмага башладылар. Мән тәрбийәчийә яшашыб сорушдум:

— Бачы, о гадынлара нә олуб?

— Һеч нә, — деди, — шүкүр аллаһа ки, хата совушду.

— Нә хата иди?

Тәрбийәчи мәним марагымы көрүб ер көстәрди, мән пилләкән агзындакы күрсүдә отурдум. О нә үчүнсә ашағы һәйәтә дүшдү вә тез гайытды. Санки баяг дедикләринин ардыны данышырды:

— Шүкүр ки, хата совушду. О көрдүйүн тирмәли кәлин ушағын анасыдыр. Нечә күндүр кәнддә имиш. Бу күн гайыдыб оғлуну көрмәк үчүн бағчая кәлəндә, ушаглар юхары мәртәбәдә наһар сйирлəрмиш. Ушаг анасының «Идрис» дейә сәсини эшитчәк, севинчәк эйвана гачыб, мәһәччәрә дырмашанда, тәпəси үстә ерə кəлиб.

— Бир шей олмайыб ки? Саламатдырмы?

— Нечə бир шей олмайыб? О һүндүрлүкдə эйвандан даш сəкиләрə дүшəн нечə саламат галар? Ушаг ерə дəйəн иди, о саат чаны чыхачагды. Хошбəхтлик олуб ки, Назимə арвад көрүб...

— Көйдən ерə кəлəн ушағы көрмəйин бир файдасы вармы?

— Арвадын икидлийинə бах да! Көрүб дə, ушағы өлүмдəн гуртарыб да!

— Кими дединиз?

— Назимə! Бурада тəрбийəчидир. Назимə кəнардан бунлара бахырмыш, ушағын йыхылдығыны көрəндə, арвад өзүнү ираəли атыб, көйдə ону топ кими тутуб. Өзү йыхылыбса да, ушаға бир шей олмайыб.

— Демəли, саламатдыр?

— Бəли, саламатдыр, она һеч нə олмайыб.

— Бəс кəлин нə үчүн ағлайырды?

— Нечə ағламасын? Ушағын дүшдүйүнү көрəн кими өзүндəн кедиб. Ағламазмы? Мəним үрəйим һəлə еринə кəлмəйиб. Ушаг саламат гуртаранда, элə бил дүня би-

зим олду. Адам истәйир яхшылыг олсун, үрәкләр хош олсун.

«Назимә!» Бу ад мәнә таныш иди, анчаг мән таныдығым Назимәнин бураларда олачағыны күман этмәздим. Тәрбийәчи сөзүнү гуртарыбмыш кими, әлләрини өнлүйүнүн чибинә гойду вә ичәрийә бахыб, явашча мәнә ишарә элади:

— Будур, Назимә өзү кәлир.

Мән дөнәндә көрдүм ки, одур, өзүдүр.

— Назимә, сиз һара, бура һара? — дейә сорушдум.

О күлүмсәди:

— Мәним әсл еримдир, бурада ишләдийим аз гала беш ил олур.

— Бу күн, — дедим, — һамы сизин икидлийиниздән данышыр...

— Ушағы бир хошбәхт тәсадүф сахлады, мән дә бир сәбәб олдум.

Нечә ил әввәл, биз Озан күчәсиндә яшаянда, һәмин бу Назимә гоншумуз иди. Учабой, үзү халлы, гараяғыз, һәминә ейни еридән бир гадын иди. Бә'зән гапымызы бәрк-бәрк дөйәр, санки ачыб иш үчүн тәләсик әвә кириб, үзүнү анама тутар, мәрһәмәт уман бир сәслә дейәрди:

— Хейранса, дарыхырам, дарыхырам, ай бачы!

Мән тез патефону кәтүрәр, я тары әлимә алардым. Анам мәни данларды ки, «Сән өз ишинә кет!»

Сонралар билдим ки, Назимә анчаг өз әвләриндә дарыхыр, анам да, башга гоншулар кими, ушагларыны онун көзүндән яйындырыр.

Гадының дәрди нә иди?

Назимә он беш илдән артыг иди ки, әрә кетмишди. Әри саатсаз Әли, арвадыны севирди; өзү башыашағы, диич вә пул газанан бир киши иди. Демәк олар ки, ики нәфәрдән ибарәт олан бу аиләнин һеч заман вә һеч нәдән корлуғу олмамышды. Әли әвини зәманәйә лайиг гурмагдан башга, Назимәйә дә һәр чүр палтар вә зинәт шейләри алмышды. Һәр гыш ону кәндә, атасы әвинә гочаг көндәрәр, һәр яйы Шимали Гафгаза, мә'дән суларына мүалиҹәйә апararды. Анчаг бунларын һеч бири Назимәйә тәсәлли дейилди.

Чүнки Назимәнин өвлады йох иди! О, әвдә отурдуғу заман дөшәмиш, бәзәкли отағыны дәрин вә даимн бир

сүкут ичиндә батмыш көрәрди вә бу заман билмәзди нә этсин. Өз әли, өз сәлиғәси илә дүздүйү әв шейләри: чарпайыдач тутмуш сандыға, халчалардан тутмуш күмүш габлара гәдәр, — һәр шей дәрин сүкут ичиндә сәһибинә бахыб, санки сорушурду:

— Бизи кимә тапшырырсан? Һаны сәнин балаларын?

Илләр өтдүкчә, Назимә бу һиссин ағырлығыны даһа артыг дуюрду. Бәдәнинүма күзкү габағында даянып, башыны дараянда, сачларындакы ағ түкләри көрәндә синәсиндән сәрин вә дәрин бир аһ гопурду.

Она әлә кәлирди ки, бура, бу бәзәнмиш вә һәмишә өз сәлиғәсиндә галан отаг әв дейил, гочалмаг, өлүмү көзләмәк үчүн бир төнһалыг күшәсидир. Эйвана чыхар, чичәйини тәзәчә төкүб, мейвәләрини бөйүтмәкдә олан әрик ағачы көзүнә саташарды. Даянып өтрафы динләйәндә, һараданса күлән я ойнаян ушагларын сәси учаланда, Назимә саатларла динләмәк истәрди. Сәсләр сөнүб узаглашанда Назимә тез һөйәтдән чыхар, сәссизчә шәһәр күчәсинин издиһамына гарышарды.

Назимәни ушаг бағчасында хидмәтә мәчбур әдән дә анчаг бу әһтияҹ олмушду. О бурада, ушаглар арасында бир тәрбийәчи кими кечирдийи вахтда өзүнү ана кими дуюр вә хошбәхт һисс әдирди.

Тәһумларымыздан бирининн ушағыны йохламаг үчүн бағчая кетмишдим. Назимәни көрмәдән гайытмаг истәмәдим. Мән ону балача отагда аһыл бир киши илә отуруб сөһбәт әдән көрдүм. Бу, онун әри иди. Һәр икиси аяға галхыб, мәни чағырды:

— Буюрун!

Гадын нә гәдәр исрар этдисә, ичәри кирмәдим.

— Буюрун нә гуллуғунуз вар?

— Хошбәхт олдуғунуз үчүн бир шей.

— Архайын олун, мән она өз балам кими бахырам.

Назимә «бала» сөзүнү әлә ширин, әйни заманда әлә бир һәсрәтлә деди ки, өзү дә утанды.

Мән разылыг әлядим.

— Сизин гайғыкешлийинизи көрмүшәм, — дедим. — Сиз бахан ушаг ана гүссәси чәкмәз.

Назимә башыны ашағы салды, узун далана бахды. Мән көрдүйүм һадисәни хатырлатмаг истәйирдим.

— Эйвандан йыхылан ушағы хилас этдийиниз ядыныздырмы?

Назимә фәрәһләнди, үзүндә тәбәссүм ойнады, көзләри парылдады:

— Оғуллуға көтүрмүшәм, — деди. — Идриси оғуллуға көтүрмүшәм. Һәр һәфтә ушағы бизә көтирирләр.

— Нечәдир? Сизә ана дейиб йовушурму?

Бу суалдан гадының үзүндәки тәбәссүм күләкдән сөнән бир шам кими сөнду. Симасына кәдәрли бир гаранлыг чөкдү, кирпикләри әнди, көзләрини ерә дикмиш һалда, союг бир аһ чәкиб «бәли!» деди вә гапыны ачыб әринә бахды:

— Вахтдыр һа!

— Бу саат.

Киши бу сөзү деәмишди ки, тәнәффүсүн битдийини билдирән зәнк сәси бүтүн бинаны башына алды.

Мән суалымдан пешман олдум.

— Һәр биримиз сәнә оғулуг, — дейә Назимәнин кәдәринә чаваб вермәк истәдим.

— Әлбәттә ки, — деди — бөйүтдүкләримин һәрәси мәнә бир оғул кими әзиздир.

Зәнк сәсинә ерләриндән галхыб һәйәтә төкүлән, әл-ələ верib ойнаян ушаглары көрән кими, Назимәнин бүтүн гәмләри дағылды; үзү күлдү. Чохларыны бездийи вә узаг гачдығы инадлы, шылтағчы вә ағлаған ушаглары Назимә санки әфсунла ələ алыр, сакит әдир, йолуна гоюрду. Тәрбийәчи вә хидмәтчиләр чох ушағын анасындан габаг Назимәни чағырыр, онунла данышырдылар. Эвиндә вә коңарда бә'зән әсәби, гарагабаг, гарадинмәз көрүнән бу гадының бурада, бағчада кәдәрләндийини, я һипсләндийини көрән олмамышды. «Ушаг сәси мәним үрәйими ачыр» — дейәрди. Мүхтәлиф яшлы, мүхтәлиф хасиййәтли, мүхтәлиф тәләбли ушагларын бир-биринә гарышан сәс-күйү башгаларының гулағыны гыдыгладығы һалда, Назимәйә нәш'ә верәрди. Бә'зән о, ганадыны ачмыш чүчәли тоюг кими һәйәтин ортасында даянар, этәкләриндән салланан балаларының сөзләринә, гышгыртылы сөһбәтләринә сакитчә гулаг асарды. Онларын назы илә ойнамагдан, онларын гаршысында, ери көләндә, бир ушаг кими кичилмәкдән чәкинмәзди. О, ушағын сакит бахмасындан, дил ачыб данышмасындан, күлүмсәмәсиндән, ойнамасындан, һәтта ағламасындан бөйүк бир һәзз аларды. Бирисини разы салыб сусдурдугдан сонра, башга шылтағчыя яхышлашар, инди башга бир дил, башга бир үсулла онун көнлүнү ачмаг истәрди.

***

Дүнән биз дәстә илә вагзала, әскәрләри гаршыламаға кетмишдик. Һәрә бир һәдийә көтүрмүшдү. Мәним дә әлимдә бир дәстә күл вар иди. Буну кимә тәгдим әдәчәйими билмирдим; чүнки көлинләрин арасында нә әлә бир гоһум, нә дә шәхси достум вар иди. Онларын һамысына эйни һисс вә мүнасибәт бәсләдийим һалда, бир дәстә күлү кимә верә идим?

Дүшүндүм ки: «Һансының дөшүндә чох ишаи олса, она верәчәйәм». Сонра дедим: «Йох! Көзләйәчәйәм, һансының адамы олмаса, һансына һәдийә дүшмәсә, күлү она верәчәйәм...» Бу да хошума кәлмәди. Әввәлчәдән белә шейи кәсдирмәйини лүзумсуз олдуғуну зәнн этдим. Күлү мәним әлимдән алан бир зирәк тапылмамыш олмаз, — дедим.

Зәнк чалынды, һамымыз вагзал сәкиләриндән өтүб, йолун гырағында даяндыг. Чох чәкмәди, байрам мәрасиминин андыран бәзәкли гатар кәлди, агыр вә әзәмәтли шәфәси илә аләмә сәс салды, синә долусу көксүнү өтүрүб даяныды. Пәнчәрәдән бойлананлары саламлаян мүсиги вә алгыш сәсләри бир-биринә гарышды. Һамымыз вагон гапыларына йөнәлдик. Көлинләр әскәрләрини ерә энмәсинә мачал вермирдиләр: гучаглашан ким, өпүшән ким, икиғат олуб вар күчү илә бир-биринин әлини сыхан ким... Дәрһал әскәрләрин дөшү күл дәстәләри илә долду. Дөрдүнчү вагонун пәнчәрәсиндән бойланыб көлинләрә бахан бир әскәр мәним көзүмә саташды. Күман этдим ки, о бурада дүшмәйәчәкдир, садәчә тамаша әдир.

Бирдән онун: «Ана!» дейә сәсләндийини вә әли илә адамлар арасында кимә исә ишарә этдийини көрдүм. Чәһрайы палтарлы, башыачыг бир гадын «Идрис!» дейиб өзүнү ирәли атды. Ана-бала бир анда әлә гучаглашыб, бир-биринә сарылмышдылар ки, һамының нәзәри онлара тәрәф чевриди. Узун айрылыг, интизар вә тәһлүкәләрдән саламат вә галиб чыхыб, белә бир күндә бир-биринә

говушан ана-балая бахмаг һамыя хош иди. Адама әлә кәлирди ки, бунлар, индийәчән араларында маниәләр, мәсафәләр олан бу истәклиләр артыг һеч вахт бир-бириндән айрылмаячаглар. Мән күл дәстәсини бу оғлана, һамыдан, һәр кәсдән габаг анасыны ахтарыб тапан оғула вермәйи кәсдирдим. Даһа ирәли еридим, онларын янында мүнтәзир даянды, айрылмаларыны көзләдим.

Гадын оғлуну өпүб, севинчиндән ағлайырды.

Нәдәнсә бу көрүш вә бу көз яшы вахтилә ушаг бағчасында көрдүйүм мәнзәрәни ядыма салды. Тирмәли кәлин бүтүн садәлийи вә көзәллийилә кәлиб көзүмүн габағында даянды.

Мән күлү Идрисә тәгдим әдәндә, разылыг әдиб әлими сыхды. Биз ездиһамла вагзал капыларына яхынлашыб, яваш-яваш пилләкәнләрдән эндик. Машына отурдуг. Идрис анасындан сорушду:

— Атам һаны?

— Райондадыр.

— Әвдә нә вар, нә йох?

— Саламатлыгдыр, һамы сәни көзләйир, кәлдийиндән һеч кәсин хәбәри йохдур.

Санки Идрисин ядына бир шей дүшдү:

— Назимә нәнәдән мәнә бир хәбәр!

— Саламатдыр. Һәр күн сорушур.

— Еһә бағчадамы олур? Ону юхуда көрмүшәм.

Гадынын көзүнә дигәтлә баханда, бармағымы дишләдим: «Одур, өзүдүр». Мән белә бир оғланын Назимәйә, о сонсуз гадына нәнә демәсинә севиндим. Ийирми ил әвәлки һадисә мәнә дүнәнки кими тәзә көрүнүдү. О заман ипәк дәсмалла көз яшыны силән чаван кәлин, одур, тәмкинли бир әскәр анасыдыр. Онун сачларына дән дүшсә, көзләри бир гәдәр дарынлашса, додаглары солса да, кәнчлийиндәки мәлаһәт итмәмишдир. О заман Назимәнин гаршысында миннәтдарлыгла көз яшлары төкән ана, инди алнәнабылгла оғлуну илк дәфә она тәгдим әдир. Идрисин бир дәфә нәнә демәйи сонсуз гадыны хошбәхт этмәк истәйир. Мән бунлары хатырлайыб, ачыг ана үрәйинин гапалы аләмини дүшүнүрдүм.

— Назимә хала сизин нәниниздир? — дейә сорушдум.

Идрис деди:

— Нәнәмдир!

Анасы әлавә этди:

— Ушаглыгда буна оғул дейиб.

— Йохса, эйвандан өзүнү атан ушаг...

Гадын мәним үзүмә бахды:

— Дейәсән, Идриси таныйырсыныз?

— Идриси йох, Назимә халаны таныйырам.

Идрис деди:

— Ону данышыб сизә? Дүз дейирсиниз, эйвандан өзүнү атан мән олмушам.

Мән әһвалаты данышанда, Идрис зарафата салды.

— Көрпәликдән, — деди, — мән ана йолунда чаныдан кечән олмушам. Гәдрими билән кәрәк!

Буну дейиб шоферә тапшырдым:

— Гардаш оғлу, онлары әвә гой, ушаг бағчасына сүр. Назимә ананы көтүрәк!

Машын даянан кими чалд дүшдүм. Шоферлә бағчая мушдулуг апармаға кетдим. Назимә халанын сачы ағармыш, гәдди бир гәдәр эйилмиш, сәси дә бою кими алчалмышды.

— Хала, — дедим, — кәл эйләш машына, оғлун Идрис сәни чағырыр.

Гадын диксинмиш кими, дүзәлиб шах дурду.

— Доғруму дейирсиниз?

Шофер исрар әдәндә, инанды.

— Нечә илдир ондан хәбәр йох иди.

— Инди өзү кәлиб.

Гадын аз галды гападланыб учсун.

Биз Назимә халаны Идрискилә көтирдик. Бүтүн анлә онун аиләсина галхды; ону юхары баша кечиртдиләр. Идрис онунла узун-узады гучаглашды.

Назимә хала Идрисин чийниләриндән тутуб үзүнә бахыр, санки вурушмаларда кечиртдийи мачәралары онун көзүндә охумаг истәйирди.

— О агыр күнләрдә һеч ядына дүшүрдүммү?

Идрис доғма оғул кими данышырды:

— Бир күн дә ядымдан чыхмамышсыныз!

Назимә хала әлләрини көйә галдырыб, шүкүр әдирди.

— Мәним дә оғлум вар! Мән дә әскәр бөйүтмүшәм...

Буну дейир, Идриси төкрар гучаглайырды.

МӘНИМ ДӘ ҺАГГЫМ ВАР

Кондуктор Казымы кадр шө'бәсинә чағырыб дедиләр ки: «Сабаһдан сән гатарда мүфәттиш олачагсан!»

— Нийә? — дейә о, тәәччүблә сорушду.

— Нечә нийә, сәнин мүһарибә дөврүндә яхшы ишләдийини, намуслу бир дәмирйолчу олмағыны нәзәрә алыб, ирәли чәкирик: йохса разы дейилсән?

— Разы дейиләм!

Кадр шө'бәси рәиси күман этмишди ки, Казым бу хәбәрдән севинәчәк, миннәтдарлыг әдәчәкдир. Онун «разы дейиләм!» дейә э'тиразыны эшидәндә даһа чидди, тәәччүблү бир вәзиййәт алды.

— Нийә разы дейилсән, гардаш?

Казым өз сакитлийини позмады:

— Она көрә разы дейиләм ки, мән өз вәзифәмдә галмаг истәйирәм вә ирәли чәкилмәйими дә һеч кәсдән хаһиш этмәмишәм.

— Казым, бу чавабы сәндән көзләмәздим!

— Мән әлә бир сөзә...

Рәис онун сөзүнү кәсди.

— Биз сәнә яхшылыг едирик, сағ ол демәкдәнсә, э'тираз едирсән? Кедә биләрсән! Хош кәлдин!

Казым папағыны көтүрүб:

— Сағ олун! — дейә отагдан чыхды.

Казым рәисин һирсләнмәсинин ерсиз көрүб, тәәссүфләндисә дә, чыхыб кетди вә күман этди ки, мәсәлә бунунла гуртарды.

Әслиндә исә рәисин һирси союмады. Казымдан сонра өз-өзүнә дейинди: «Адамлар нә нашүкүр олублар! Ади бир кондуктор мәнимлә әлә данышыр ки, дейирсән, һараның бөйүйүдүр! Мәсәлә вар: «Ит гурсағы яғ көтүрмәз...» Күнаһ мәндәдир. Ирәли чәкмәйә адам тапмышам...

Дүздүр, Казымы чағырыб данышдыран рәис иди, анчаг ону ирәли чәкмәк фикрини айры адам демишди. Һәтта Казыма даһа яхшы ишләр тапшырмағын файдалы олдуғуну сөйләмишдиләр.

Бу фикирләр Казыма һөрмәт вә яхуд үзкөрәнлик дейилди. Казым догрудан да ишә лайиг бир адам иди. 50 яшы олса да, вагонда чалышмағы өзүнә әксиклик билмәмиш, мүһарибәнин илк илиндән дәмир йолуна ишә кирмишди. Казым һәмишә чәбһәйә әскәр апаран гатарларда, чәтин, тәһлүкәли ерләрдә чалышмыш, елдә дәфә бомбардмана дүшмүш, яраланмыш, һеч бир заман вәзифәсини тәрк этмәмиш, өзүнү итирмәмиш, ишини дә ахсамамышды. Буна көрә комиссар да Казыма тәшәккүрнамә көндәрмишди. Казыма «Гафгазын мүдафиәси үчүн» медалы да верилмишди. О буларын һамысының мә'насыны анлайыр, әввәлки кими сә'йлә чалышырды. Буна көрә дә ону лайиг билиб, ирәли чәкилмә мәсәләсини гоймушдулар. Казымла сөһбәтдән сонра рәис онун адыны гаралады вә үрәйиндә бүну да деди: «Үз вермәк лазым дейил, гудурар!»

Сияси шө'бә рәиси Илясов, Казымын адыны сиyаһыдә көрмәйәндә, кадр шө'бәсинин рәисиндән сорушду. О, Казым барәсиндә айры чүр данышды:

— Чаным, о, ловғанын бириндир, — деди. — Адамла данышмағы да бачармыр, гой рәдд олсун.

Илясов отагдан чыхыб пилләкәнләри энәркән, Казымы даянан көрдү. Онун голундан япышанда, Казым дөнду. Илясов әл верди:

— Нә даянмышсан, Казым дайы?

— Гәзет алмаг истәйирәм.

— Кедәк, гәзет мәндә.

Онлар юхары чыхдылар. Илясов Казымдан килейләнди:

— Көрүнүб әләмирсән, Казым дайы?

— Вахтым йолда кечир, нечә көрүнүм. Бир дә сәнә мане олмаг истәмирәм; билирәм башын гарышыгдыр.

— Нә гәдәр гарышыг олса да, беш кәлмә сөһбәтә вахт тапылар!

Илясов отагына кириб, Казыма ер көстәрди. Һәр икиси отурду. Илясов стол үстүндәки гәзетләри дәстә илә Казымын габағына гойду.

— Буюр, бах, букүкләрдир!

Казым бир гәзет көтүрдү, галанының гатлайыб, еринә гойду. Илясов сорушду:

— Казым дайы, бир сөз десәм ерә салмазсан ки?

— Һансы сөзүнүзү ерә салмышам ки, бүну да салам?

Илясов разылыг әлөди:

— Мәним ядымдадыр, чох саг ол, ән агыр күнләрдә тәһлүкәли сәфәрин һеч бириндән боюн гачырмамышсан.

Биз сәндән разыйыг. Амма, дейәсән, сән биздән разы дейилсән ахы!

Қазым әли илә рәдд ишарәси верди:

— Аллаһ әләмәсин! Мән дәмир йолундан чох разыям. Мәним көзүмү ачан да сиз олмушсунуз.

Илясов мәтләби ачды:

— Йолдашларла мәсләһәтләшәндә биз белә гәрара қолдиқ ки, бәсдир! Қазым дайы пис ишләмәди. Инди даһа мүһарибә гуртарыб, адамларымыз гайыдыр, даһа бәсдир, о яшда кишини кондукторлугда сахламағын мә'насы йохдур. Бачарығы, савады, төчрүбәси... Биз истәрдик ки, Қазым дайы даһа яхшы, даһа раһат бир ишдә ишләсин. Бурада, әлбәттә ки, мән ирәли чәкилмәйи нәзәрдә тутурам. Қазым дайының һаггы вар ки, даһа мәс'ул вә даһа артыг мәвачибли ердә ишләсин:

Қазым киши разылыг әләди:

— Чох сағ олун! Достлугдан әскик олмаясыныз!

Илясов давам этди:

— Нечә дейирсән, Қазым дайы, сәнин һаггында пис ниййәт-зад әләмирик ки?

— Хейр, көрмүрәмми ки, сиз мәни истәйиб дейирсиниз!

— Яхшы, дейирләр, мүфәттишлик хошуна қәлмир; әлә исә үрәйин истәйән башға бир иш де! Гәрәз, биз сәни кондукторлуг әзиййәтиндән гуртармаг истәйирик.

Қазым киши бу әһтирама көрә разылыг әләди вә енә фикриндә дуруб деди ки:

— Өз ишимдә галмаг истәйирәм.

Илясов бир гәдәр динмәди. Сонра башыны галдырыб, Қазым кишинин үзүнә бахды:

— Баша дүшә билмирәм!

Қазым киши төкрар әләди:

— Бәли, һәләлик өз ишимдә галмаг истәйирәм.

— Нечә һәләлик?

— Бәли, һәләлик.

— Демәли, көзләмән вар?

Бу сөз Қазым кишинин хатиринә дәйән кими олду. Бир гәдәр динмәди, өскүрдү; гутусуну чыхарыб, бир папирос бүкдү, башыны галдырыб чаваб верди:

— Бәли, вар! Нә олар, йолдаш Илясов, көзләмәм оланда нә олар? Йохса, сиз мәни дүнядан көчмүш гоча һесаб әдирсиниз?

Илясов үзр истәди:

— Хейр, мән әлә демәдим, бағышла, Қазым дайы! Мәним сөзүмү әло гәбул әләмә! Мән тамам сәмими бир суал вердим вә, догрудан да, әкәр бу вәзифәдә галмаг мейлин бир интизарла әлагәдардырса, нә олар ки!

Қазым киши санки онун сөзүнү ағзындан алмага тәләсди:

— Бәли, әлагәдардыр. Яхшы дедин. Интизарла әлагәдардыр.

Илясов сакит олду:

— О, башга мәсәлә.

Қазым киши нәсә демәк истәйирди. Илясов енә сорушду:

— Бу интизар узун чәкәчәк?

— Йох, алты ай.

Илясов севинән кими гымышды:

— Алты ай?

— Бәли, узағы алты ай!

— Алты ай бир шей дейил, көзләмәк олар.

— Көзләмәк оларса, даһа яхшы, хаһиш әдирәм мөһләт верин.

Илясовун үзүндә төкрар тәбәссүм ойнады, көзләри күлдү:

— Әлачымыз нәдир, көзләрик. Бир аз чәсарәтсизлик һисс олунан аһәстә сөзлә әлавә этди: — Мараглыдыр ки, Қазым дайының нә интизары вар? Дейәсән хүсуси ишдир?

Қазым киши э'тираз әләди:

— Йох, йолдаш Илясов, хүсуси-зад дейил, лап үмуми ишдир.

— Нә, интизармы?

— Бәли, интизар!

Илясов аяға галхды:

— Ай саг олмуш, үмумидирсә, бәс нийә кизләдирсән?

Қазым киши дә аяға галхды. Синәсиндән бир ах гопду, көзүнү этрафына көздирди. Санки бир шей демәк истәйирди, лакин сүкут вә диггәт төләб әдирди. Илясов отуруб, исрар этди:

— Эйләш, Қазым дайы! Умуми сөзү демәйә нә вар; буюр қалсын, эшидирәм.

Қазым утанчаглыг элади:

— Элә бир сөз дейил.

Илясов дарыхды:

— Де қалсын, а киши, сән бош сөз данышмазсан, сәни яхшы таныйырам.

Қазым киши дә күлүмсәди. Әлини стола сөйкади, вүчудуну бир тәрәф ираәли вериб, сөзүнү деди. О, ағзыны ачанда, үзүндәки тәбәссүм йох олду. Чиддиййәт онун бүтүн симасында, гызаран рәнкиндә вә парлаян көзләриндә охунду. О, папағыны башындан чыхарыб, дизи үстә гойду вә мәтләбини белә башлады:

— Полдаш Илясов, мәсәл вар: «Устүмү уллу көрүб, адыма дәйирманчы демә!» Биз дә инсаныг, бизим дә үрәйимиз вар... — Юмруғу илә синәсинин сол тәрәфини вурду. — Үрәйин дә һөкмүнә гулаг асмалыыг...

Қазым киши я сөз тапа билмир, я чүр'әт әламирди ки, чүмләсини битирсин. Илясов көмәк әлади:

— Пис олмаз, әлбәттә ки, үрәйин дә һөкмүнә гулаг асмаг яхшы олар.

Бу сөздән сонра, санки Қазым кишинин дили ачылды. О инди бир фәһлә бир кондуктор кими, нардаранлы бағбан Қазым киши кими йох, китаблардан чох шей өйрәнмиш бир мүәллим кими үрәйинин һөкмүнү нағыл әлади.

— Полдаш Илясов, — деди, — бурада, синәмдә дөйүнән, мәним вүчудуму сахлаян, мәнә һәят вә һәрәкәт верән үрәк һөкм әлейир. Онун һөкмү сизин үчүн дә яд дейил!

— Әлбәттә, әлбәттә! — дейә Илясов онун сөзүнү тәсдиглади.

— Үрәк мәнә дейир ки: әй сипи кечмиш гоча киши, беш илдир сән бу йолларда аяг дейүрсән, беш илдир сән вәтәндән гүрбәтә, гүрбәтдән вәтәнә йол дөйүрсән, бу йолда, бу ишдә көрдүкләрин сәнин ядындан чыха биләрми? Бунлары унутмаға сәнин ихтиярын йохдур! Ағыр күнләрдә, чаванлар силаһ алтына кириб, дава мейданларына кедән күнләрдә сән һәр стансияда бир кәләр, бир хиффәт дуюрдун. Бачыны, гардашыны од ичиндә, өлүмлә пәнчәләшмәйә йола салырдын. Сән бу мәнзәрәләрин шаһиди олдун. Чох дәрдләрә шәрик олдун. Чох истәкләрин көз яшына көз яшы илә бахдын... Қазым киши енә дә дурухду, мүсаһибинин лап көзүнүн ичинә бахды: — Бәли, йолдаш Илясов, бунлар һәгигәтдир; бунлар олмушдур. Бу мәнзәрәләр мәним башымда да, үрәйимдә дә язылмышдыр. Мән бунлара раст қәлмишәм; бунлары көзүмлә көрмүшәм; диггәтлә бахмышам, ачыг бунлар мәним дизими бүкмәйиб; һәмишә бир интизарла яшамышам, габаға бахмышам — Қазым киши Илясовун башының үстүнә, орадан асылмыш бир шәклә, сәркәрдәмизин һәрби либасдакы шәклинә бахды: Мән она бахыб инанмышам, э'тигад әламишәм ки, гәм-гүссә вахты кечәчәкдир. Яман күнүн өмрү аздыр. Бах, инди, шүкүр, өзүн көрдүн ки, бизим әскәрләримиз, кенералларымыз, маршалларымыз дүняны нә бәладан гуртардылар...

Илясов, Қазым кишинин мәтләбини битмиш һесаб әлади:

— Дүз дейирсән, Қазым дайы. Бөйүк гәләбәмиздә ән кичик вәзифәдә чалышан һәр бир вәтәндашын әмәйи вә пайы вар. Сән өзүн о медалы әбәс ерә дөшүнә вурмамышсан.

Қазым киши әли илә ону сусдурду:

— Мән һәлә гуртармамышам.

— Буюр, буюр!

— Азәрбайчандан кедән әскәрләри мән апармышам.

— Билирәм!

— Йох, сөзүм онда дейил: бурадан чәбһәйә йола саланда, мән апармышам; айрылыг, көз яшы, тәһлүкә, филан... Сиз нечә разы оларсыныз ки, мәним дә үрәйим нечә разы олар ки, һәмин оғланлар икидликлә гайыдан күндә, онлары әвләринә мән көтирмәйим, башгасы көтирсин? — Қазым киши дик-дик мүсаһибинин үзүнә бахды: — Нечә разы оларсыныз? Аналар вар ки, мәни үзбәүз таныйырлар. Онларын оғлу мәним вагонумда кедиб... Мән һәмин огланлары бу күн Бакы вагзалында голундан тутуб, ана илә көрүшдүрсәм яхшы олар, йохса бу сәадәти өзкәсинә тапшырсам?

Илясов аяға галхды:

— Қазым дайы, мән тәслим!

— Бир дейин көрүм, буна мәним һаггым вар, я йох? Илясов, Қазым кишинин әлини сыхды вә тәсдиг этди:

— Үрәйин дейәни мән дә дейирәм. Айрылығы сән

көрмүшсән, бирләшмәйи дә сән көрмәлисән. Кедәни сән йола салмышсан, кәләндә дә сән габаға чыхмалысан. Бу, сәнин һаггындыр һеч кәсин бир сөзү ола билмәз! Ана сүдү кими һалалдыр сәнә!

САЛАМ

Вагзал сәкисинин әнли, даш пилләкәнләриндән әниб узаглашанда, көч йолунун башына чыханда, Саламын үрәйи дөйүндү. Бурая ири, ейин вә бәрк аддымларла еријәрәк, этрафындакы һәр шейә э'тинасыз олан учабой кәнч әскәр, атәшi азалмыш машын кими явашыды вә еришини дәйишди. О ялныз еришини йох, дурушуну, бахышыны, һәрәкәтини, фикир-хәялыны да дәйишди.

Атәши... Йох! Атәши азалмады. Икидләр дамарында янан бу атәш истигамәтини дәйишди. Алов Саламын гәлбинә ахды. Әскәр, синәсиндә ени, исти бир һәрәкәт дүйду.

Шиддәтли вә сәрт боранлар гопараг, илыг яз күнәшинин һәрарәти илә көпүрүб оянан вә чохдан гуруюб сахладығы биткиләрә: «Чыхын!» дејән мәһсулдар шум зәмиләри Саламын ядына дүшдү. Она әлә кәлди ки, синәсиндән исти галхыр, үрәйиндәкиләр — бурадан апардығы вә саг-саламат гајтарыб кәтирдији бүтүн һиссләр бahар сулары кими гајнамаг, ашыб-дашмаг истәјир.

Мүһарибә мејданларында, өлүб-өлдүрмәк чағларында һөкм вә һәрәкәти илә сәнкәр яраи, сәфләр позан вә бөјүк дәстәләри тәһлүкәләрдән хилас әдән топчу забит инди, өз гапыларында бир ушаг кими донуб дурмушду. Билмирди нә этсин, һарадан башласын.

Чыгырыб адамлары пәнчәрә гапысына чағырсынмы, гонум-гоншусунун севинчли гышгырығы илә күчәни долдурсунму? Утанчаглығына салыб, һеч кәсә танышлыг вермәдән, явашча өтүб, көј гапылы һәјәтә кирсинми?

Биринчисини әдә билмәјәчәкди. Бирликдә дөјүшә кедән вә ағыр атышмаларын бириндә һәлак олан Мүрсәл онун ядындан чыхмамышды... «Ахы онун анасы да бурададыр. Нә чаваб верә биләрәм?»

Салам санки бу кәдәрли хатирәдән сыхыларағ, башыны ашағы салды. Күчәни дүз өтүб, гапыя янашды. Ијирми беш ил ачыб өртдүју бу гоша, балача һәјәт гапысында бир дөјишиклик дүјду. Лакин нәјин дәјишдијини сечә билмәди. Башыны јухары галдырды. Дивары вә гапы сәгфинин өртәи гол-будаглы тәнәјин гөнчә кими шах ярпагларыны көрәндә, бармағыны дишләди:

— Ах! Бағдырдығым чубут! Беш яшы вар!..

Чәлд бир һәрәкәтлә рәзәни тәрпәтди. Дарваза ачылды. Онун янмыш, јоргун вә түк басмыш үзүнү сәрин бир күләк охшады. Һачандан бәри гоюб кетдији, анчаг тез-тез јухусунда көрдүју ағачлы, чичәкли һәјәт санки онун үзүнә күлүр — «Хош кәлдин!» әдирди. Салам әв гапысыны гыфыллы көрүб даиыды. Бүтүн һәјәтә, адамлара хитаб әдирмиш кими, чағырды.

— Ај ушаг! Ај чамаат!

Саламын сәсинә чаваб кәлмәди. Көзләри гыфылда, үрәйи дөјүнтүдә даянан әскәрин һәјатында бу интизар санијәләри ән көркин вә чәтин анлар иди.

«Нә олуб? Гапымыз ниjә багланыб? Анам һаны? Сәријјә... Бунлар... Бәлкә... олмаја...» дејә дүшүндү.

Салам бир дә сәсләмәк истәјирди ки, јухары мәртәбәдән Һәбиб әјвана чыхды вә чығырды:

— Наһо! Ај Салам, хош көрдүк, һәмишә сән кәләсән!

Һәбибин сәсинә арвад-ушаг һәјәтә төкүлмүш, һамы гыфыллы гапыя бахыб нә исә дејирди:

— Ниса хала һаны?

— Гач мушдулуға!

— Ачар кәтирин!

— Ај Салам, јухары чых, инди кәләр!

— Вагзалда олачаг.

Салам чамадан вә чантасыны көтүрүб, Һәбибкилә чыхды. Әвдән-әшикдән хәбәр тутду. Дедиләр: «Сағлыг, саламатлыгдыр.»

Бу чаваб Саламы тә'мин этмирди, даһа да инкаран гоюрду. Данышыглардан анасының саг-саламат олдуғуну, һәтта ону гаршыламаг үчүн вагзала кетдијини билдисә дә, Сәријјәнин башында бир иш олдуғуну зәнн этди; чүнки гоншуларын һеч бири онун адыны чәкмәди. Һәтта Һәбибин анасы чағыранда лап ашкар деди: «Ај Салам, јухары чых, инди кәләр! Демәли, бу әвә бир адам, анчаг анам кәләсидир. Бәс Сәријјә?

Саламын үрәйи дөзмәди, Һәбибдән бир дә сорушду:

— Бизим әвдә нә вар, нә йох?

— Сағлыг, саламатлыг!

— Айры нә вар, нә йох?

— Айры одур ки, нечә айдыр әскәрләрин бурахылмасыны эшидиб, йолуну көзләйирик. Кәләндән дә сорушурлар, кедәндән дә. Ай Салам, бәс нийә кағыз язмырдыныз?

Салам Һәбибин чавабындан наразы галды. Башыны ашағы салды. Һәбибин ядына бирдән дүшдү:

— Сәрийә дә, машаллаһ, институту гуртарыб, районда ишләйир.

Сөһбәт Саламын истәдийи мәтләб үстүнә кәлди. О, тез сорушду:

— Һансы районда?

— Доғрусу, билмирәм; Сабирабаддамы, Кировабаддамы...

Һәбиб анасынын үзүнә бахды. О да йәгин әдә билмирди.

— Чохданмы райондадыр?

— Бәли, кечән илдән.

Һәбибин сөһбәти Саламы мәшғул әдә билмәди. Әскәр дәһлиздә бир галхыб эйвана чыхыр, гапынын гыфылына бахыр вә дарыхырды:

— Кәлмədиләрми?

Һәбибин анасы дейирди:

— Бу саат кәләр, бала! Далынча мушдулугчу көндәрмишәм...

***

Һәмин бу дәһлиздә вагзал абадланлыгларынын гуртарачағында, уча чинарын алтында көй калағайылы, әли бохчалы бир гадын даяныб шимала, гоша симләр кими узаныб кедән вә бирләшиб көздән итән йола бахырды.

Гоча чинарын күмүш ярпагларында мешәдәки кими үгулдаян күләк гадынын калағайысыны алыб апармаг истәйирди. Гадын калағайынын учуну әлинә долайыб, о бири әлини алнына көлкәлик верир, лап узаглара, үфүгләрин дәринликләринә бахыр, көксүнү өтүрүрдү. Үрәйиндәки одлу бир һәсрәтлә ялварырды:

— Илаһи, Һамынын баласы кәлсин, мәнимки дә онларын ичиндә!

***

Дөрд ил әввәл, елә белә бир яй күнүндә ахырынчы дәфә ана-бала бурада, бу ағачын алтында көрүшүб айрылмышдылар. О заман, дейәсән, бу ағач гыврағ иди. Бу гәдәр будаг атмамыш, пардахланмамышды. Ниса арвад башыны галдырыб, яшыл будаглара диггәт етирирди.

— Ниса хала! — дейә нида учаланда гадын этрафына бахынды. Кери чевриләндә, Иззәтин ган-тәр ичиндә йүйүрдүйүнү көрдү. Көрән кими Һәйәчандан дизләри бүкүлдү. Чөкүб отурду.

Һәбибин анасы «мушдулугчу көндәрмишәм» дейәндә, бу оғланы нәзәрдә тутду. Гадынлар, почтда чалышан Иззәти яхшы таныйырдылар. Ону көрәндә, диндирмәмиш өтмәздиләр. Һамы хош хәбәр мүгабилиндә она чүрбәчүр бәхшишләр вә'д әдирди.

Иззәт гадынларын вә'диня инанмырды. О, бир күн Ниса халая демишди ки:

— Һамыныз дейирсиниз, амма әлә ки, шад хәбәр кәтирирәм, чыхарыб бир үчлүклә йола салырсыныз.

Ниса хала ону архайын этмишди:

— Күн о күн олсун, ай Иззәт, көр халан сәни нечә йола салар!

Иззәт дә: «Көрәк!» дейә өтмүшдү.

Салам кәлән күн Иззәтин истираһәт күнү иди. Гапы ағзында йолдашлары илә гарпыз кәсиб ейирди. Һәбибин анасы ону чағырыб деди:

— Оглу кәлди, гач, һардан тапырсан тап!

Иззәт әлә буну көзләйирди. Ниса халанын бураларда олмадығыны билиб, бирбаш вагзала йолланды.

Ниса хала Иззәтин бир хәбәр кәтирдийини билдийи үчүн, үрәйи дөзмәди, диз чөкдү, онун яхынлашмасыны көзләди.

Салам һәйәтдә: «Ай ушаг, ай чамаат!» дейә сәсләниб чаваб алмаянда, нә ағыр интизар, Һәйәчанлар кечирмишдисә, инди, бир хәбәр дуян, лакин бу хәбәрин нә олдугуну көзләйән Ниса хала да әйни ағыр интизары чәкир. Үрәйи әлә бәрк чырпыныры ки, бүтүн вүчуду галхыб-әнирди.

Бир анда Ниса халаны тәр апарды; дизләриня сөйкә-

киб галхмаг, өзүнү ирәли атмаг истәдисә дә бачармады. Иззәт онун голундан япышды:

— Көзүн айдын олсун! Галх, мүшдулугумуз вер!

Ниса хала әли илә ишарә әләди:

— Де көрүм, үрәйим партлады, нә хәбәрдир?

— Нә хәбәр истәйирсән — Салам әвдә отуруб, сәни көзләйир.

— Сән аллаһын, дүздүмү?

— Тез ол!..

— Ай Иззәт, дүзүнү де көрүм Саламдан нә вар?

— Дейирәм Салам әвдәдир.

— Сән чаван чаның, нә дейирсән?

— Инандыгымыз һаггы, әвдәдир.

— Шикәстлийи-зады нәдәндир?

— Сағ-саламатдыр.

Гадын ушаг кими Иззәтә ялварырды:

— Сән чаның, нә вар, мәндән кизләтмә!

Иззәт әсәбиләшди:

— Дейирәм сағ-саламатдыр. Сән нә тәһәр адамсан!

Бу сөздән сонра Ниса хала инанды. Көзләриндә ойнаян гығылчымлар чыраг кими янды. Башматларыны әлинә алыб, диммәз-сөйләмәз дабан алды.

Онлар һәйәтә кирәндә, Салам эйванда даяныб, күчә гапысына бахырды. Анасынын — илләрдән бәри айрылдығы, доғма вә мещрибан гадынын башы көрүнәндә, тез һәйәтә әнди.

— Һарадасан, ай ана, гонағы гапыдамы гоярлар?

Гадын ики әлини оғлунун уча чиһинләринә атды. Асылан кими олду. Демәк истәдиһи сөзләр ағзында галды. Өзүндән кетди. Салам ону гучаглайыб, йыхылмаға гоймады.

Ниса халанын синәсинә сәрин су сәпдиләр. Бир гәдәр чәкмәди, гадын көзүнү ачыб, Саламын үзүнә бахды, тәкрар боғуну гучаглады.

— Илаһи, бу, юхудур, нагылдыр, ашкардыр? Салам, сәнсәнми, бала? Ай көзүмүн ишығы, үрәйимин табы!..

Бунлары дейиб, Салама сувашыр, онун әлиндән, голундан, палтарындан өпүрдү.

Салам Кировабад торпаг ше'бәсинә телеграм вуруб, хаһиш этди ки, агроном Сәриййә Абдуллаеваны үч күнлүйә әвләринә бурахсынлар.

***

Сәриййә кәлиб чыхмадыса да, Салам көзләмәди. Тә'йинатчыларын алыб, ени иш еринә йола дүшдү. Ону Кировабад Кәнд тәсәррүфат тәчрүбә станциясына рәис тә'йин этмишдиләр. Бу иш онун үрәйиндән иди. Һәлә тәләбә икән, бу стансијанын ишләриндә һәвәслә чалышмышды.

Ағышлы бир күн иди. Баш агроном ону идарәсинә апарыб, ишләрдән узун-узады данышды.

— Йолдаш рәис, — деди, — бу мүһарибә бизә чох зијан вурду. Адам чатмыр, тәчрүбәләримизин бә'зиси ярымчыг галыб...

Салам Сәриййәни сорушмаг истәйирди. Анчаг баш агроному һәвәслә, кет-кедә учалан аһәнклә данышығындан мачал тапмырды.

Баш агроному телефона чагырдылар. О чәлд чыхыб кетди. Салам аяға галхыб, кабинетдә варкал әләмәйә, пәнчәрәдән пайыз ағышына бахмаға башлады.

Дамы дейән ағышын күчлү, аһәнклар вә боғуг сәси Саламын әсәбләринә мәлһәм кими хош иди. Она әлә кәлирди ки, узун мүддәтли айрылыглардан сонра бу ағышы да, бурая, бу кениш дүзләрин бәрәкәтли тарлаларына о кәтирмишдир.

«Бәли! Инди мәним мәрмиләрим будур! Мәнә ағыш вә күнәш лазымдыр!»

Салам әлини чибинә гоюб, пәнчәрә габағында дүшүнүрдү, гапыда сәс эшитди:

— Даян!

— Бир мачал вер!

— Сөзүм вар, йолдаш!

— Гоярсан кини бир нафәсини дәрсин, я йох!

Баш агроном ичәри кириб, гапыны бәрк өртдү, әввәлки сөһбәтини ядына салмаг истәйирди ки, мешин пенчәкли, әскәр папаглы, гарашын бир оглан ичәри кирди.

— А йолдаш рәис, ичазә верин, сөзүм вар! — деди. — Сонра ичазә истәдисә дә, чавап көзләмәдән ичәри еријйиб, һирсло сөзүнү деди: — Мән кимячыям, бурая тә'йин олунмушам. Будур едди күндүр, йолдаш баш агроном мәнә отаг дүзәлдә билмир. Мәнә ачыгыны десин, ер йохдурса, назирлийә гайыдым. Ахы мән дә ишчийәм, мән дә совет мүтәхәссисијәм!

Салам гарашын оғланын әсәбиләшдијини көрүб, ишарә этди:

— Әйләшин!

Баш агроном гарашын оғлана чаваб вермәк истәјирди. Салам ондан сорушду:

— Денәсән, гапыда енә шикајәтчи вар?

Баш агроном гапыя јөтәврү бахды:

— Вар, бәли, шикајәтчи олачаг; мәнчә, онлар үчүн ајрыча гәбул саатлары...

Салам онун сөзүнү кәсди:

— Инди әшитмәк олмазмы?

— Бир агроном вар, изи истәјир, дејир ки, әрим кәлиб, үч күн бурах! Ишин бу вахтында һәр әри кәлән арвады вә һәр арвады кәлән әри бурахсаг, даһа бурада ким галар?

Салам онун сөзүнә күлүмсәдисә дә, һисс этдирмәди:

— Чағыр кәлсин, — деди, — бәлкә үзүрлүдүр.

Баш агроном гапыны ачыб, «Йолдаш Абдуллаева, кәлин!» дејәндә, Саламын вүчудундан бир әсмә кечди. Башлыг өртмүш, үзүнбоғаз чәкмә кејмиш Сәријјә ичәри кирәндә, Салам дик аяға галхды. Сәријјә габағында, рәисин ериндә дајанан һәрби кејимли, дөјүш нишанлы, гырмызы адама диггәт етирәндә, гышгырды:

— Салам!

— Сәријјә!

Онлар гучаглашыб өпүшәндә баш агроному һејрәт көтүрдү. О бир сөз демәдән башыны ашағы салды.

Салам Сәријјәдән килејләнди:

— Телеграма-зада бахмырсан, кәрәк бизи аиғына кәтирәјдин?

Сәријјә баш агроному көстәрди:

— Бунлардан соруш!

Баш агроном гызармыш, позулмуш бир һалда Сәријјәдән үзр истәди:

— Бағышлајын, Сәријјә ханым, белә билсәјдик... Яхшыдыр ки, изи вермәмишәм, јохса сиз о јана кедәчәкдиниз, јолдаш Салам бу јана.

Гарашын оғлан вәзијјәти белә көрүб, аяға галхды, чыхмаг истәди.

Салам ону даяндырды:

— Јолдаш кимәкәр, — деди, — аршынмалчынын сөзү олмасын, сәнин дә ишин дүзәлди. Бу күндән јолдаш Абдуллаева (Салам бу ады әлә рәсми бир аһәнклә деди вә күләр көзлә Сәријјәнин үзүнә әлә бахды ки, буну һамы дүјду) мәним отағыма көчәр. Сиз дә онун бошалан отағына көчәрсиниз!

***

Күнәшли сәрин вә хош бир күн иди. Гатар-гатар гарангушлар үфүгләри өлчәрәк, сага-сола өтүрүләр. Јол боју, ағыр јүклү мәһсул дашыјан машынларын, тарлаларда ер шумлаян тракторларын курултусу бир-бириня гарышмышды. Кәһәр атыны сүрәрәк, стансия биналарындан узаглашан, саг вә солдакы зәмиләри диггәтлә сејр әдән Саламын үрәји аяз кејләр кими ачыг иди. О, чохдан ајрылдығы вә бунун үчүн дә даһа чох мәфтуну олдуғу бу зәмиләрин, әкинләрин, су архларынын, агачларын, бәндләрин һамысына диггәт етирир, һамысында нә исә хош бир шеј охујурду: «Дүнәнәчән топчу Салам, бу күн агроном Салам. Дүнәнәчән сизи горујурдум, бу күн исә бәсләмәлијәм».

Салам атындан әниб, гара торпагдан бир хынча көтүрдү, бахды. Сонра лал ахан кәһриз сујундан овуч долусу ичди. Әл-үзүнү јуду. Тәкрар атына минib узагда, ер шумлаян тракторчуларын јанына чапды.

1915

АИЛӘ

I

Биз хәстәханадан чыхдыг. Санитар машыны бизи вагзала гоюб гайытды.

Зил гаранлыг, һәм дә күләкли бир кечә иди. Вә'дә күләйи уғулдаяраг, аләми агзына алмыш, агачлары сағасола бүкәрәк, көкләриниә гәдәр тәрпәдир, санки торпағы оятмаг истәйирди. Биз саат ярым гатары көзләмәли идик. Мән чантамын үстүндә отуруб, папирос чәкир, вахтымы кечирирдим. Гапы агзына чыхан Валери пис бир хәбәр кәтирди:

— Гатар олмаячаг.

Валери мәнә, мән дә она бахдым. Сүкутла бир-биримизә дейирдик:

— Кечә бурада кефимиз вар!

Сифәтини гулаглы папаг алтында кизләтмиш дәмирйолчу гаршымдан өтүрдү.

— Полдаш, — дедим, — бу кечә галмага ер тапарыгмы?

Дәмирйолчу тәрәддүд этмәдән разылыг верди:

— Кедәк!

Валерийә ишарә этдим. Биз шейләримизи чәлд көтүрүб, онун далынча дүшдүк. Фәнәр ишыгында агачлар алты, баг-бағатла он — он беш дәгигә кетдик. Дәмирйолчу чахчахлы бир һәйәтин эйванына чыхыб чағырды:

— Ай ушаг, гапыны ачын!

Билдим ки, киши бизи эвинә кәтириб.

Фәршлә дөшәнмиш сәлигәли бир әвә кирдик. Эв сahиби «хош кәлдин» эдиб, гоншу отага кечди. Суд кими аг вә күчлү электрик ишыгы, көзләнилмәз төнтәнә кими бир мүддәт көзүмүзү гамашдырды. Белә кичик стансияда бу ишыға чәтин күман кәләр. Бир гыз ушагы су кәтирди. Юунуб, стол башына тәзәчә кечмишдик ки, гапы ачылды. Истн эв көйнәйи кеймиш, үзү тәзәчә гырхылмыш бир киши ичәри кирди. Күлә-күлә әл узатды:

— Кәл инди әмәлли-башлы көрүшәк, ай филанкәс, сән буларa хош кәлмишсән!..

Һейрәтимдән әлини сыхыб бурахмадығым адамын сифәти, мүлайим күлүшү вә бу һалда юмулар дәрчәдә кичилән көзләри узаг хатираләри чағырды.

Мән суаллы вә бир аз да горхаг сәслә дедим:

— Әһмәд!

Әһмәд даһа да шиддәтлә күлдү:

— Бәли, — деди, — Әһмәд! Үстүмү үилу көрүб, һохса адыма дәһрманчы дедин. Мән сәни отурушундан, дишиндә папирос тутмағындан таныдым...

Бу мәним кечмиш мәктәб йолдашым Зүлфүгаров Әһмәд иди. Он беш илә яхын иди ки, бир-биримиздән айрылмышыг. Әһмәдин дәмир йолунда чалышдығыны эшитмишдим. Бурада москон салдығыны вә белә дәскаһлы эв-эшик саһиби олдуғуну исә билмирдим.

Әһмәд Валерини сорушду. Онун украйналы бир дөйүшчү олдуғуну, хәстәханада мәнимлә достлашдығыны дедим, башыма кәләнләри гысача данышдым.

Әһмәд мәним төкрар чәбһәйә гайыдачағымы билиб, исрар этди:

— Яхшы әлимә дүшмүшсән, сәни ики-үч күн бурахды йохдур!

Мән отуруб папирос бүкмәкдә, Валери исә чох мараглandығы хәритәйә бахмагда иди. Әһмәд араһат печини яндырды. Арвады самавар кәтирди. Гыз ушағы исә чирмәниб, стәкан-нәлбәкини силмәйә башлады.

Ону көрәндә ядыма дүшдү: «Ахы Әһмәдин көрәк етишмиш бир оғлу олсун».

— Оғул-бала нечәдир? Ады ядымдан чыхыб.

Әһмәддән габаг арвад чаваб верди:

— Анасы өлсүн. Халил биринчи күндән кедиб.

Дивардa Камал Гасымовун вә Гастеллонун нашы әлә чәкилмиш шәкилләри, һашийәси бәзәнмиш дәрс чәдвәли, гара гәләмлә ишанланмыш хәритә вар иди.

— Бунлар, — дедим, — Халилин ишн дейил?

Әһмәд гызы көстәрди:

— Шәкилләри бу чәкир. Шәһәрләри Юра нишанланыр.

Әһмәд буну деди, о бири әвә бахды.

— Юра кимдир? Юсифми демәк истәйирсиниз?

Әһмәд башы илә рәдд ишарәси верди. Мүһарибә етимләриндәндир, — деди вә чағырды: — Юра, кәл чай ич!

Әлиндә гәләм, о бири отагдан кәләп сарыбаш, узунсифәт бир рус ушағы ичазә истәди:

— Аз галыб, гой язымы гуртарым, кәләрәм.

Ушаг буну дейиб, Әһмәдә йох, хәритә габағында дуран Валерийә бахды. Валери ушаға бахан кими, көзләри бәйүдү. Рәнки дәйишди, әлләрини чибиндән чыхартды вә мүдһиш бир шеј көрмүш кими, гашларыны чатды вә ираәли йүйүрдү:

— Сыпок!

Юра кишинин синәсинә атылды. Яныглы бир фәрядла һөнкүртү вурду. Мән отурдуғум ердә суя дөндүм. Әвдәкиләрин чохуну һейрәтә салан бу тәсадүф мәнә айдын иди.

Валери Киевдә тәрк едиб кәлдийи аиләсиндән, еканә оғлу Юрикдән, онун дәрсиндән, тәлсиндән мәнә чох данышмышды. Әһмәд аяға галхды. Ата, оғлуну сакит едиб әйләшдирди.

Алты ай бундан әввәл чәбһә шәһәрләриндән бир гатар ушаг көтирмишдиләр. Әһмәд онлардан бириня аталыг этмәйи вәтәндашлыг борчу сайыб, Юрики өз эвиня алмышды. Юрик кәлән күнләр стансия мәктәбиндә III синифдә охуюр, ахшамлар исә хәритә габағында даяныб, Киеви йолдашларына көстәрир, орада өз эвләрини ахтарырды.

Валери оғлунун дәрс отағына кечди. Ата вә баланын дәрдләшмәли сөһбәти чох иди. Әһмәд арвадына ишарә илә тапшырды ки: «Онлар олан отаға кедән олмасын, бәлкә хүсуси сөһбәтләри вар!»

Чәбһәчи әскәрин оғлу илә көрүшү һамыдан чох аналы — Асяны севиндирирди. Ася өз гызына да, Юрикә дә тәзә палтар кейиндирирди. Әһмәд бир гузу кәсди. Кишини хәрчә салдығым үчүн утандым.

— Әһмәд, — дедим, — белә билсәйдим кәлмәздим, ағыр заманда нә вачиб олуб... Әһмәд тәрс-тәрс бахды.

— Мән, — деди, — достлуғу айры чүр башa дүшүрәм. Йүнкүл заманда достлуг эләмәйә нә вар!

Мән вахты бәһанә кәтирдим:

— Бирдән гатар кәләр, хәбәр тутмарыг.

Әһмәд телефону көтүрүб, вагзал нөвбәтчисинә тапшырды ки, гатарын кәлмәсинә бир саат галмыш әвә зәнк вурсун. Мәндән дә хаһиш этди ки, бир гонаг кими, гонаглығымы эләйим, эв саһибинин ишинә гарышмайым.

Бу сөздән сонра мәним динәчәйим олмады.

2

Әһмәд ән чох достлуг хатиринә севиниркисә, Ася бизим әскәрлийимизә чан ядырырды. Ашкар көрүрдүм ки, о, әскәр оғлунун һәсрәтини чәкир, биздән утанса да, арасыра сорушур: «Чәбһәдән бура кағыз нечә күнә кәлир?», «Көрәсән шеј көндәрмәк олармы?», «Дава һачан гуртарыр?»

Мән бу суалларын һамысына мүсбәт чаваб верирдим. Көрүнүр ки, Ася чавабларымдан хошланмышды. Үзүнү әринә тутуб сорушурду:

— Ай Әһмәд, бәлкә о кағызы гардаша яздыраг?

Вачиб бир шеј Әһмәдин ядына дүшмүш кими, аяға галхды.

— Һә, арвад, әчәб дедин! Бундан яхшы гәләм саһиби олмаз. Өзү мүәллим, әскәр, һәм дә иш билән...

Ася сүфрәнин учуну гатлады. Кағыз-гәләм көтүрүб, деди:

— Сизә бир саатлыг зәһмәт верәчәйик, көрәк бағышлаясыныз.

— Хәлиләми язылачаг?

— Хейр, Хәлилә ушаглар язар. Бөйүк ерә кедәчәк!

Мән күман этдим ки, Әһмәд кимдәнсә шикайәт язачаг.

— Әһмәд, — дедим, — кағыз кимә язылачаг?

Ася чәсарәтлә деди:

— Рәһбәримиз Сталинә.

— Нә барәдә язылачаг?

Енә Ася чаваб верди:

— Хәлилә танк версин!

Мән Әһмәдин үзүнә бахдым ки, көрүм о нә фикирдәдир? Әһмәд күлүмсәйирди.

Ася сөзүнү гуртармамыш Әһмәд әлавә этди:

— Чаным, бу саат һәр ердә танк үчүн пул верирләр, бири дә биз!

Ася э'тираз эләди:

— Йох эй, эләдир ки, танк Хәлилә дүшсүн. Йохса утанчаг ушагдыр, зиряклар атылыб минәр.

Мәни күлмәк тутду.

— Танк алмаг үчүн пул көндәрмәк көзәл ишдир, — дедим. — Бу барадә яхшы бир мәктуб язаг! Амма танклар Ася бачы дейән кими пайланмыр. Гапды-гачды дейил ки, Хәлил ердә гала.

Ася өз сәһвини дүзәлтмәк истәди:

— Бәлкә, ишдир, чатмады да.

— Нечә вермәк истәйирсиниз?

Әһмәд деди:

— Гапымызда бир инәк сагылыр. Пайыздан бәри гәнаәтлә он мин йығмышыг.

Ася сорушду:

— Он минә бир танк верәрләрми?

— Он мин бөйүк көмәкдир!

Мән мәктубу башламаг истәдим. Ася ирәли ериди:

— Гардаш, — дели, — гәләми сахла! Хәһиш әләйирәм әввәл мәним сөзләримі язасан, сонра да айры сөз!

Ася анчаг инди чидди дүшүнүб, данышмаг әһтиячы дүймуш кими, күрсүнү чәкди, отурду, бир гәдәр фикрә кетди:

— Яз ки, йолдаш Сталин, чанымыз, малымыз сәнин йолунда гурбандыр. Гәнаәтлә йығдығым он мин манаты почтла көндәрдим. Хәһишим будур ки, мәним оғлум Хәлилә танк верилсин. О, танк сүрмәйи билир, өзү дә һанда бир али мәктәбдә охутмушам. Нә тапшырсан бачаран оғлудур. Йолдаш Сталин, сиз голумдан гопаны әләйәчәйәм, әрим дә, мән дә, ушагларым да вәтән давасында ахырачан варыг!

— Гуртардынмы?

Ася башы илә йох ишарәси верди:

— Синәм долудур, анчаг дилим тутмур.

— Мәтләб мәнә айдындыр.

Ася деди:

— Бирбаш Сталинә яз һа! Ахырда яз ки, Ася Муртуз гызындан сизә вә ушаглара чохлу салам-дуа вар, йолдаш Сталин!..

Ася нәсә дейә билмәди, башыны ашағы салды, боғазыны гәһәр тутдуғуну дуйду.

— Ася бачы, — дедим, — һамысыны яздым; ниқаран олма!

Ася шкафы ачыб, һавахтданса сахладығы ар вә астарлы көзәл бир зәрф кәтирди. Мәктубу гоюб, үстүнү яздым. О, Ася, узун замандан бәри арзуладығы бир мәтләбә чатмыш кими, хүсуси бир йүнкүллүк дуйду, галхыб чөрәк кәтирди.

3

Сүфрә башында отуранларын һәрәсинин бир шәлийи вар иди. Мән йолдашымы тапмышдым, Валери оғлуну, Әһмәдлә Ася да өз әзиз оғуллары Хәлилин ад күнүнү байрам әдирдиләр.

Мән кәнарда, гапы ағзында даянан, каһ чөрәк, каһ габ кәтирән гонагпәрәст гадына — Ася бахдым. Истәристәмәз үрәйимдән бир арзу кечди:

— Күн о күн олсун ки, — дедим, — бу байрамы һәмин бу сүфрә башында Хәлиллә бирликдә кечирәк!

Асяның көзләри яшарды. Сол тәрәфдәки гапыны ачды:

— Чан, огул! — деди. — Кедән күндән отағыны бағламышам, әһд әләмишәм о кәләндә бу отагда той дәскаһы гурачағам.

Мән аяға галхдым. Хәлилин отағы, онун дәрс китаблары, нәһайәт, онун сифәти мәни марагландырырды. Гапыдан ичәри баханда бөйүк вә гәнәәйи рәнкли бир шәклин үзүмә күлдүйүнү көрдүм. Ирәли еридим. Ихтиярсыз гышгырдым:

— Валери, бура бах, бизим командир бурада нә көзир? Шәклин габағына кечдим, чаван, лакин тәмкинли, мещрибан командиримиз, баш лейтенант Аллаһвердиев бизә бахыб күлүмсәмәкдә иди.

— Ася бачы, буну һарадан таныйырсыныз? — дейә сорушдум:

Ася динмәди.

Әһмәд кәлди:

— Бу нә сөздүр, Хәлили танымырсан?

— Бу бизим командиримиздир!

— Нә данышырсан!

— Аллаһвердиев?

— Хәлил Аллаһвердиев!

Валери кишини гучаглады:

— Һалал олсун белә оғул атасына!

Әһмәд инанмаг истәмәди:

— Бәс баягдан ниjә ағзыныза су алмыjысыныз?

— Сән һачан Аллаһвердиев дедин? Чәбһәдә адамлары фамилиjасы, рүтбәси илә таныjырлар. Бу оғлан үч айдыр бизим баталjонда һанда бир иүфузлу командирләрдәндир.

Сәһәр Әһмәд ағыр совгат, мәктуб вә дөнә-дөнә сифаришләрлә бизи jола салды. Биз дарыхыр, чәбһәjә тез кетмәк севимли командиримизә мушдулуг апармаг истәjирдик.

Ася дөнә-дөнә хаһиш эдирди:

— Кечәм-күндүзүм олмаjачаг, таки сиз өзүнүз Хәлилдән язмасаныз!

Биз ананы архаjын эдиб, өз хаһишимизи дә унутмурдуг.

Мән дejирдим:

— Мәктубун нәтичәсини, танк бародә алачағыныз чаваБы билмәмиш раһат олмаjачағам!

Валери дejирди:

— Өлдүм, һеч! Галсам, Юрикә этдиjиниз ата-аналыг гаjғысы өмрүм бою мәни сизә миннәтдар эдәчәк!

Әһмәд дә, Ася да бир ағыздан дejирдиләр:

— Бу нә сөздүр, бизим борчумуздур. О да бизим өвладымыз дejилми?

1915

ОҒУЛ

Көлкәдә битән ағачын көлкәси олмаз

I

Тибб институтуну битирәнләри Сәһиjjә Комиссарлыгына чағырмышдылар. Комиссарлыгын кадр шө'бәси рәиси ичласы ачыб, бу илки мә'зунларын гаршысындакы вәзифәләр һаггында сөзү халг комиссарына верди.

Комиссар сәдрин ичласа вердиjи рәсми рәнки позараг, әввәлчә мә'зунлардан хаһиш этди ки, jахын отурсунлар. Чаван һәкимләр стулларыны көтүрүб лап jахына, отағын ортасында гоjулмуш jашыл мәхмәрли столун кәнарына чәкдиләр.

Комиссар әввәлчә онлары төбрик этди, бир-бир адларыны чағырыб, үзләриня бахды, бә'зи суаллар верди, мүлajим ифадә вә меһрибан бир сәслә сөзүнә давам эдиб, Бөjүк Вәтән мүһарибәсиндә совет һәкимләринин фәдакарлыгларындан, сәһиjjә ишинин бөjүк инсанпәрвәр әһәмиjjәтиндән, һәкимә олан әһтиjачдан, кәнддә ишләмәjин чәтинлиjиндән чохлу мисал вә изаһла данышды.

Комиссарын нитгиндән сонра кадр шө'бәси рәиси тө'jинат әмрини охумаг истәди. О билирди ки, мә'зунлары ән чох марагландыран да будур. Бурада данышыг да, наразылыг да, бәлкә башағрысы да олачагдыр. Әмри охумагдан габаг белә бир мә'лумат верди:

— Jолдашлар, сизә охуjачағым әмр чохдан, һәлә дөвләт имтаһанлары башланандан һазырланырды. Әһтиjач чох, кадр аз! Биз чалышдыг ки, вачиб олан ерләрә мүнасиб намзәдләр дүшсүн. Мә'зун jолдашларын бә'зиләри шәһәрдә, мәркәздә галмаг, сәнае районларына кетмәк истәjирләр. Амма гаршымыздакы вәзифә башгадыр, биз бурада, әлбәттә ки, мә'зунларын шәхси хаһишиндән даһа

чох өлкәнин, чәбһәнин төләбини нәзәрдә тутуруг. Комиссарын әминдә дә бу, әсас көтүрүлмүшдүр. Она көрә әввәлчәдән билә ки, бу әмрин тә'йинаты гәт'и вә ахырынчыдыр. Даһа дәйишиклик апара билмәйәчәйик.

Рәис дедикләринә һеч бир э'тираз вә чаваб эшитмәди, өзүндән разы бир һалда сияһини әлинә алыб, мә'зунларын фамилиясыны, тә'йин олундугу району вә кәнди охуду.

Баяг комиссар Фридунун адыны чағырмамышды. Фридун күман этмишди ки, таныдыгы үчүн өтдү. Инди, кадр шө'бәси рәиси дә онун адыны чәкмәди. Фридун аяға галхыб сорушду.

— Полдаш рәис, мәним адым чыхмады.

Рәис әли илә ишарә әдиб:

— Әйләш, — деди, — полдаш Фридун, сән төләмдән дүшмәсән, төләсмә!

Мә'зунлар Фридунун үзүнә бахдылар, Фридун башыны ашагы салды.

Мүшавирә гуртарында, мә'зунлар дагылышыб кедәндә, рәис Фридуна янашыб, явашча пычылдады:

Сизин һаггынызда айры фикримиз вар. Биз истәйирик сизи я аспирантурада, я комиссарлыгда сахлаяг.

Фридун э'тираз этди:

— Пох, йолдаш рәис. Мән дә йолдашларым кими һәкимлийә, района кетмәк истәйирәм.

Фридун көрүрдү ки, мәктәбдә олдугу кими бурада да ону, атасына көрә сечир, айырыр, хүсуси һөрмәт гоюрлар. Фридуну әсәбләшдирән дә бу иди.

Догрудур о, республиканын мәшһур адамларындан, халг комиссарларындан бириниң оғлу иди. Бунун бәлкә дә бир хошбәхтлик олдугуну дүшүнүрдү. Амма Фридун һеч вахт вә һеч ердә атасынын көлкәсинә сыгынмаг истәмирди вә өз вәтәниндә буна әһтияч да һисс этмирди. Атасы илә — мәһз атасы илә яд әдиләндә мә'юс олур, башыны ашагы салырды. Она әлә көлирди ки, я ушаг сайыб тәһгир әдирләр, я да гаршысында әлә бөйүк бир дәр дасынмыш вә онун үстүнә көлкә салмышдыр ки, бу көлкәнин союглуғуну һәмишә үзәриндә һисс этмәли олачагдыр. О бу дағын көлкәсиндә дурдугча күнәш көрмәйәчәк. Сел сулары һәтта алмасларын, ипчиларын дә парылтысыны

өртдүйү кими, көлкәләр дә онун шәхси исте'дадының, сә'йинин, гүдрәтинин көрүнмәсинә мане олачагдыр.

Әтрафындакыларын, таныш, дост вә гоһумларын, һәтта ядларын да узаглардан бу дағын көлкәсинә кәлдийини көрән кими Фридун әксинә истигамәт алыр, узаглашмага көлкәдән сәрбәст аләмә чыхыб, күнәш алмага, өз гүдрәти илә бөйүмәйә чалышырды. Лакин адамлар, онун бә'зи таныш вә йолдашлары ону һәмишә бу адла чағырыр, бу нәсәбля таныйырдылар: «Нарком оғлу!»

Ахырда Фридун әсәбиләшди, ону белә чағыранлара һиддәтләнib, сәрт чаваб верди:

— О сөзү дейән бир дә мәни данышдырмасын!

Фридунун бу хасиййәти бә'зиләринә гәрибә көлирди. Кимисн ону «сәфиһ» адландырыр, кимиси «атасындан күсдүйүнү», я «атасыны она бәрк тапшырыг вердийини» данышырды.

Беш ил сәрасәр мәктәбдә Фридунун әһтирамыны тутур, фамилиясыны адындан габаг чәкир, ону комиссиялара, бүролара, рәясәт һей'әтләринә, комитәләрә үзв сечир, гәзетләрә кедән языларда имзасыны гоймагы унутмурдулар. Бир дафә һәмкарлар комитәсинин сәдри Фридуна янашыб, балача кағыз верди:

— Вер, магазиндән бир чүт чәкмә алсынлар.

— Фридун өз аягларына бахды:

— Буну әһтиячы олан төләбәләрдән бириня версәниз яхшы олмазмы? — деди.

Комитә сәдри онун үзүнә мә'налы бахды:

— Йолдаш Фридун, биз мөһтачлары да көрүрүк, сизи дә. Талону һәр етәнә йох, э'лачылара веририк. Комитәнин гәрары белә дир.

Фридун дәһлиздән кечән Имраны чағырды вә талону она верib, комитә сәдринин үзүнә бахыб деди:

— Имран мәндән яхшы э'лачыдыр вә мәндән дә чох онун әһтиячы вар!

Имран талону алыб, Фридуна, «Сағ ол!» деди. Комитә сәдри баха-баха галды...

Сәһийә Комиссарлыгында Фридунун хасиййәтиниә яхшы бәләд дейилдиләр. Ким билир, бәлкә сәһийә комиссары, Фридунун тә'йини һаггында атасына зәнк әдиб, мәсләһәт дә сорушмушду. Бәлкә һеч сорушмамышды,

амма өзү онун оғлуна шәһәрдә мунасиб бир ер, вәзифә ахтарырды.

Фридун һеч кәсә бир сөз демәйиб, кадр шө'бәси катибинин янына кәлди вә саймазяна сорушду:

— Бачы, мәнә дейә биләрсинизми һансы районда һәким ери вар?

Катиб сарышын бир әрмәни гызы иди. Фридунун суалындан анлады ки, о, района, вәзифәйә кетмәк истәйән һәкимдир; өзү дә наболад шәһәр ушагыдыр. Гыз районларын сияһисини ачыб, ишарә олунмуш ерләри ахтармаға вә тә'рифләмәйә башлады:

— Самухда вар. Дәстәфурда ериниз вар, Зуванд, Кәдәбәй, һансыны истәсәниз, күл кими районлардыр.

Фридун ахырынчылары сорушду:

— Кәдәбәй нечә олар, узаглыгы олмасайды..

— Кәдәбәй ан сәфалы бир ердир. Узаг дейәндә, машын аягының алтында, нә узаг! Зәһмәт чәкин балача бир әризә язын, тә'йиннамәнизи һазырлаяг.

Катиб Фридунун чавабыны эшитмәк, тә'йин үчүн өмр назырламаг, Кәдәбәй сөзүнүн янына даһа бир мүсбәт ишарә гоймаг нийәтиндә иди. Фридун деди:

— Яхшы, бир душүнүм, сабаһ яныныза кәларәм.

Фридун комиссарлыгдан чыхан кими института кәлди. Үч айлыг яй тәгаүдүнү алды. Һәрби вә комсомол китабчаларыны гейд этдириб, сияһидән чыхды, эвә гайытды. Чамаданыны һазырлады. Анасына хәбәр верди ки:

— Йолдашлардан бири мәни Кировабада тоя чағырыб.

Гуллугчу Фридунун тәзә костюмуну сәлигә илә гатлады. Ики дәст алт палтары, ики үст көйнәйи, галстук, чиб дәсмаллары, чораб-филан, һазырлайыб гойду. Чамаданы да чехола салыб дүймәләди.

***

Кәдәбәй сәһиййә шө'бәси мүдири чопур, яшы аз олса да, сачына дән душмуш, чәрдәйә охшаян балача көзләри илә алтдан юхары бахан, бәлкә дә чох билдийи үчүн аз данышан, Сәрвәров дейилән бир оғлан иди. Фридунун кәлишиня чох севинди, лакин севинчини бүрузә вермәди. Әввәл онун вәсигәләриня бахды, сонра куя комиссарлыгдан тә'йиннамә көтирмәдийи үчүн гәбул этмәйә чәтинлик чәкдийини билдирди.

Фридун, тә'йиннамә ала биләчәйини дейәндә, Сәрвәров э'тимад эдирмиш кими, башыны тәрпәтди:

— Нә эйби вар, — деди, — ону өзүмүз дә языб рәсмиййәтә саларыг. Вар, еримиз вар! Гумлу кәнд мәнтәгәси бошдур. Оранын һәкимини ордуя апарыблар.

Фридун сорушду:

— Гумлу һа тәрәфләдир?

Сәрвәров ону пәнчәрәйә чәкди:

— Будур, ики аддым йолдур, төпәни өтүрсән Гумлудур. Чамааты мећрибан, һавасы даг һавасы! — деди.

Фридун:

— Чох яхшы, верин! — деди. — Һара мәсләһәт билирсиниз әмр верин, кедәк!

Сәрвәров тез стол ешийиндән кағыз чыхарыб, әмр гаралады, өзү апарыб макыначыя верди:

— Тә'чилидир, тез ол!

Фридун пәнчәрәдән эшийә, ики даг арасында дүшмүш, балача, лакин көзәл мис шәһәриня тамаша эдирди. Отаға долан төмиз һава сәринликдән башга сечилмәси чәтин олан хош бир әтир кәтирирди. Күнәш батырды. Биналарын, завод бачаларынын көлкәси төпһа сәйаһлар кими дағларын зирвәсиня дырмашмагда иди. Дәрәнин о тайындакы алчаг, мећрибан достлар кими бир-биринә сығынан даглар мешәликләрлә өртүлмүшдү. Шәһәрдән айрылан әйри-үйрү чығырлар мешәләрә галхдыгча назилир, нәһайәт, ярпаглар арасында боз бир сап кими көрүнмәз олурду. Сых, гара мешәнин ичиндә ярпағы саралмыш, будаглары ярым чылпаг һала дүшмүш тәк-тәк ағачлар пайыздан хәбәр верирди. Бә'зәи күр ерләрдән бой атыб чох учалмыш, күнәшә яхын олдуғу үчүн бәһәр төрәвәтини һәлә дә сахламыш шамлар, гараағачлар, чинарлар гочаман мешәнин сәһиби — гаровулу кими мәғрур-мәғрур үфүгләрә бахырды. Гушлар нәдәнсә бу ағачлардан өтүр, мешәликдә көрүнмәз олур, енә дә орадан галхыб аяз көйләри өлчүрдүләр. Фридун белә бир мәнзәрәли, сәфалы, һәм дә сакит ерә кәлди-

йиндән үрәйиндә фәрәһ дуюрду. Сәрвәров әмри кәтириб имзалады, Фридуна вериб, әлини сыхды:

— Мүвәффәгиййәт арзу едирәм.

— Саг олун. Пияда кедә биләрәммми?

— Әлбәттә кедә биләрсиниз. Узаг дейил, совет сәдринин янына кедин, мәнзил-филан дүзәлдәчәк.

Фридун чамаданы көтүрүб, йолуна дүзәлди.

Кәдәбәйлә Гумлу кәндинин балача, доғрудан да гумлу, чылпаг бир төпә айырырды. Төпәнин өтәндә дәрәләрә, дағларын этәйинә гәдәр яйылмыш алчаг дамлы, ачыг, бәйүк бир кәнд көрүнүрдү.

Фридун, чийниндә күйүм суя кедән гызлардан Кәтд советини сорушду. Онлар кәндин ортасына төраф кедә г дар вә дашлы бир күчәни көстәрдиләр:

— Дүз кедин!

— Әми, инди испалком бағлы олар, кечдир.

Фридунун бу айыг ушагдан хошу кәлди:

— Эйби йохдур, бачы, — деди, — ачарлар.

Бир кәндли, Фридунун һәким олдуғуну билиб, габағына душдү, ону кәнд советинә катибинин эвинә кәтирди, чәпәрдән һөрүлмүш бир гапыда даяныб, үзүнү пәнчәрәйә тутду:

— Ай Көйүш, һәким кәлиб!

— Ичәридән сәс кәлди:

— Догум эвинә апарсана!

— Бир гапыя чых!

Чийниндә күрк, әлиндә ағач олан әскәр либаслы бир чаван оглан чыхды. Ахсая-ахсая эйванда ериди. Кәндли пилләкәндән галхды. Көйүшүн габағыны кәсди, архасы Фридуна төраф даяныб, бир аз явашдан деди:

— Әдә, нечә догум эви? Киши догмаға кәлмәйиб ha! Ачдыр, йорғундур, нийә бәс эвә чағырмырсан?

— Бу сөзләр Көйүшә тә'сир этди. Фридуну сәсләди:

— Юхары буюрун! Йолдаш, буюрун!

Кәндли ону данламагда давам эдирди:

— Зөһра сыраға күндән атасыкилә кедиб. Эвдә адам олсайды мән һеч гонағы бура кәтирмәздим.

Көйүш әл вериб, Фридунла таныш олду.

2

Фридун районда төләбкарлыг эдиб, кәнд мәктәбинин истифадәсиз отагларындан икисини тә'мир этдирди, мүаличәхананы кенишләтди. Бө'зи чиһазларын, дәрманларын алынмасы үчүн сәһиййә шө'бәсинә сифариш верди. Әввәл мәктәб ушагларының сәһһәтини йохламаг үчүн мүайинә вәрәгләри һазырлады. Нечә дәфә колхозчулары йығыб, сәһиййә тәдбирләри һаггында сөһбәт әләди. Чийниндә чанта салыб кәндлиләрә көмәк үчүн тарлалара чыхды.

Эвдә никаран галмасынлар дейә, Фридун гыса бир мәктуб язды. Языб билдирди ки: «Хошум кәлән бир ердә, хошум кәлән йолдашларла ишләйирәм, мәндән никаран олмайын. Сизә мүфәссәл язачағам.»

О күнләрдә Кәдәбәй районуна Москвадан академик Лысенконун картоф әкиб-бечәрмәк үсулуну колхозчулар арасында яян вә йохлаян бир комиссия кәлмишди. Комиссиянын сәдри, кәнд тәсәррүфат әлмләри доктору, Тимирязев академиясының профессору Суханин союглайыб, хәстәләнмишди. Ону Фридунун мәнтәгәсинә кәтирдиләр. Фридун хүсуси бир сө'ләлә профессорун мүаличәси илә мәшгул олду. Профессор чаван һәкимин мүаличә һәкмләриндә әмәл этмәкдән габаг сорушурду. Дәрманын тәркибини, мәгсәдини сорушурду. Фридун һеч бир шейи кизләтмәдән, билдийи кими изаһ эдирди.

Профессор район хәстәханасында да ятды. Едднчи күн она йола чыхмаг ичазәси вердиләр. Чох чәкмәди Фридуну районда чағырдылар, район ичраиййә комитәсинин төшәккүрнамәсини вердиләр.

Бир ай сонра мәркәзи гәзетләрин бириндә белә бир мәгалә чап олунду: «Даг районларында зөкәмин яйылмасы, нәтичәләри вә мүаличә тәдбирләри». Мәгалә мүәллифи, тәбабәт әлминә мә'лум олан шейләрдән аз язараг, бәдәнин мүгавимәт иггидарыны артырмаг тәдбирләриндән, бәдән тәрбийәсинин әһәмиййәтиндән данышыр, узаг кәндләрдә сәһиййә тәблиғатының һәлә дә мәһдуд олдуғуну көстәрирди. «Кәнд һәкими» дейә имза атан Фридунун язысында тәзә фактлар, рәгәмләр, чәсарәтли һөкмләр дә вар иди.

Тәхминән һәмин күнләрдә халг сәһиййә комиссары Фридунун атасына зәнг әдиб, әһвалламадан сонра сорушду:

— Фридун көрүмүр, ону онунчу поликлиникаја баш һәкимә мүавин вермәк истәјирәм, нечәдир?

Фридунун атасы деди:

О ишләјир ки!

Комиссар инанмады:

— Һарада, һоҳса ајры бир мәс'ул ишә...

Киши она мачал вермәди:

— Хејр, ајры иш ијнә. Районда, Кәдәбәј районунда кәнд һәкимидир.

— Ола билмәз!

— Һоҳса сиз һәкимләри танымадан ишә тә'јин әдирсиниз?

Сәһиййә комиссары утанды, күчлә белә дејә билди:

— Билмирәм нечә шејдир? Ајдынлашдырмаг лазымдыр!

Телефон дәстәјини ерә гоян кими комиссар кадр шө'бәсинин рәисини чағырыб:

— Фридуну һара тә'јин этмишсиниз? — дејә сорушду.

— Һеч һара; о заман сахладыг ки, шәһәрдә вәзифә верәк.

— Бәс сонра?

— Сонра һеч кәлмәјиб. Мән әлә билирәм, сиз өзүнүз онун барәсиндә сәрәнчам верибсиниз.

Комиссар ачыгланды:

— Мән сәрәнчам-зад вермәмишәм. Чаным, сиз ону кәндә көндәрмишсиниз.

— Әлә шеј олмајыб!

— Бу саат әмри тап кәтир!

***

Бөһтана дүшән гардашының мәһкәмә ишы үчүн Бакыја кетмиш олан Көјүш, мәгсәдинә чатыб, гајыдандан сонра бир гонаглыг әләмишди. Сүфрә башында үзүнү Фридуна тутуб дејирди:

— Јолдаш һәким, дүнјада кишиләр вар имиш, адамлар вар имиш! Комиссар... филанкәси јағын ки, әшитмишсиниз... Көјүш, Фридунун атасыны Фридуна тә'риф әдир, сорушурду:

Көрмүшсәнми ону?

— Бәли, көрмүшәм.

— Ишин дүшмәјиб?

— Хејр, дүшмәјиб.

— Гапысы лап дәркаһ гапысыдыр, о гәдәр кәлән-кедән вар ки! Билирсән нечә адамлар кәлир! Ишы чәтинә дүшән һәр кәси онун гапысында көрәрсән. Киши һамыны ата кими, гардаш кими диндириб, данышдырыр. Тәки әлә адамлардан бизим районда да чох олајды.

Фридун өзүнү күчлә күлмәкдән сахлајыб, Көјүшә «бәли, бәли» дејирди.

Гонаглығын ширин ериндә гапы дөјүлдү. Район ичраијјә комитәсинин катиби ичәри кириб, Фридуна бир кағыз верди:

— РИК-дән кағыз вар!

— Мөктубу Сәрвәров язмышды: «Јолдаш Фридун, сабаһ бурая зәһмәт чәкмәнизи хаһиш әдирәм. РИК сәдринин јанына кедәчәјик»

Фридун, Сәрвәровла кабинетә кирәндә Зејналов аяға галхыб, һәр икисинә әл верди, ер көстәрди:

— Әјләшин!

Зејналов зәнки басыб тапшырды ки:

— Адам бурахма!

Фридуна тәрәф дөнүб сорушду:

— Нечәсиниз?

Фридун һәр һалда мүһүм бир иш үчүн чағырылдығыны вә бу әһвалпүрсанлығын рәсмијјәт олдуғуну дүшүнүр, чаваб вермәк истәјирди ки, Зејналов гапы-пәнчәрәјә көз кәздириб, мәтләбә кечди:

— Утанчаглыг јахшы шејдир, амма өз ериндә! Полдаш Фридун, ај сағ олмуш, көрмүшүк голчомаг оғлу, мүлкәдар оғлу, өз әсл — нәсәбини кизләдәр. Сизин ки, атаныз республикада али бир шәхс, ај сәнин саггалын ағарсын, буну биздән нијә кизләдирсән! Кизлин тутурсан, нәтичәдә дә бизи... — Зејналов Сәрвәрова ишарә этди, ону да гатды: — ... Бизи утандырырсан. Ахы, район,

һәтта мәркәз сизин кимисини ахтарыр, шүкүр ки, али бир ихтисас саһиби, ниһә адыны кизләдирсән?..

Фридун чаваб верди ки:

— Мән фамилиямы һеч кәсдән кизләтмәмишәм. Анчаг фамилияны учадан демәкдән дә хошум кәлмәз!

Сәрвәров деди:

— Нечә кизләтмәмишсән, сәнә тә'йинамә верән мән, сорушурам Бакыдансан, дейирсән әслиң тифлислидир.

Көйүш бир саат сәнә кишидән, комиссардан данышыр, бир кәлмә демирсән ки, о мәним атамдыр.

Зейналов давам этди:

— Арада бизи пис киши әләйирсиниз...

Фридун онун сөзүнү кәсди:

— Комиссар һәсәб-нәсәбдән хошланмаз, сиз дейәни һеч хәялына да кәтирмәз. Әһтирама галан ердә мән нәники сиздән, йолдаш Сәрвәровдан вә һәр бир кәндлидән һөрмәт көрмүшәм, бу барәдә нараһат олмайын!

Зейналов әлләрини чибинә гоюб деди:

— Дүнән сәһнәдә комиссары мәндән сорушанда тәәччүб әләдим. Дедим биздә әлә адам ишләмир. Нә биләк ки, сизсиниз?! Сонра билмәмишәм кишийә нә чаваб верим. Инди дейәрләр үч чүт бир тәк кадрлары вар, ону да белә таныйырлар.

Фридун онлары инандырмаға чалышды:

— Мән лап лайиг олдуғум ерә тә'йин олунмушам. Буна атам да разыдыр. Мәним атам, оғлуна һәгиги тәрбийә вә һәят йолуну көстәрән адамдыр. Мән истәмишәм ки, адамлар өз әмәйим, ләягәтимә көрә вә бу ләягәт дәрәчәсиндә мәнә бахсынлар.

РИК сәдринин янындан кедәндән сонра Фридун өзүөзүнә деди: «Йох, даһа бурада даянмалы дейил».

Сәһәр район һәрби комиссарлыгына кедиб хаһиш этди ки, мәни һәрби гуллуға көндәрин! Чәбһәйә кетмәк истәйирәм.

— Ерли тәшкилатлар э'тираз этмәз ки?

— Сиз мәним хаһишими әсас ала биләрсиниз. Мән көнүллүйәм, чәбһәйә кедирәм. Кимә нә дәхли!

Һәрби комиссар разы олду. Фридун һәмин ахшам йүкүл шейләрини йыгыб, гайыша баглады. Районда алдығы чарпайы, стол вә бә'зи мүалиҹә вәсаитини фелдшеринә тапшырыб: «Бакыя чағырыблар» деди, видалашды.

Бакыда Фридуну нөвбәти чағырышчылара тошуб, Тбилисиһә көндәрдиләр.

3

Фридун беш күн Тбилисидә ләнкиһәндән сонра чәбһәйә йолланды. Анасына тә'чили бир телеграм вуруб, ону Биләчәри вагзалына чағырды. Әскәри гатар Биләчәриһә чатанда Фридун атасыны, анасыны вә балача гардашыны сәкидә даянан, пәнчәрәләрә бахан көрдү. Тез өзүнү ерә атыб чағырды:

— Ата!

Комиссарын шофери, достларындан да бир нәфәр янында иди. Комиссар ифтихарла гаршыладығы, гучагладығы оғлунун алнындан өпдү:

— А гырышмал, — деди, — чәбһәйә кетмәк хаһишин варды, мәнә ниһә демирдин бәс?

Анасы да Фридундан килейләнди:

— Бу нә екәханалыгдыр? Дүнянын башына мәсәһәт гояң сәнин атандыр, сән бир сорушмурсан өз билдийинә кедирсән...

Фридуна кәтирдикләри азугәни вагона гойдулар. Комиссар ону, гатары мүшайият әдән капитана тапшырды. Өпүшүб, көрүшүб айрылдылар.

Биринчи дәфә иди ки, Фридун атасыны — о энли күрәк, учабой, тәнумәнд адамы, чаллашмыш башындан, һәр шейә дүз, ити бахан дәрин көзләриндә кечирдийи мүбаризәләрин тарихи охунан о дөвләт хадимини, атасы да Фридуну — дүнәнә гәдәр көзү өпүндә имәкләйән, йыхыла-галха ерийән ана ушағыны, симасындан ümид вә рәшадәт яған о ярашыглы кәнчи ағлаян көрүрдү. Анчаг онларын һәр икиси гәһәрини боғур, додагыны кәмирир, ағладыгларыны кизләтмәйә чалышырдылар.

❊❊❊

Дивизия командири, лазыми дәрман вә мүалиҹә вәсаити верib, бир нечә көшфийятчы илә Фридуну дүшмән

архасына, мешәләрин биринҹә фашистләрлә вурушан партизан дәстәсинә көмәйә көндәрди.

Партизанлар санитар тәйярәсини, хүсусилә һәким мүстәсна севинчлә гаршыладылар. Фридун бурада айлардан бәри юнумаян, союнмаян, сачы-саггалы бир-бирinә гарышан, тәнәдән дырнагадәк силаһланан адамлар ичиндә чалышмага башлады. Ағачлар алтында, сералты газмаларда беш нәфәр ағыр хәстә ятырды. Фридун бүтүн сә'й әдирди. Чәбһә һәяты күнү-күндән онун ганына, вәрдишинә кечирди. О, шиддәтли бомбардманда, атышмаларда, мүһасирә тәһлүкәсиндә, топ атәши алтында, ән ағыр йорғунлуг, юхусузлугда да бәдәни кейийәндәк чалышырды.

Күнүн биринҹә дәмир йолу тәһлүкәсиндән горхан бир алман пияда һиссәси мешәдә даллаланмаг истәди. Партизан дәстәси исә бу хәбәри алан кими душмәни гәфләтән яхаламағы гәт әтди. Күн батана яхын пулемйот атәши илә һүчума кечән партизанлар душмәни пәрән-пәрән салдылар. Көмәйә кәлән душмән автоматчылары партизанларын архасыны кәсмәк, мөвгеләрини тапмаг истәдиләр. Фридун сол голундан яра алдыса да, дөйүшдән чәкилмәдән ял бомбалары илә пулемйоту сусдуруб йол ачды, өзүнү душөркәйә салды, ярасыны баглады. Әввәлчә дәстәнин вачиб ләвазиматыны, вәсигәләри әлдә чыхартды. Сонра газмада ятан үч нәфәр хәстәни бир-бир далына алыб, мешәнин дөриләринә, коллуглар арасына сүрүйүб кизләтди.

Сәһәр душмән салдатлары дәстәнин көһнә мөвгеиндә долушмуш, газмая од гоймушдулар. Фридун буну, ағачларын башындан галхыб айдын көйә дирәклəнән гара түстүдән сечмишди. О инди ярпаг вә будагларла өртүлмүш яралы әскәрләрин гайғысыны чәкирди. Фридун әлиндә автомат, пустуда даяныб, душмәни көзләйирди. Ачар нәдәнсә душмәндән бир һәнирти йох иди. Ики күн бурада хмырыны чәкмәдән даянан Фридун, үчүнчү күнүн ахшамы дәрәйә енмәйә, хәстәләрә су кәтирмәйә мәчбур олду. Суя чатар-чатмаз бир һәнирти дуйду. Дейәсән, она дедиләр: «Адам вар!» Фридун даяндығы ердә ағач дибинә синди. Этрафы динләди. Хышылты кәлди. Дейәсән исланмыш ярпаглары аяглайырдылар. Бунун ардынча

бир фышгырыг вә данышыг эшидилди. Фридун сүкутуну позмайыб динләди. Бирдән көйдән эмр эниди:

— Кимсән?

Русча дейилән бу сөз Фридуну һәм севиндирди, һәм дә шүбһәйә салды. Эмр тәкрар олунду:

— Кимсән? Вурдум!

— Сән кимсән? — Фридун буну деди вә этрафа көз кәздириб нечә кәси көрә билмәди.

Даһа да учадан дедиләр:

— Фрис, тәслим ол, йохса өлəчəксən!

— Фрис өзүнсән!

Фридунун сөзүнә күлдүләр:

— Бизимкисәнсә, чых!

Фридун, гаршысында автоматлы бир әскәр көрүб, еридән галхды. Онлар бир-бириnә яхынлашанда саг тәрәфдән бир, сол тәрәфдән дә бир әскәр янашды. Кəшфийятчылар Фридуна көмәк эдиб, яралылары совет мөвгеләринә апардылар.

Фридуну полк гәраркаһының гаршысында сахламышдылар. Командир ону диндирәчәкди. О, йорулмушду. Ганы ағзында узадылмыш дирәйини үстүндә отуруб, папирос яндырды. Командир Әлиев адлы бир азәрбайчанлы капитан иди. Әввәлчә яралылара бахыб һәким мәнтәгәсинә апарылмасыны тапшырды. Фридун ирәли еридиб, рәсми тә'зим вәзиййәти алды вә билдирди ки:

— Онлары мән өзүм чәрраһийә столуна апарачағам; чүнки вәзиййәтләрини мән яхшы билирәм.

Әлиев она янашан вә голуну бойнундан асмыш олан яралының адыны сорушду. Фридун өзүнү тәгдим эдəндə Әлиев эзизини көрмүш кими, голларыны ачыб, ону гучаглады:

— Изи верин сизи тəбрик эдим! Совет Иттифагы Гəһрəманы Фридун!

Онлар гучаглашдылар. Әлиев гəзети чыхарыб, Фридуна көстəрди вə эмр эдиб, машын чагырды, яралыларла бəрабəр чəбһə гəраркаһына апарды.

4

Фридун бир дəстə гəһрəманла Кремлдən чыханда саат беши вурурду. Бу ахшам Һəрби Академияда Совет

Иттифагы Гәһрәманларының шәрәфинә зияфәт верилир: Фридун мәнзилинә кәләндә она бир ачыг мәктуб верди-ләр. Атасы язырды: «Гәһрәман оғлуму тәбрик әдирәм. Фридун, дүнәндән Москвадаям, мүшавирәйә кәлмишәм. сәнин адресини Халг Мүдафиә Комиссарлығындан тап-дым. Әвдә ол, көрүшәк».

Фридун мүәййән ерләрә зәнк этди. Атасыны тапа билмәди. Мәнзилинин ерини дейә билмәдиләр. Саат ед-диниң ярысына гәдәр көзләди. Әл бойда мәктуб языб, хидмәтчийә верди вә тапшырды ки:

— Мәни ахтаран олса, Һәрби Академияда олачағам.

Фридун зияфәтә кәлмишди, анчаг фикри атасының янында иди. Гапыда онун үчүн дә'вәтнамә гоймушду. Зияфәт залында дура билмир. Һәр 10—15 дәгигәдә бир ашағы мәртәбәйә дүшүб, гапычыдан сорушурду. Бу дә-фә гапыя янашанда Һәрби костюмлу, учабой бир ада-мын гапыдакы әскәрлә данышдығыны көрдү вә ирәли ериди. Атасыны гучаглайыб өпдү. Атасы, күрәйиндә оғлунун бир голуну дуюб, диггәтлә о бири голуна бах-ды. Фридун дәрһал онун нәзәриндәки суалы охуюб деди:

— Бир әлә шей дейил, ишләйәчәкдир. Анчаг анам билмәсин!

Фридун атасының голуна кириб, ичәри апарды. Командирләр бир-бириня янашыб, набәләд кишини көс-тәрир, сорушур вә чаваб верирдиләр:

— Азәрбайчан гәһрәманы Фридунун атасыдыр!

Аһәстә данышан дост вә танышларын дилиндән буну эшитмәк Фридуна нә гәдәр хош иди!

Ялныз инди, илләр кечдикдән, исти ана гучағындан вә ата сәһәсиндән узаг, мүстәгил, мүбаризә вә дөйүш-ләрдә бишдикдән, шәхси исте'дадына сөйкәниб, һәят йолунда чәсарәтлә аддымладыгдан сонра, дәһшәтләр, фәлакәтләр, өлүмләрлә үз-үзә кәлиб, бәркийән иради-сини имтаһанларда сынадыгдан сонра Фридун өз үзә-риндә һеч бир көлкә көрмүрдү. О инди дағын янында даг кими даянмышды. Ичтиман ифтихар күнәшинин парлаг ишыгындан фейзләнир, башыны даһа да уча ту-турду. Атасы Фридуна бахыб, фәхр әдир, санки дейирди:

— Бу, мәним оғлумдур!

Фридун да комиссара бахыб, севинир, куя, дейирди:

— Мәним атамдыр!

Гәһрәманлар мәчлиси ата вә оғлун иштиракы илә шәнләнир, тәнтәнәли мусиги санки дейирди:

— Бунлар бизимдир! Бизимдир бунлар!

Шәһәрдә күрүлдаян вә көйләрә нур сәпән сәлам топлары исә, сәрһәддимиздән чох узаг ерләрдән, Фридун дөйүш йолдашларындан, онларын ени-ени һүнәрин-дән аламә хәбәр верирди

1945

АГИЛ

I

Яй тә тилинин сонунчу күнү иди. Йуз минләрлә мәктәбли кими Агил дә пыр-йығыш эдиб шәһәрә, дәрсә кәлмәйә һазырлашырды.

Бабасы онун бир саат дәрсдән галмасына разы олмаса да бу күн, мәһз инди бағын яхшы вахтында, ағачларда мейвәнин чыраг кими яндығы, йолдан кечәни чағырдығы бир заманда, йолларда машинларын тәкәр-тәкәрә вердийи, адамларын ахышыб кәлдийи күнләрдә әзиз нәвәсинин бағдан кетмәсинә һейфсиләнирди.

Һәр сәһәр Агил әнчил ағачларына янашанда бабасы будаг башларындан гопардығы юмшаг вә долу әнчилләри она верәрди. Ушаг едикчә киши, яшына ярашмаян бир зирәкликлә будаглар арасына кириб ени-ени мейвәләр дәрирди. Агил өзү ағачдан дәрмәк истәйирдисә дә бабасының тәклифиндән мачал тапмырды:

— Буну гой ағзына, сабаһи әнчилдир! Бу да чаван ағачын илк нобарыдыр, бир бах!

Ики күн иди ки, Агилин шәһәрә кетмәсинә һазырлыг көрүлүрдү.

Яшы етмишдән өтмүш Мурад киши өмрүнү анчаг бурада, кениш үфүглү, күнәшли, күләкли саһил бағларында, гум үстүндә, ағач алтында кечирмишди. Бу бағы оғлу үчүн етирмишди.

Еканә оғлу Тапдығын чөһдәдән хәбәри кәләндән сонра кишинин гәдди әйилмиш, бели бүкүлмүшдү. Силлә дәймиш адам кими сәндәләсә дә көзү күчә ағзындакы гоча чинара саташанда тохтамыш, доғрулмуш, дәрин бир көкүс өтүрүб демишди:

— Я мәдәд!

Һәмишә бу чинара бағанда Мурад кишинин гәлбинә бир тәскинлик кәлирди. Көзүнү ачыб, чинары һәмин бу

өзәмәтдә көрмүшдү. Чинар она гүввәт, тәмкин әбədиййәт һейкәли кими иди. О, архасыны гочаман ағачын сәрт көвдәсинә сөйкәйиб отуранда үрәйи даға дөнәрди.

О, Тапдыға олан мәһәббәтини инди шәһәр мәктәбинин дөрдүнчү синфиндә охуян нәвәси еканә, әзиз, пакам оғул ядикары Агилә бағламышды. Мурад киши Агили өз аләминдә бәслəйир, бөйүдүр, оғлунун еринә гоюр, онун тоюну арзулайыр, таленидән хәбини эдирди: «Мәнə мәһлəт вер!»

Элə билирəм ки, анлəдə Мурад киши кими тəк галан, кəнчлийиндə дул олан эскəр арвады Мəсмəнин Агилə нечə вə нə дəрəчəдə мəһəббəт бəслəдийини тəсвирə эһтияч йохдур. Буну эзиз охучулар көзəл билирлəр.

Өвлад сарыдан Мурад кишинин үрəйи эввəлдəн дағлы иди. Эвлəнəндən ики ил сонра доғулан бир гыз ушағы ийирми күнлүйүндə көһəриб кечинмишди. Беш ил сонра доғулан Тапдыг сонбешик олду. Ушаг эвдə тək бөйүдү.

Бəлкə буна көрə, мəһз бир оғлу олдугуна көрə Мурад кишидə өвлад иштаһасы күнү-күндəн артыб алəвланырды. Гапыларда дəстə илə ушагларын, гардаш-бачы һарай салыб ойнашдығыны көрəндə дүня көзүнə чəнnəт кəлир, һалы бир тəһəр олурду, емəйиб-ичмəйиб ушаг əйлəнчəлəринə тамаша этмəк истəйирди. Мурад үчүн ən тəəччүблү бу иди ки, бə'зи адамлар, əксинə, ушагдан безир, тəһалыг арзулайырлар. Бир дəфə гоншусу дəмирчи Һүммəтин: «Чыг-выгдан тəнкə кəлдим» дейə ағач алыб ушаглары габағына гатдығыны, тоюг-чүчə гован кими говдугуну көрəндə Мурад киши танрысына данламышды:

— Шүкүр кəрəминə, — демишди, — өзүн билəн мəслəһəтдир! Анчаг көр, ушағы апарыб кимə верирсəн? Апарыб дүжүн илə верирсəн белə дəли-диванəлəрə, мəни дə үрəйи əсə-əсə гоюрсан тəкчə үмидинə! Вермирсəн мəнə чүчə кими йығам ганадым алтына, һəрəсинин бир диллə охшаям, һəрəсиндəн бир кам көтүрəм. Дүняда нə гəрибə ишлəр вар!

Ат оланда от олмур, от оланда ат!..

Ушаг сəси чыхмаян əв нəйə лазымдыр! Дүнянын нe'мəтин йығылсын сүфрəйə, она ки, көрпə əли узанмады, hеч! Көтүр йығышдыр! Бешик олмаян əвə мин бəзəк вур, гурудур ки, гуру; мин печ яндыр союгдур ки, союг! Ушаг олмаян эвдə истəйирсəн йүз Гаряғды охусун, йүз Гурбан

чалсын, дәрд әксик дейил! Бағ-бағатын бәзәйи гушдур, әв-әшийиник ушаг!

Мән белә́йәм, ди кәл ушаг гисмәт олмур. Ай, фәләк көрдишиндән баш ачмаг олмур гәрәз...

Арвады Мурад киши́йә нәсиһәт әләрди:

— Ай Мурад, чохун хейриндән артыг зияны вар. Аталар дейиб: бир олсун, пир олсун. Тапдыгы бөйүдүб мәгамына чатдыр, бәсдир. Сән һеч нашүкүрлүк әләмә!

Ата-ана бүтүн со'йәләрини гоюб Тапдыгы бөйүтдүләр. Онун ад күнү, гонаглыгы, байрамы, байрамлыгы әксик олмазды. Дәмирйол мәктәбиндә охуянда онун һәр хәрчини һөкүмәт версә дә, атасы бешдә-үчдә бир долу дәсмалла оғлунун янына кедәрди.

Тапдыг да әсл чыхмышды. Дәрсдән башга бир фикри йох иди. Мүәллимләрини, мүдирини истәклиси иди.

Техникумун 3-чү синфиндә кечәндә Мурад киши атагыныи бирини, гувәсиндә көрә, дөшәйиб адына «кабинет» гоймуш, арвадына тапшырмышды: «Бура гонаг-моиаг бурахма!».

Техникуму битирән кими Тапдыгы ишә тә'йин этдиләр. Атасы тәдарүк көрүб ону бир гарабағлы гызы илә — Мәсмә илә евләндирди.

2

Айлар, илләр бир-бирини тә'гиб этмәкдә иди. Заман ахар су кими әввәли-ахыры көрүнмәдән кәлиб кечир, һәят йолларында һәрдән бир чүр из бурахыр, һәрдән бир чүр сәс салырды. Тапдыг Тбилисидә йоллар институтуну әла дипломла битирмиш, Бакы дәмир йолунда маһир машинистләрдән олмушду. Ерлиләрдән етишән чаван мүтәхәссисләрин хатири һөкүмәт янында даһа әзиз иди. Комсомолда тәрбийәләнмиш Тапдыг, яшына нисбәтән тез вә чох таныныышды. «Мурад оғлу Тапдыг» дейәндә көрүрдүн беш адамын дәрдү дилләнди: «Фәал оғландыр, әйыг машинистдир!» Бакы дәмир йолунда тәдбир йох иди ки, Тапдыгын иштиракы олмасын. Чох вахт истираһәт күнүндә дә әвә гайытмыр, атасына сифариш көндәрирди: «Конфрансымыз вар, ахшам кәлмәйәчәйәм», «Грозныя чагырыблар, никаран олмайын», «Нүмайәндә кедирәм, кәлән чүмә ахшамы гайыдачағам!».

Мурад киши оғлундан һәр дәфә хәбәр алдыгда, онун адыны өзкәләрин ағзындан эшитдикдә севинәр, бүтүн зәһмәтләрини вә узун заман ону мәшгул әдән «өвлад дәрдини» унударды.

...1941-чи илдә бүтүн хошбәхт аилә́ләрин башындан әсән бәла ели Мурад кишинин дә рәнкини позду. Мүһарибәнин илк күнүндән Тапдыг машыны сүрүб лап габаглара, вурушма кедән хәтләрә апарды. Әвә гыса бир мәктуб кәлди: «Вәзифә башына кетдим. Бир мүддәт сизә әлим чатмаячагдыр. Чан сизин, чан Агил әманәти!».

Тапдыгын бу илк вә сон мәктубу мүһарибә дөврүндә ондан галан екаиә ядикар олду.

Оғлунун өлүмүндән, һәятында алдыгы ән агыр зәрбәдән сонра Мурад кишинин, сон вә екаиә гәсәллиси Агил иди. Бу гарашын, ири көзлү, саглам вә күләрүзлү бир ушаг иди. Сәһәрин көзү ачылмамышдан ахшама гәдәр бағда чөвлан вурар, гуш говар, гум ичиндә дөюнча машын сүрәрди. Онун ширин вә саф сәсини эшитдикчә Мурад киши үрәйиндә дейәрди: «Бу олмасайды мән чохдан өлмүшдүм».

Киши кизли-кизли онун еришинә, отурушуна, данышыгына диггәт етирир, һәр дәгигә оғлу Тапдыгы көрүрдү.

Мурад киши бир ил сәрасәр һәр күн нөвәсини өзү мәктәбә апарыб кәтирди. Бу ишә нә арвадына, нә кәлининә э'тибар этди. Ушагы бир саат көздән гоймазды. Әлинә китаб алыб пәнчәрә габагында охудугуну, һәрдән бөйүкләр кими чибиндән дәфтәрчә чыхарыб нә исә я[illegible] сәлигә илә шейләрини портфелә йыгыб ачарла бағладыгыны, пионер галстукуну анасына үтүләтдийини, кедәндә әдәблә «саг олун!», кәләндә ма'рифәтлә «салам!» дедийини көрдүкчә кишинин көзләри яшарырды. Өзү дә билмирди ки, бу нә яшдыр!

Яйын истн күнләриндән бириндә Агил мәктәбдән гайыдыб портфелини пәнчәрәйә гойду. Әлиндә шүшә парчасы һәйәтә гачды. Анасындан кибрит алыб, тут агачының алтында күлаш яндырмага башлады.

Агачлары бөчәкдән тәмизләйиб йоргун һалда кәлкәдә отуран Мурад киши Агилә бахырды.

— Нә әләйирсән, бала, янгын саларсан! — дейә о, дилләнди.

— Йох, ата, шүшәйә һис верирәм.

— Нәйинә лазымдыр?

— Һисли шүшә илә күнә бахачағам. Күн тутулачаг!

Агилин сөзләри Мурад кишийә гәрибә кәлди. Она көрә гәрибә кәлди ки, Мурад киши белә шейләрә әввәлдән инанмазды. Һәр кәс она десәйди ки, филан заман күн я ай тутулачаг, агыр чаваб верәрди:

— Сән нә билирсән? Көйдән кәлмишсән?

Инди, белә сөһбәти өз нәвәсиндән, дизи үстүндә әзизләйиб бөйүтдүйү ушагдан эшитмәк, Мурад үчүн көзләнмәз иди.

Агил шүшәсини һазырлаяндан сонра чай ичмәйә отурмушду ки, Мурад киши яхына кәлди:

— Бала, — деди, — сәнин атан һанда бир охумушлардан иди. Охумушду, анчаг вачиб дәрсләри охумушду. Паравозун аллаһы иди. Бухарын дилини билирди. Вагонлара ход верирди, чамааты бир саатда күш кими шәһәрдән-шәһәрә апарырды. Сән дә, шүкүр, бөйүйүрсән, охуюрсан, оху, амма сәнин көйдә-задда нә ишин вар! Күн тутулду, ай ачылды, нә билим улдуз-филан... Буңлар сәнин, мәним ишимиз дейил. Буңлара әл атмағы сәнә ким өйрәдир? Әбәс ерә белә ишләрә баш гошурсан, бала! Сән ушагсан, башыны сал ашағы, дәрсини оху; бәйәм ери гуртардын ки, үзүнү көйә чевирирсән? Адама чох сөз дейәрләр, гулаг асма!

Агил мүәллиминдән эшитдийини демәк истәди. «Мүәллим» сөзүнү демәмишди ки, киши гышгырды:

— Мүәллим! Мүәллиминә бах бунун!

— Элә демә, ата!

Агил чох сөз демәк истәйирди. Анчаг бабасына чаваб гайтармаг чәтин вә агыр иди. О, әли илә үзүнү өртүб аглая-аглая кетди. Агил бабасының сөзүнү бөйүк дәрд әләйиб аглайырды. Санки бу аламагла о дейирди: «Мүәллимә әлә демә, баба! Мүәллим мәни чох истәйир».

3

Онун сабаһысы Мурад киши адамларын дамлара, ағач башына чыхыб көйә бахдыгыны көрәндә тәәччүб әләди, нәвәсини чағырды:

— Бу нә әһвалатдыр. Һардан хәбәр чыхыб ки, күн тутулачаг?

— Гәзетдә дә вар. Мүәллим өйрәтди ки, һисли шүшә илә бахын! Баба, инанмырсан, бир кедәк бах! Күнүн

ярысындан чоху тутулачаг. Күнорта, саат бирин ярысында...

Мурад киши бу ишә, күн тутулмағыны дүнядә бир адамын биләчәйинә инанмаса да, оғлунун вә гоншуларын белә тамашая чыхмасына көз юма билмәди. Үрәйиндә дүшүндү: «Көрүм ахы бу нә әһвалатдыр!»

Шүшәнин бирини Агилдән алыб күн алтына чыхды. Үзүнү көйә чевириб бахмаг истәди:

— Мәндә бәйәм көз вар, көрәм!

Ушаг бабасыны өзү илә бәрабәр көрүб севинди. Онлар шүшәни көзләриня тутуб бахырдылар. Мурад киши төндир чөрәйи кими юнюмру көрдүйү күнәшә бахыб нәвәсини данлады:

— Көз кими яныр, күнә, нә олуб тутула?

— Даян бир, ярым саат сонра! Агил гачыб, стол саатыны кәтирди, сәкинин үстүнә гойду.

— Бирин ярысында тутулачаг, һәлә вахта вар!

Мурад кишинин һәвәсләри кәлмәди. Шүшәни кәнара атыб кәлкәйә чәкилди. Лакин о, көзүнү саатдан айыра билмәди. Әгрәбләр күнорта ериндән ашағы эниб айрылында, адамларын көзү көйә зилләнәндә Мурад киши өзүнү сахлая билмәйиб өз-өзүнә деди: «Көрүм бир, бу нечә ишдир!»

Агил бабасыны көйә бахан көрүб севинди вә она янашды:

— Бу саат тутулачаг!

Мурад киши гашларыны чатыб диггәтини йыгды, шүшә далындан күнәшә бахыб еһә бир шей көрмәди.

— Бәри кәл, бала, — деди, — белә сөһбәтләр чох олар. Күн тутуланда сәнин мүәллиминә мәсләһәт әләмәз. Аллаһ көстәрмәсин, күн тутуланда дүня бир-бириня дәйәр!

— Бир дәгигә көзлә! — дейә Агил она тәсәлли верди.

Мурад киши шүшәнин тәкрар көзүнә апарды. Бир нечә санийә бахмышды ки, Агилин сәсини эшитди:

— Башланды!

Мурад киши дәмирчи күрәси кими янан дәйирми од данрәсиня сағдан «хал дүшдүйүнү», күнүн гаралыб кичилдийини ашкар көрәндә көзү бөйүду; нәдәнсә бир удгунду, бүтүн вүчуду илә дикәлди; бир аддым иряли чыхыб бахды. Агил севинчәк она көстәрди.

— Көрдүн, көрүрсән гаралан ери! Дейәсән парчаланыр ахы!

Һейрәт Мурад кишини әлә алмышды ки, бармағыны кәссәйдин хәбәр тутмазды. Агил, бабасынын зәиф көрдүйүнү күман әдиб сөзүнү тәкрар әләди вә онун голундан чәкди:

— Будур әй, бу ялан бах, сағ тәрәфдән...

Мурад киши һирслә голуну силкәләди:

— Даян көрүм!

Инанмадыгы, ағлына сығышдыра билмәдийи һейрәтли һадисә Мурад кишини алмышды, яман алмышды. Сағдан башлайыб гаралан вә зәрбә дәймиш ушаг симасы кими саралан, ал рәнкини итирән күнәш кет-кедә кишийә тәәччүблү вә дәһшәтли көрүнүрдү. Аз гала онун ярысыны кәсиб атдылар, галан һиссә ай парчасына охшады. Мурад киши бир ан көзүнү айырыб ерә баханда, ярпаглары рәнксиз, көлкәләри гарышыг, ерләри ала-көлкә, зо'фәран рәнкиндә бүрүнмүш көрдү вә горхуданмы, һейрәтдәнми, яхуд өзүнү итирдийиндәнми нә исә пычылдады, этрафына бахды. Көйләрин надир һадисәсинин чәсарәтлә сейр әлән, саатын дөгиғәләрини саян вә гәзет мә'луматилә йохлаян он ики яшлы нәвәси Агил инди она бахыр вә күлүрдү:

— Көрдүн ки... Һәлә тутулачаг, кәл, кәл, баба! Көр нә тамашадыр!..

Агилин сөзләри ону өзүнә кәтирди. О, сығынырмыш кими, ушага янашды, тәкрар шүшәни көзүнә апарды. Бир күнәшә бахды, бир нәвәсинә: бир нәвәсинә бахды, бир көйә.

— Ә, бүну сиз һардан билирсиниз, балам?

— Мүәллим дейиб!

— Мүәллим һардан билир ахы?

— Китабларда, гәзетләрдә, язылыб да!..

Мурад киши һейрәтиндән сәссиз даяныб нәвәсинин севинчдән ишыгланан үзүнә бахырды. О, инди күнәши дә, көйү дә унутмушду. Янында даянан мәктәбли ушаг онун көзүндә күнәш гәдәр бөйүмүшдү.

Гочанын симасыны бүлүт кими өртән тәәччүб бирдән-бирә дагылды, сифәти яз сәмасы кими ачылды. Мурад нәвәсинин үзүн голлары арасына алыб күчүнү сынады, ушагы көйә галдырды, парыллаян үмидинә бүтүн диггәт вә мәһәббәти илә бахды. Онун мещрибан сәси эшидилди:

— А гырышмал, белә ишләрин дә вармыш!

1918

ИФТИХАР

Китаб сарайындан ениҹә чыхмышдым ки, учабой чаван вә ярашыглы бир оглан мәнә янашды. Салам верди, адымы чәкиб мәнимлә көрүшдү. Нә гәдәр диггәт этдимсә, таныя билмәдим. О буну һисс этди:

— Әшраф мүәллим, — деди, — көрүнүр, таныя билмәдиниз:

Сөһбәт этдийим адама: «Танымырам» демәк мәним үчүн чәтин иди. Лакин онун бу суалы мәнә имкан верди ки, бир дә диггәтлә бахым, яддашымы йохлайым.

— Иәгин, — дедим, — мүһарибә вахты һәрби һиссәләрин бириндә көрүшмүшүк.

— Хейр, мүһарибә заманы мән ордуя кетмәмишдим, заводда ишләйирдим.

Мән ено зәнними йохламаг истәйирдим, о мачал вермәди:

— Әшраф мүәллим, сиз мәнә дәрс демишсиниз.

— Университетдәми охумушсунуз?

— Хейр, мән Москвада технолокия институтуну гуртармышам.

— Мән ки Бакыда ишләмишәм.

Чаван гәрибә бир хәбәр данышырмыш кими, әли илә узаглары көстәрди.

— Сиз ийирми ил бундан габаг Кировабадда мәнә дәрс вермишсиниз, икинчи синифдә. Адым да Фридундур.

«Икинчи синиф» дейәндә илк мүәллимлик заманымы орада, о бөйүк мәктәб һәйәтиндә йүзләрлә ушағын сәс-күйлә мәни әһатә этдийи күнләри хатырладым. Бир мүддәт мәнә әлә кәлди ки, Бакыда, Китаб сарайының гаршысында дейил, ийирми ил әввәлки ердә, әли чанталы ушагларын гайнашдыгы мәктәб һәйәтиндәйәм. Һәр шей

нәзәримдә чанланды. Фридунун охудуғу сиңиф, йолдашлары, дивардан асдығым чәдвәлләр, дүзәлтдийим дәфтәрләр, имзаладығым вәсигәләр бир кино ленти кими көзүмүн габағындан кечди.

— Аһа, Фридун! Хош көрдүк! — дейә өзүмү сахлая билмәйиб, узун заман әзиз оғлунун йолуну көзләйән вә тәсадүфән онунла көрүшән аталар кими Фридунун әлини бәрк-бәрк сыхдым.

— Даныш көрүм һарадасан, кефин нечәдир, ушаглардан янында ким вар?

Мә'лум олду ки, Фридун Сәнае институтунун аспирантыдыр. Нефт кәшфийаты мөвзуунда мүһүм бир әлми әсәр языр. Ики яшында бир оғлу вар. Мәни дә һәмин ушағын ад күнүндә иштирак этмәйә чағырмаға кәлибмиш.

***

Фридун мәндән айрылса да, зеһним узун мүддәт ондан айрыла билмәди. Педагожи мәктәби гуртардығым күнләр, аловлу кәнчлик һәвәси илә дәрс отагларына кирдийим саатлар көзүмүн гаршысындан кәлиб кечди. Ушаглар мәни «мүәллим!» дейә чағырырдылар. Бу ад мәним үчүн ән бөйүк ифтихар иди. Мән онларын һамысыны адбаад таныйырдым: Фридун, Надир, Тәл'әт, Маһрух, Әли, Ширин, Заһид...

О заман һәвәсдән көзүмә юху кетмәзди. Сәһәрин тез ачылмасыны, зәнкин чалынмасыны сәбрсизликлә көзләрдим. Әлимдә сиңиф журналы гапыдан ичәри кирмәк, ләвһәдә яздығым сөзләри ушаглара охутмаг, төкрарлатмаг, яздырмаг, сонра дәфтәрләри ныгыб дүзәлтмәк, кечә һамы ширин юхуда икән ушаг дәфтәрләринин вәрәгләри арасында сәһв ахтармаг, шакирдләрлә данышмаг мәнә нә гәдәр ләззәт верәрди!

Онлар — бой сырасы илә отуруб сиңиф отағыны долдуран мә'сум бахышлы, зирәк, дуру сәсли ушаглар инди көр нә бойда икид адамлар олмушлар! Доғруданмы онларын һәр бири Фридун кими дүшүнчәли, мәдәнийәт адамы, әв-ешик саһиби олмушдур?

***

Еничә һазырлашырдым ки, гапымда машын даянды. Зәнки басдылар. Фридун өзү далымча кәлмишди. Кейиндим, йола дүшдүк. Машынымыз саһил күчәси илә кедиб, уча бир биланын гаршысында даянды. Фридун дөрдүнчү гатда, ишыглы пәнчәрәләри көстәрәрәк деди:

— О эйван мәнимкидир, мүәллим!

Биз мәрмәр пилләләрлә юхары галхмаға башладыг. Ичәрисиндән пианино сеси кәлирди. Отаға кирәндә мәни һейрәт көтүрдү. Әлә бил, ийирми ил әввәл иди, мән дә сиңфә кириридим, дәрс дедийим шакирдләрин чоху бурада иди; һамы аяға галхды. Будур, тәйярәчи палтары кейниш Надир, учабойлу һөкүм Маһрух, рәссам Ширин, донанмачы забит Заһид вә башгалары:

— Хош көрдүк, ай мүәллим! — дейиб һәрә бир яндан мәни юхары баша чәкдиләр.

Һәрә бир сөзлә мәнә мүрачиәт эдир, олуб кечмишләри хатырлайыр, дейиб күлүрдүк. Мән бу мәчлисдә өзүмү әзиз өвладының той-байрамыны кечирән бир ата кими һисс эдир, айры бир фәрәһ вә үрәк раһатлыгы дүюрдум.

Фридун мәни анлаҹы илә таныш этдикдән сонра деди:

— Әшрәф мүәллим, сиздән бир хаһишимиз вар, даһа доғрусу, бир хаһишим вар. — Узуну йолдашларына тутду. Әлә бил онларын да рә'йини билмәк истәйирди. — Нечә олса, ахы бу көрүшүн төшәббүскары мәнәм. Әввәл мән өз сөзүмү дейим! Сонра Фридун мәнә тәрәф дөндү: Әшрәф мүәллим, нечә илләр сиз бизим зәһмәтимизи чәкмишсиниз, охутмушсунуз, тәрбийәләндириб бөйүтмүшсүнүз... Инди һәрәмиз бир сәнәт саһиби олмушуг. Дүняда һәрәнин бир арзусу олар. Мәним дә арзум бу олуб: нә олайды әлә бир мәртәбәйә чатайдым ки, мәнә аталыг әләйән бүтүн мүәллимләрин, о чүмләдән сизин дә хәчаләтиниздән чыхайдым. Ядыныздадырмы, бир дәфә мән Сабирин: «Охутмурам, әл чәкин!» ше'рини әзбәр билмәдим. Сиз сәбәбини сорушдунуз. Надир көнардан деди: «Китабы йохдур!» Сиз дә һәмин күн тәнәффүсдә мәни мүәллимләр отағына чағырыб бир «һоп-һопнамә» бағышладыныз.

— Бәли, ядымдадыр, — дедим. — Сәни инди бу китабдан имтаһан элейәчәйәм! — Сонра зарафатла чидди бир вәзийәт алараг әлавә этдим: — Бир де көрүм ше'ри әзбәрләмисәнми?

Фридун бир ушаг, бир мәктәбли вәзифәти алыб рәсми әда илә даянды, ше'ри әзбәр охуду. Мән ону ярыда кәсиб:

— Әйләш ериндә, сәнә беш язырам! — дедим.

Йолдашлары күлүшдүләр.

Ара сакит оланда Фридун давам этди:

— О китаб инди дә мәним столумун үстүндәдир. Тәзә чилдә вермишәм. Әзиз бир ядикар кими сахлайырам. Сөзүм онда дейил... Демәк истәйирәм ки, мәним арзум үрәйимдә галмасын.

Маһрух аяға галхыб, о бири әвә кечди вә гырмызы мәхмәр чилдли, зәр язылы бир албом кәтирди:

— Әшраф мүәллим, — деди, — сизин адыныза һазырладығымыз бу албому гәбул этмәнизи хаһиш едирик!

Ушаглар бир-бир данышыб мәнә олан миннәтдарлыгларыны билдирдиләр. Бүтүн бу сөһбәтләр, әлбәттә ки, мәни сыхыр вә утандырырды. Мән диллəндим:

— Фридун, изн олар бир-ики кәлмә дә мән дейим? —

Мәчлисдәкиләр там ушаглыг итаәти илә сәсләрини кәсиб, мәни диниләмәйә башладылар. Аяға галхдым. Севинчдәнми, тә'сирдәнми, әзиз чаванлыг хатирәләриндәнми, нәдәнсә көзләрим яшарды. Ани бир сүкутдан сонра дедим:

— Ушаглар, мәни утандырырсыныз. Фридун дейән сөзләр дүз дейил. Сизи мән охутмамышам: сизи партиямыз, һөкүмәтимиз охудубдур. Мән олмасайдым да, айры бир мүәллим сизә дәрс верәчәкди. Чүнки сиз нәслимизи — совет балаларыны охудуб, уча мәртәбәләрә етирмәк партиямызын тапшырығы, һөкүмәтимизин планы вә вәтәндашларымызын борчудур. Сиз мәндән йох, партиямыздан гайғы көрмүшсүнүз, өмрүнүз бою да көрәчәксиниз! Көрүрәм сиз һамыныз мәнә яхшылыг этмәк истәйирсиниз. Чох разыям чох сағ олун! Һәтта Фридун мәним оғлуму охутмаг истәйирмиш... Анчаг билмәлисиниз ки, мәним оғлум, гызым чохдур. Сиз шәһәрләрдә, кәндләрдә нә ки ушаг көрүрсүнүз, онларын һамысы мәним өвладымдыр. Бир ушағын чәкмәсини чырыг, үзүнү пәришан, мәктәбдән кәнарда галмыш көрсәниз, бир ушағын данышығында, һәрәкәтиндә кәсир көрсәниз, бир башгасыны трамвайын, машынын далындан салланан көрсәниз, унутмайын ки, онларын һамысы, һамысы мәним доғма өвладымдыр. Сиз мәнә яхшылыг

этмәк истәйирсинизсә, онлара гайғы бәсләйин, онлара нәсиһәт әдин. Билин ки, ушаглар бизим үмидимиздир! Онларын гайғысыны чәкмәк ялныз мәктәбин, мүәллимин, мүрәббинин йох, һамынын борчудур. Инанын ки, мән сизи белә фәрасәт саһиби, хош күндә көрәндә, өмрүм узаныр. Арзум будур ки, вәтәнимизин бүтүн кәнчләрини сизин кими көрүм. Мән инанырам ки, сизин ичтимаи хидмәтиниз мәндән чох-чох олачагдыр. Биздә инкишаф һәмишә белә олур: төләбә мүәллими, шакирд устасыны, өвлад атасыны өтүр. Сизин бу албомунузу да үрәкдән гәбул әдирәм; бу шәртлә ки, мәним дедикләримә дә орая язасыныз вә һәмин албому Кировабадын биринчи мәктәбинин китабханасына көндәрәсиниз. О мәктәбә ки, биз илк дәфә орада көрүшмүшүк. Гой индинин ушаглары бахыб көрсүнләр ки, бурадан кимләр кәлиб-кедиб вә нечә кәлиб-кедиб! Гой көрсүнләр ки, мүәллим, шакирд нә демәкдир! Гой билсинләр ки, мүәллимлик нә көзәл сәнәт, нә мүгәддәс ишдир!

Һамы мәним тәклифимә разы олду.

1948

КӘНҹ УСТА

Мурадов Фәррух бурая 1944-чү илдә, күләкли бир яз күнүндә кәлмишди. Адамян адлы учабой, гырмызысифәт бир мүһәндис машынларын габағына чыхды, комсомол сәфәрбәрлиги илә кәлənləри меһрибан гаршылады. Чаванлар о күн вахтларыны тикинти идарәсинин кадр шө'бәсиндә кечиртдиләр: мәнзилләрдә ербәр олдулар, һесаба алындылар, бригадалара бөлүндүләр. Икинчи күн онларын әлинә бел, күлүк верib, гум тәпәләриня охшаян бир ерə кәтирдиләр. Фәррух бурада тикинти башланачағыны күман әдирди. Мүһәндис онун зәнниня дүюбмуш кими, ирəли ериди:

— Бурада һеч нə тикилмəйəчəк. Вахтилə тикилмиш мәнзилləри гум алтындан чыхармаг лазымдыр!

Сən демə, бу тəпəлəр алтында əвлəр, биналар вармыш!

Мүһəндис тəпəнин үстүнə чыхыб, гуму бир хейли күрəкləди, əввəлчə бинанын күнч дивары, бир аз сонра пəнчəрəлəриня башы көрүндү.

Кəнчлəр ишə киришдиләр, итирилмиш гиймəтли бир шейи ер алтындан тапыб чыхармаг һəвəси илə һамы сакитчə ишлəйирди. Һəлə мүһарибəдən əввəл тикилмиш, сонра тəрк эдилдийиндən гум басмыш əвлəр сыраланмыш тəпə кими көрүнүрдү.

Фәррух һəмин ердə өз əли илə гумдан хилас этдийи биналарда мəнзил əлəди. Бир мүддəт торпаг вə палчыг ишi илə мəшғул олдуса да, анчаг буну өзүнə сəнət сечмəди.

Мүһəндис, еддиллик мəктəб битирдийини вə риязийята мараг көстəрдийини билиб, ону модел сехинə кəтирди. Сех устасы Обручев ортабойлу, итi бахышлы, чалд бир кəнч иди. Өзү чаван олса да, чох чаванлар өйрəдиб, сəнət саһиби этмишди. Обручев ихтисаслы ишчи азлыгындан шикайəт эдənləрə ачыгланар вə һəмишə белə дейəрди: «Мүтəхəссис көйдən дүшмəз, нечəсини өйрəтмисəн?»

Обручевин янында чалышан доггуз нəфəр мүтəхəссисин еддисини өзү һазырламышды. Һəрəсинə дə ики ил əмək сəрф этмишди. Обручевдə усталыгдан башга бир мүəллим габилиййəти вар иди. Өз шакирдлəриниң зəиф тəрəфлəрини сечиб орадан башламагы, онларын кəлəчəйини көрүб көстəрмəйи, һүнəр үчүн руһландырмагы, кет-кедə мүрəккəб ишлəрə алышдырмагы бачарырды. Фəрруху бир мүддəт дүлкəр кими садə тахта ишиндə чалышдырды. «Əлин ятсын» — деди. Алətлəри, онларла рəфтар этмəйи өйрəнəндən сонра ону полад əридən сехə кəтирди.

Бөйүк вə уча бинада ағыр вə нəһəнк машынларын, маторларын сəсиндən гулаг тутулур, һəр тəрəф яныг метал ийи верир, адамын үзүнə һəрарəт вурурду. Инсанын өз əли илə һəрəкəтə кəлən механизм арасында инсан нə гəдəр кичик көрүнүрдү. Обручев төкүлүб һазырланмыш вə кənардакы тахчая дүзүлмүш машын һиссəлəриндəн бирини алыб, Фəрруха көстəрди:

— Бундан һазырлая биларсəнми?

Фəррух тəəччүб элəди:

— Мəн ки, тахта ишиндə чалышырам.

— Бу да тахтадан һазырланыр.

— Нечə йə'ни?

Уста ону баша салды ки, ағыр машынлары тəшкил эдəн һəр бир һиссəнин устасы Фəррух кими чаванлар, модел сехиндə чалышанлардыр.

Əввəл бу фикир Фəрруха гəрибə кəлмишди. Ағачдан һазырланан бир төкəрчийин машына ярадыгыны нечə күман этмəк оларды? Бу гəдəр һиссəни тахтадан йонмагла гуртармаг, өндəсиндəн кəлмəк олардымы?

Устасы ону модел ишi илə таныш эдəндəн сонра Фəррухун нəзəриндə тамам башга бир аləм ачылды. О, моделчилəр əлиндəн чыхан хырда бир гəлибини бөйүк машынлара һəрəкəт верəн бир һиссə олдуғуну вə төкмə сехиндə истəнилəн гəдəр төкүлдүйүнү биләндəн сонра, əлиндəки садə ишə һəвəс вə марағы артды. Моделин эһə-

мийәти онун көзүндә чох бөйүдү. О инди өзүнү садә бир тахтайонан, күрсү вә я күлдан һазырлаян йох, бир машын устасы, бир металчы кими дүюб, ифтихар һисси илә дәзкаһынын башына доланыр, кешийиндә даяныpды.

Фәррух модел ишинин бу гәдәр мүһүм олдуғуну, моделчиләрин аз гала мүһәндисләр гәдәр ихтисас саһиби олдуғуну билəндән сонра, ахшамлар да раһат олмурду. Ишдән əвə апардығы мүхтəлиф бичимли чертёжлары диггəтлə өйрəнир, сəһəрләр исə онлары тахтадан ярадырды. Фәррух чəтинлийə дүшəндə устасындан габаг китабларa мүрачиəт эдирди. Обручев онун ишләриндə ачыг хырда тəсһиһләр эдир, шакирдинин һəвəс вə диггəтинə севинирди.

— Фәррух, — дейирди, — сəн яхшы уста олачагсан! Чертёжүн хəтләринə диггəт элə! Унутма ки, бу хəтләрдə бурахылан хырда сəһв голибләрдə бөйүйүр, гəлибдəки сəһв исə метала кечəндə дүзəлмəз олур, зəһмəт һəдəр кедир.

Фәррух мүстəгил сифариш гəбул эдиб, яратдығы моделларын тəһвил вермəмиш устасына бир-бир көстəриб йохладыpды. Бир сəһв тапылмаянда севинчиндən ерə-көйə сығмырды!

Мүшавиряларин биринда Обручев сехин ярым иллик фəалиййəтиндəн һесабат верирди. О, һазырланмыш моделларын сайындан-самбалындан, планын нечə вə нə дəрəчəдə өдəнилдийиндən данышды. Машын вə материал эһтияжларындан деди. Сонра үзүнү директора тутду:

— Йолдаш директор, бир шейи дə дейиб, сизи севиндирмəк истəйирəм. Ярым илдə мəним шакирдларимин дөрд нəфəри өз сəнəтини лазымынча өйрəнибдир. Онларын элəси вар ки, инди нə модел десəн мүстəгил һазырлар, чертёжүн нөгтəси нөгтəсинə дүз кəлəр...

Устанын мə'луматы директора хош кəлди.

— Бу, — деди, — истеһсалат мүвəффəгиййəтиндəн аз əһəмиййəтли дейил!

Обручев үзүнү ичласын саг тəрəфинə чевириб, Фəррухy утандырды:

— Одур, орада газахлы бир оғлан отуруб, Фəррух Мурадов. Габилиййəтли, һəвəсли бир чавандыр. Онун устаlығына инди мəн дөрдəлли гол чəкəрəм. Өзүнə дə демишəм, даһа мүстəгил ишлəйəчəкдир.

Истеһсалатда уста сөзү кəсəрли сөздүр. Бир аздан Фəррухy ирəли чəкиб, сех устасының мүавини тə'йин этдиләр. Она өзү яшда, өзүндən дə яшлы адамлар вердилəр вə дедиләр «Бунлары да сən өйрəт!»

Фəррухун фəалиййəт даирəси эляшы сех дейилди. О, завод комсомол тəшкилатының бүро үзвү, дивар гəзетинин редакторудур. Истираһəт вахтларында Фəррухy комсомол отағында гəзет үстүндə чалышан, шəкил чəкəн, язы язан көрəрсиниз.

Күнорта тənəффүсүнə чыхан ишчиләр, бир дə көрүрсəн ашханая йох, ləвһə габағына, тəзə асылмыш гəзетə тəрəф йүйүрүшдүләр. Фəррухун гəзети һəмишə йығчам, айдын вə көзəл олур. Охуянлар электрик устасы Йəһяны сəсləйирləр:

— Йолдаш Йəһя, сизи гəзетдə чағырырлар!

Йəһя янашыб баханда көзү бəрəлир. Доғрудан да, гəзетдə ири хəтləрлə она мүрачиəт олунур: «Дүнəн ишыг хəттиниң позулмасындан ахшам ики бир саат даянмышдыр. Дирəкləрдəн салланан мəфтил парчаларыны күлəк ойнадыр. Көрəсən электрик устасы Йəһя Кəримов һарададыр вə башы нəйə гарышыб?»

Адамлар гəзети учадан охудуғча, Йəһя бир тəһəр олур, позулур, рəнкдəн рəнкə дүшүр. О, Фəррухa агыр бир сөз демəк истəйир. Она данышырлар ки, Фəррух элə кечə комсомолчулары чағырыб, хəбəр тə'мир этдирмиш, ишлəйəнлəрə ишыг вермишдир.

Йəһянын демəйə сөзү галмыр. Фəррухун янына кəлиб, динмəз-сөйлəмəз əл узадыр:

— Вер, гардаш, əлини сыхым! Сən мəним ишимə чан яндырыбсан, бойнума һагг гоюбсан.

Фəррух Йəһянын миннəтдарлығыны гəбул этмəк истəмəйиб, күлүмсəйир:

— А гардаш, о, мəним борчумдур; комсомол комитəси тапшырыб. Миннəтдарлыг лазымдырса, кəл икимиз дə тəшкилата əлавəк!..

Фəррух буну үрəкдən дейир, сəмими дейир. О, өзүнүн тəһсилиндə, ихтишафында вə фəалиййəтиндə һəмишə комсомола архаланмыш, онунла фəхр этмишдир.

Комсомолун 30-иллик юбилейиндә район комсомол комитәсинин мүкафатландырдығы комсомолчулар ичәрисиндә Фәррух да вар иди. Габагчыл комсомолчулар һаггында Мәркәзи Комсомол Комитәсинин гәрары охунанда, йүзләрлә фәһлә вә мүһәндисин топландығы бөйүк клубда сәһнәйә чыхыб алгышлананда да Фәррух һәмин сөзү демишди:

— Мән комсомолун оғлуям. Мәни һәята, истеһсалата, партия сыраларына һазырлаян одур. Мүваффәгиййәтим варса, онун сайәсиндәдир.

1949

ЯРАДАН ӘЛЛӘР

Сүлһә хидмәт — вәтәнә хидмәтдир;
Вәтәнә хидмәт — сүлһә хидмәтдир.

Тәзәшәһәр клубунун пәнчәрәсиндән ичәридән тыгылдатдылар. Анчаг шофер эшитмәди. Пәнчәрәнин бир тайы тез ачылды. Йәһя башыны чөлә узадыб чығырды:

— Салман әми, Салман әми!

Машын даянды. Салман киши дүшүб гапыя тәрәф йөнәлəндә көрдү ки, клуб чамаатла долудур. О, пығынчаға кечикдийини дуюб тәлəсик ериди.

Салманын бригадасы инди Тәзәшәһәрдә дөрдмәртәбəли бөйүк мәнзил корпусунун габаг дивarларыны, сүтунлу гапы вə эйванларыны тикиб галдырмагда иди. Бу, бинанын ən көзəдəйəн ери иди. Бу, тəкчə биная йох, бүтүн мəһəлləйə вə бөйүк кениш күчəйə сифəт вə ярашыг верирди. Узагдан, лап дəмир йолдан сечилəн бу эвлəрин үзү, сəлигəли квадрат эйванлары, ишыглы пəнчəрəлəри шəргə — күнəшə бахырды. Йүзлəрлə анлə бу сүтунлу пилləкəнлəрдəн кечиб тəзə мəнзилləриня кедəчəк, минлəрлə гонаглар, гатар-гатар өтəн мүсафирлəр бурая тамаша эдəчəклəр. Она көрə дə һəм мүһəндислəр, һəм бинаалар бурая артыг диггəт етирирлəр.

Икн күн əввəл мə'дəндəн кəлəн дашын бир һиссəсини Салман киши айырыб кəнара гойду, гəбул этмəди. Ағабалая тə'кидлə тапшырды ки; «Алабəзəк даш кətирмə, мəним карыма кəлмəз; сүд кими ағ дашлар сечмəк лазымдыр!»

О, нə шофер, нə дə техники тəчһизат нүмайəндəсинə архайын олду. Истираһəт күнү сəһəр тездəн йүк машынына отуруб Гарадаға, даш карханасына кетди. Машын ағзындан чыхан дашлары сечиб ишарə этди. Ағабалая тапшырыб трестə гайытды.

Бу һәмин күнләр иди ки, төчавүзкар американ империалистләри динимиз төләр сачиллəрини төкүлмүшдүләр. Доллар һәрисләрини вәһши төдбирләрини гаршы совет халгы көскин э'тираз, нифрәт сәсини учалдырды. Бу һәмин күнләр иди ки, дүнянын һәр еринда атом силаһыны нишадланлари мүһарибә чанисини азландырылмасы һаггында Сүлһ Мүдафиә Комитәсинин бəянаматини милйонларла адамлар имза эдирдиләр.

Нишаатчыларын бу күнкү йығынчагы да һәмин мәсәлә үчүн чагырылмышды. Фəһlələr, мүһəндислəр, техниклəр һəйəчанла данышыб мүһарибə гызышдыранлара лə'нəт яғдырырдылар. Трибунада бир-бирини əвəз эдən натиглəр совет сүлһ сиясətини сəс вериб бəянатини имза эдир вə үзарларини сил-сил өһдəчиликлəр көтүрүрдүлəр.

Партком катиби сөзү тикинти устасы Салман киминə верəндə бүтүн зал сүкут ичиндə иди. Адамларын көзү өмрүнүн аз гала ярым əсрини тикинтидə, даш йонмагда кечирəн гочаман бəнная дикилмишди. Салман киши ады чəкилəн кими яшына ярашмаян ейни вə ири аддымларлə трибуная галхыб чешмəсини көзүнə тахды, элиндəки блокнот вəрəгинə бахды, башыны галдырды, бир гартал бахышы илə залдакылары сүзду, əмəкдə бəркимини əлларини күрсүнün кənарына сөвкəди, hейкəл кими даянды, сəсиндə ашкар сечилəн бир һəйəчанла данышды:

— Йолдашлар, мəним пешəм тикмəкдир. Мəн əв тикənəм. Əв тикмəсини ən бөйүк дүшмəни əв йыханлардыр. Мəн о əв йыханлары, о баш кəсənлəри дейирəм ки, сəһəдлəри, өлкəлəри, дəрялары ашыб гузгун кими төкүлүблəр Кореяя. Америкалы танан Христофор Колумб саг олсайды Трумэнə дейəрди: «hейф ки, бу торпагда сəнин кими эчлафлар пейда олду. Тфу сəнин чəллад сифətинə, өзүн чəһənəмə, бүтүн бир гит'əни рүсвай элəдин!»

Салман киши сəсини кет-кедə учалдырды. Сонра əлləрини көйə галдырды. Бүтүн дүняда һамының истədийи, һəмишə арзу этдийи бир сөзү тə'кидлə үч дəфə тəкрар этди:

Сүлһ, сүлһ, енə дə сүлһ! Мəним бригадамда бəянаməйə гол чəкмəйən йохдур. Биз сүлһ ишинə ени əмək рəшадəти илə хидмəт этмəйи гərара алмышыг. Йолдашлар мəсəлəһəтлəшмишəм. Күнү бу ахшамдан сүлһ нəвбəсинə кедəчəйик! Чүнки, зəмидəн йығылан һəр артыг сүнбүл дүшмəнə вурулан сүнкүдүрсə, чыхарылан һəр литр нефт мүһарибə һəрисləрини бир зорбəдирсə, һəр тикилəн ени мəнзил сүлһ дүшмəнləрини атылан бир бомбадыр. Бу зорбəлəрин сайыны артырмаг көрəк. Һəр кəс өз ишин башында: сəн — мə'дəндə, о — тарлада, мəн — ишаатда вə һабелə!..

Салман киши əвə гайыданда нəвəси — үч яшлы Агил ону пиллəкəн агзында гаршылады. Ушаг, бабасының кəлишини онун зəнк вурмагындан, аддым сəсləриндəн я аста өскүрмəсиндəн дуяр. габагына гачарды. Бəбасының əлиндə көрдүйү кагыза бүкүлү шейлəри алыб əвдəкилəрə төгдим этмəйə төləсərди. Бу күн исə Агил бабасыны шикайəтлə гаршылады:

— Баба, нəнəм мəни гоймады язам!

— Нə язачагсан, бала?

— Өзү язды, мəни гоймады!

Салман киши ушагын шикайəтинə бахмаг истəди:

— Ай Мəсмə, — деди, — өзүн язырсан, нийə гоймурсан ушаг да язсын?

Мəсмə күлүмсəйəрəк ушагын хаһишини изаһ этди вə деди:

— Мəн йох, халалар гоймады. Ай Агил, гəлəм мəним иди, йохса халаным?

Санки нəвəсинин сөзү Агилин ядына даһа ени бир шей салды. О, бабасының этəйиндən салланыб əлавə этди:

— Хала да гоймады. Портфели вар һа, о гоймады! Гəлəм вермəди!

Салман киши нəвəсинин мəтləбини баша дүшдү. О күн əвлəр мүдири əвдар гадынларын йығынчагыны чағырмышды, бəянаманы имзалайырдылар. Агил һəйəтдə, нəвəсинин янында иди. «hамы язан кагыза» о да язмаг истəйирди.

Нəвəсинин бу арзусу Салман кишийə хош кəлди! Ону гучаглайыб көйə галдырды, өпдү вə:

— Оғлум, — деди — сəн бөйүйəндə, боя-баша чатанда о гəдəр язачагсан, гол чəкəчəксən ки... Кələчəк, бəйүк кələчəк сизи көзлəйир!

Салман бунү дейиб нəвəсинин үзүнə бахды. Онун күл кими зəриф ушаг симасында оғлуну, Бəндалының

көрдү. Бөндалы орду сыраларында иди. О, Вәтәнимизин шәрг сәһәдләриндә кешик чәкирди. Һәр һәфтә мәктубу, телеграмы кәлирди. Һәр дәфә Агилә бир дил илә дил-дирирди.

Бабанын сөзү Агилә тә'мин этмәди:

— Мән бөйүмүшәм дә!

— Енә бөйүйәчәксән.

— Лап сизин кими?

— Биздән дә бөйүк!

— Һачан бөйүйәчәйәм?

— Лап тез бөйүйәчәксән.

Салман киши буну дейиб мә'налы нәзәрилә нәвәсинә — о ири вә гара көзлү, кирдәсифәт ушағын күләр үзүнә бахырды; бахдыгча да доймаг билмирди. Дейәсән, һәр күн көзү габағында фәрәһ вә нәвазишлә бөйүйән ушаг дейилмиш. Дейәсән, ону илк дәфә көрүрдү. Бәлкә дә һәр бахышда онда ерә-көйә сығмаян, бир ан сакит олмаян о зирәк, ширindилли ушагда ени-ени хасиййәтләр көрүрдү. Салман киширин бу севинчли вә ифтихарлы бахышларында дәрин бир мә'на вар иди. О, үрәйини долдуран одлу һиссләри, зеһнини мәшғул әдән мә'наны демәйә һазыр иди, анчаг билирди ки, Агил бу сөһбәтләр үчүн көрпәдир.

Анлә сүфрә башында отуранда Агил бөйүкләрә мәхсус бир әдәблә чәнкәл-бычаг алмыш, чөрәйини, хөрәйини габағына чәкмишди. Бурада да шикайәтини унутмамышды:

— Баба, — деди, — халадан о кағызы ал, мән дә язым!

Салман киши она чохлу дәфтәр, рәнкли гәләм алачағыны вә'д этди.

❁❁❁

Салман киши ахшам тикинтийә гайыданда бригада үзвләрини орада көрдү. Даш вә семент һазырланмышды. Бәһрам устасына салам вериб деди:

— Салман әми, биз дура-дура сизин ахшам ишинә кәлмәйиниз нә лазым!

Гоча уста енә гүдрәти түкәнмәз әлләрини галдырыб:

— Мәним голумда күч вар! — деди. О, юмругларыны дүйүб әлавә этди: — Буна күвәниб гол чәкмишәм. Өһдәчилик көтүрмүшәм. Мән ишләйәндә чаванлашырам. Һәр әв төһвил верилəндə, анлəлəр тəзə мəнзилə көчəндə элə билирəм балаларыма той эдирəм. Бизим ишимизин мə'насы белəдир...

Салман киши буну дейиб пенчәйини союнду. Дивар үстүнә галхды.

Бәһрам макараларла дама чыхарылан дашы устасына верир, семент төкүрдү. Салман киши тикирди. Өзүнүн сечдийи ағ даш илә ишләмәк, һәм дә сүлһ адына ишләмәк гочанын әсминә гүввәт верирди.

❁❁❁

Азадлыг вә сәадәтин даяғы олан Москвада сүлһ тәрәфдарларының икинчи Үмум Иттифаг конфрансы чағрыланда Салман киширин бригадасы мәнзил иншааты ишини баша чатдырыб төһвил вермишди. Төһвил комиссиясының содри архитектор Һашымов гоча бәнанын ишиндәки сүр'әтә, кейфиййәтә йүксәк гиймәт верди вә ону тәбрик эдиб деди:

— Сиз чох аилəлəрə ени мəнзил вердиниз, мүһарибə гызышдыранлара исə ени бир зорбə вурдунуз.

Салман киши һəмишəки үрәк раһатлығы илə архитектора тəшəккүр эдиб:

— Борчумуздур! — деди.

Бригада үзвләри устанын сөзүнә гүввәт вердиләр:

— Биз сүлһ йолунда ярадан әлләримизлə ахырачан варыг.

1956

ЧИН ГЫЗЫ

Исти яй күнләриндән бириндә, Янтсея дәмир йолуна тәрәф енән чылпаг ямачдан аягялын бир гыз ушағы еһинләйирди. Онун сачлары пәришан, яхасы ачыг иди. Чийниндән мәктәбли чантасына охшаян боз бир һәмайил ашьырмышды.

Бу гыз үч күн әввәл атасы илә чалтык тарласында чалышырды. Вәтән көйләриня йол тапан һава гулдурлары — американ тәйярәчиләри зенит топчуларынын горхусундан шәһәрә сохула билмәмиш, бу ерләри — кәнд әвләрини, йоллары, тарлалары бомбаламышдылар. Сәккиз яшындан анадан етим галмыш олан Лан-ни атасыны да бурада итирмишди.

О дәһшәтләри көзү илә көрәндән сонра Лан-ни әвәэшийә, кәндә йовуша билмирди. Бир аз төрәддүдән сонра гыз, атасының тәзә гәбрини сон дәфә гучаглайыб, бирбаш шәһәрә йола дүшмүшдү.

О билирди ки, истидә, пияда бу узун йолу кетмәк чәтиндир, лакин бу чәтинлик ону фикриндән дашыдыра билмәмишди.

О, вачиб бир мәсәлә ардынча кедәнләр кими кедирди. Лан-нинин —он дөрд яшлы бир етимин нә мәгсәди ола биләрди? О, шикайәтәми кедирди? Үмид бағладығы гоһумларынын далынча, яхуд иш ахтармағамы кедирди?

Гызын фикриндә бунларын һеч бири йох иди; о тамам башга мәгсәд үчүн кедирди.

— Кедәчәйәм!

Гәлбиндән кәлән бу гәт'иййәтли сөз ушаглара йох, бөйүкләрә мәхсус бир прадә вә әзмдән хәбәр верирди. Лан-нийә әлә кәлирди ки, ону һеч бир гүввә бу әзминдән дөндәрә билмәз, һеч бир кәс онун йолуну кәсә билмәз;

чүнки о, мәһз бир мәгсәд үчүн, бөйүк бир мәгсәд үчүн, ялныз Лан-нийә, ялныз ушаглара йох, һәм дә бөйүкләрә, Чинин, Кореянын бүтүн әһалисинә айдын вә әзиз олан бир мәгсәд үчүн кедирди. О, интигам алмаг үчүн кедирди.

Лан-ни ахшам гараңлығында бөйүк йола чатды. Орада чәбһәйә йолланан көнүллү дәстәләри көрәндә гыз севинчиндән аддымларыны еһинләтмәк истәди. Анчаг аяглары она табе олмады. Кейимиш дизләри санки һиссини итирмишди. Лан-ни силаһлыларын узаглашдығыны көрүб, вар күчү илә гышгырды.

— Йолдашлар! Гардашлар!

Дәстәләрин ахырында кедән әскәр, ушағын нә исә бир мәгләби олдуғуну баша дүшдү, арабасыны сахлады. Лан-ни әлини галдырды, салам верib деди:

— Мәни дә көтүрүн!

— Һара кедирсән, гыз?

— Сизинлә кедирәм.

— Биз дүшмән габағына, дөйүшә кедирик! — дейә әскәр чаваб верди.

— Мәнә дә силаһ верин!

Әскәр, гызын хаһишиндә, онун сөзләриндә милйонларла кореялынын, чинлинин дүшмәнә — империализм тәчавүзүнә олан одлу нифрәтини дуйду.

— Гызым, — деди, — сән мәктәбә кетмәлисән! Вәтәнимизин кәләчәк ләягәтли вәтәндашы олмаг үчүн сән охумалысан. Сәнин силаһын гәләмдир. — Әскәр чибиндән чыхартдығы бәзәкли гәләми Лан-нийә бағышлады. — Сәнин силаһын бу олсун. Балача вәтәнпәрвәр, мүәллимин сөзләрини бунунла язарсан!

Әскәр башы илә «һәләлик» ишарәси эдиб, арабаны сүрдү. Лан-ни дәрин бир һәсрәтлә йолун кәнарына чәкилди, сүкутла кедәнләрин далынча баха-баха галды.

Гыза кәнддә демишдиләр ки, сәнә һеч кәс силаһ вермәз; чүнки сән ушагсан, белә ишн бачармазсан!

О, баша дүшә билмирди ки, она нийә э'тибар эдиб, силаһ вермирләр? Мәкәр о, буна лайиг вә гадир дейилдими? Мәкәр онун үрәйиндәки интигам аловуну көзләриндә охуя билмирдиләрми?

«Нә үчүн мәнә, һеч олмазса, бир түфәнк вермирләр? Мән атәш хәттиня нечә чумардым, атамын, һәмвәтәнлә-

рımının ınтıгамыны нечә алардым! — Кечә-күндүз юху, paһатлыг билмәдән ирәли кедәрдим! Яраларымы гәзәбләә сағалдар, сосим һәмишә габаг чәркәләрдән кәләрди, мән буну бачарардым!»

Кәнд гызының арзу вә һәсрәтләриндән хәбәр тутан гоча бир һәким ону һәрби хәстәханая хидмәтә көтүрдү.

— Бу, — деди, — вәтән уғрунда, дөйүш гәдәр мүгәддәс бир ишдир. Сән бизим яралы дөйүшчүләрин мүалиҹәсинә көмәк әт! Вәтән сәндән чох разы галар.

Лан-ни хәстәханада шәфгәт бачысы вәзифәсиндә чанла-башла ишләсә дә, гулағы сәсдә, көзү йолда, үрәйи интизарда иди. Күман әдирди ки, нә гәдәр меһрибан, хошрәфтар адамлар ичиндә чалышса, нә гәдәр мүгәддәс иш көрсә дә, онун интигам алмаг арзулары бу отаглара сығмаячагдыр. О тез-тез баш һәкимдән хаһиш әдиб дейирди:

— Мән paһат ола билмирәм! Мән орая көмәйә кетмәк истәйирәм.

✲✲✲

Күнүн бириндә Лан-нини Сулһ тәрәфдарлары Комитәсинә чағырдылар. Гыз анчаг бурада, өзү кими чаванлар ығынчағында билди ки, ону Москвая, Үмумдүня сулһ тәрәфдарларының конфрансына көндәрирләр. Бу хәбәри эшидәндә Лан-ни севинчиндән билмәди нә десин. Йолдашлары да севиндирдиләр. О бирбаш идарәйә, баш һәкимин янына кетди.

Орада да гызы тәбрик этдиләр. Она йол тәдарүкү көрдүләр. Сәһнәйәчи чаванлар Москвая бир мәктуб язмышдылар. О мәктубда совет адамларының, онларын бөйүк мүәллими, дүнйда сулһүн, сәадәтин байрагдары олан бөйүк Коммунист партиясына мәһәббәт вә миннәтдарлыгларыны билдирмишләр. Американ империалистләринин Асияда төрәтдикләри чинайәтләри, Чин, Корея халгларының мүһарибә гызышдыранлара олан гәзәб вә нифрәтини изаһ этдиләр. Йолдашлары Лан-нинин әлини сыхыб пола саланда, һәрә бир диллә она тапшырырды:

— Москвая салам дейәрсән!

— Сән нә хошбәхтсән!

— Москвада эшитдикләрини ядында мөһкәм сахла һа!.. Сән көрәк һамысыны бизә данышасан!

✲✲✲

Гатар Москвая чатмаздан һәлә бир күн габаг Лан-ни пәнчәрә габағындан чәкилмирди. О, әлиндәки «Правда» гәзетинин һәр сәһифәсинә бахдыгча, бармағыны айры-айры кәлмәләр үстүнә гоюб, мүтәрчимдән сөзләрин тәләффүзүнү, мә'насыны сорушурду.

Совет адамлары гардаш Чиндән кәлән чаван достларыны һәр ердә доғма мәһәббәт, һәрарәтли бир севинч, сәмимийәтлә гаршылайырдылар. Лан-ни бу достларын дилиндән дүшмәйән сүлһ сөзүнү, ССРИ, Чин сөзләрини тәкрар әдирди.

Москвада, Чин гызының илк аяг басыб көздийи ер онун чохдан бәри китабларда охудуғу, радиоларда эшитдийи, рәссам лөвһәләриндә көрдүйү әзәмәтли ер — Гызыл мейдан олду. Лан-ни минләрлә совет адамларына гарышыб, бөйүк Ленин мәгбәрәсини зиярәт этди.

Лан-ни бурада, өзүнү доғма атасының гаршысында олан кими сәрбәст һисс этди. Нәдәнсә онун гәлби, бүзү гырылмыш бир ұмман кими тәрпәнди. Гызын синәси чошгун вә сакит бир һисслә долду. Бу, илләрдән бәри чәкдийи һәсрәт, бәсләдийи арзу, ашыб-дашан бәхтиярлыг севинчи идими?... Лан-ни үрәйини долдуран, илләрдән бәри ифадә әдилмәйән гәһәрли сөзләри демәйә санки дүнйада ән мүнасиб ери, ән мүнасиб адамы тапмышды. Лан-ни һисс әдирди ки, чохларына мүйәссәр олмаян бир имканы о анчаг инди тапмышдыр. Бәлкә буна көрә, мәһз буна көрә одлу кәнчлик дүйғуларының көйралдийини, санки гәлбинин бирдән-бирә кенишләнib ачылдығыны зәнн этди. О, көзләрини әзәмәтли, мүгәддәс мәгбәрәйә тикәрәк пычылдады:

— Ата! Узаг Чиндән — азад Чиндән бүтүн ушагларын, кәнчләрин мәһәббәтини вә саламыны кәтирмишәм.

Лан-ни буну ата ағушуна атылан бир бала кими, һәйәчанлы гәлбинин бүтүн һиссиййаты илә деди.

1950

КИЛАСЫН СЕВИНЧИ

Көзләнән күн көлиб чатды.

Сабаһ, сентябрын 1-дә Килас да дәфтәр-китаб көтүрүб мәктәбә кедәчәк, охумаг, язмаг, маһны өйрәнәчәк.

Гыз нечә дәфә йолдан өтәндә даяныб мәктәбә, ушаглара һәсрәтлә бахмыш вә сорушмушду:

Мән һачан охуячағам?

Анасы онун һәлә мәктәб яшына чатмадығыны дейәндә Килас инчийирди:

— Боюм чатыр, адымы яза билирәм!..

— Дарыхма, гызым, көләи ил сәни дәрсә гоячағам!

Көзләнән ил көлиб чатды. Килас мәктәбә һазырлашырды.

Онун мәктәб тәдарүкү чохдан көрүлүрдү. Язын көзү ачыланда, гайсылар чичәкләйәндә ики гыз көлиб онун яш кағызына бахмыш, адыны язмышды. Анасы она портфел, дәфтәр-гәләм, үстүндә шәкил олан тәзә бир китаб алмышды.

Шәкилдә ленгли, көк, гаракөз бир гыз ушағы отуруб китаб охуюрду. Килас бу шәклә чох бахырды. Һәр бахдыгча орада өзүну көрүрдү. Үрәйиндә бә'зи-бә'зи сөзләр дейирди: «Мән дә белә огурачағам, лап бу чүр. Мәним дә шәклими чәкәчәкләр».

Бу ахшам анасы Киласла хүсуси мәшғул олду. Онун мәктәб палтарыны һазырлады, машын башында отуруб, бир өнлүк тикди, лентләрини үтүләди, һачанданса сахладығы ағзыгатлаглы, гырмызы нахышлы чораблары шкафдан чыхартды, «Мүбарәк!» дейиб, гызына верди. Киласын дәфтәр-китабыны портфелә йығды, портфелин сол күнчүнә гырмызы бир алма да гойду.

— Тәшәффүс оланда ейәрсән! — деди.

Гызыны — әскәр йолдашындан екәнә ядикар олан Киласы бөйүдүб, бу яша чатдыран, сабаһ ону мәктәбә йола салмалы олан ананын гәлбиндә тәбии бир севинч, бир раһатлыг һисси варды:

— Гызым, инди һәр шейин һазырдыр!

Анчаг Килас раһат ола билмирди. Анасынын чошан мәһәббәти вә бу тәдарүкләр онун интизар вә һәйәчанына даһа да артырырды. Она әлә көлирди ки, бунларын һамысы сабаһ онун мәктәбә кетмәси үчүн кифайәт дейилдир. Илләрдән бәри эшитдийи, арзусунда олдуғу о бөйүк һәйәтли, ири пәнчәрәли үчмәртәбә бина, отагларындан мүәллим сәси көлән, һәйәтиндә ушаглар ойнашан бина Киласын көзләриндә даһа да бөйүмәкдә иди. Дәстә-дәстә ушагларын кириб чыхдығы, сыралара дүзүлдүйү, зәнкләә йығылыб-дағылдығы яшыдүкчә гызын үрәйи дөйүнүр, рәнки гызарырды. Она әлә көлирди ки, мәктәбә кетмәйә һәлә һазыр дейилдир. Нәйи нә чатышмыр. Анчаг бу чатышмаян шейин нә олдуғуну ахтарыб тапа билмирди. Гапыя бүйүрүб гайыдыр, портфелини ачыб бағлаяыр, күзкү габағында даяныр, пәнчәрәдән бойланыб, һәйәтдәки ушаглара көрүнмәк истәйир, анасындан дөнә-дөнә сорушурду:

— Мүәллимә нечә салам верим? Адымы дейим, йохса атамын адыны? Портфелими һара гоячағам?..

Мәктәб һәйәти йүзләрлә әли портфелли, боғазы галстуклу оғлан-гызла долмушлу. Әлә бил ки, һәр тәрәфә чичәк сәпилмишди. Айлардан бәри бир-бириндән айрылан, дүшәркәләрдә, истираһәт әвләриндә, яйлагларда, сәһәтләрдә динчәлиб гайыдан йолдашлар көрүшүр, гучаглашыр, гушлар кими чуһдан сәс салырдылар.

Һүндүрбой, аг, узун палтарлы, дөшү нишанлы, голу саатлы гадын-мүәллим бириничиләри сырая дүзүб апаранда, зәнк сәсләри һамыны дәрсә чағырырды. Килас сәсини эшитдийи бу зәнкин һарада вурулдуғуну билмәк үчүн әтрафына бойланырды, амма бир шей көрә билмирди. Янындакы, адыны һәлә билмәдийи өзү бойда бир гыз онун бармағыны тутуб чәкирди: «А гыз, бәри көл!».

Мүәллим ушаглары сыралара чүт-чүт әйләшдирәндән сонра деди:

— Ушаглар, сиз бу күндән мәктәблисиниз. Сизи тәбрик әдирәм!

Мүәллимин бу мећрибан сөзләри Киласын әлә хошуна кәлди ки, өзү дә билмәдән аяға галхды, ширин-ширин күлмәйә башлады. Мүәллим өз адыны дејәндә Килас тәкрар еринден галхыб, ћеч кәсә мачал вермәдән деди:

— Мүәллим, мәним адым Киласдыр.

Ики күн сонра Киласы синифә санитар сећдиләр. Анасы онун голуна гырмызы ниша тикди, чийнинә «санитар чантасы» салды. Инди Килас өз вәзифәсини билирди. Синифдә бир кағыз гырығы, бир чөп дүшмәйә гојмазды. Тәнәффүсдә кәрәк ләвћә тәмизләнә, силки ююла, пәнчәрәләр ачыла, ћамы синифдән чыха иди. Мүәллимин столуна ћәр күн көрәк тәзә кағыз я гәзет салына иди. Ләвћә тәр-тәмиз, тәбашир еринде ола иди.

Күнләр кечдикчә, йолдашларыны яхшы таныдыгча, севдији китабын вәрәгләрини өйрәндикчә, Килас севинчиндән һәр күн бир аз бөјүјүрдү. Инди даћа биринчи күнләр, гәләм тутмағы өјрәндији, чизкини әјри чәкдији күнләр дејил. О, ћәрфләри, сөзләри гәшәнк язмагла, мүәллимә көстәрмәклә кифајәтләнмирди. Әвә чатмамыш анасыны чағырыб, портфелини ачыр вә севинә-севинә дејирди:

— Бах, мүәллим беш языб.

***

Гыз дәрсдән сонра ћәјәтә чыхмышды. Орада ялныз ушагларын јох, бөјүкләрин, аналарын да јығынчағыны көрдү. Әв идарәси мүдири Зәћра хала стол гоюб, үстүнә гырмызы өртүк салмышды, кағыз-гәләм дә вар иди. Зәћра язылы бир вәрәги көстәриб, аналара дејирди:

— Гол чәкин!

Бу, инди бүтүн дүнәнын һәр еринде фикриачыг адамларын гол чәкдији бир кағыз иди. Бу, Үмумдүнја Сүлћ Шурасынын мәшћур мүрачиәти иди.

Гыз санки тәкчә Зәћрая јох, бүтүн аналара суал верирди.

— Нијә гол чәкирләр?

— Бу нә кағыздыр?

Зәћра онун башыны сығаллады, әјләшиб көзләринин ичинә бахды, чох мә'налы суалына чаваб верди:

— Гызым, биз сүлћ гол чәкирик. Гол чәкирик ки, бир дә дава олмасын, ћеч бир әв дағылмасын, сизин кими балалар динч охуюб, боя-баша чатсынлар, бөјүк адам олсунлар. Бу кағыза рәћбәрләримиз биринчи гол чәкибләр.

Килас бир кағыза, бир дә Зәћрая бахды.

— Ушаглар да гол чәкә биләрми? — дејә Килас сорушду.

— Ушаглар бөјүјәндән сонра гол чәкәр. Инди сәнин анан гол чәкәчәк. Бәс анан ћаны? — Бир шеј ядына дүшмүш кими, Зәћра әлавә этди: — Сән исә дәрсләрини ә'ла өјрән, мүәллим дејәнләрә бах!

Килас әвә гачды. Төвшүјә-төвшүјә анасыны сөсләди:

— Тез кәл, гол чәкирләр!

— Нәјә гол чәкирләр?

— Даћа дава олмасын.

— Тәки олмасын, гызым. Бәс сәнә ким деди?

— Одур, Зәћра халанын әлиндә гәрар вар — сүлћүн гәрары. Рәћбәрләримиз гол чәкиб, инди дә ћамы гол чәкир.

Анасы чәлд аяға галхыб, һәјәтә кәлди. Зәћра анасы илә кәлән Киласы көрүб күлдү:

— Сағ ол, Килас — деди. — Сән әсл сүлћ тәрәфдарысанмыш, гызым.

Килас һәвәсләниб, бинанын јухары мәртәбәләринә галхды. О бир ишыг кими әвләрә кириб чыхыр, хош хәбәр вә шәнлик кәтирирди. Әв гадынларыны сүлћә гол чәкмәјә чағырырды:

— Саялы хала, һәјәтдә чағырырлар, ћамы јығылыб.

— Ај нәнә, кедә билмирсәнсә, кәтирим бура, гол чәк!

Киласын гапы-гапы кәзиб хәбәр вермәси, биная сәс салмасы бөјүкләрин хошуна кәлирди. Онлар: «Бу саат, бала!» дејә әвдән чыхырдылар. Сүлћ кағызына гол чәкәнләрин сајы чохалдыгча, Киласын фәрәћи артыр, көзләри севинчлә парылдајырды. О, бөјүкләр кими диггәтлә сиаћијә бахыб, дејирди:

— Ћамы сүлћ истәјир.

Зәћра онун севинчинә шәрик олду:

— Гызым, бүтүн вәтәнимиз сүлһ истәйир.

Гызын көзүндә сүлһ истәйәнләр кет-кедә артыр вә дүняны тутан әзәмәтли бир орду кими бөйүйүрдү. Килас кишиләрин, гадынларын, фәһләләрин, мүәллимләрин, гочаларын, чаванларын дәстә-дәстә кәлиб, бу гәрара гол чәкдийини көзү илә көрүр вә севинирди. О, сүлһ сөзүнү өйрәнәндән сонра ләвһәдә ири һәрфләрлә буну тәкрар-тәкрар языр, позмаға гоймурду. Санки ушаглар гызын бу ишарәсини бир чағырыш кими дейирдиләр. Мүәллимин өйрәтдийи сүлһ мәһнысыны уча сәслә охуюрдулар:

Мән дә сүлһә сәс верәк
Милйонларын бириәм.
Мән сәадәт йолунун
Йорулмаз әскәриәм.

Килasын вә йолдашларынын һәят, сәадәт мәһнысы бәһар күнәши кими үфүгләрә яйылырды.

1951

БАДАМ АҒАЧЛАРЫ

Әдаләт! Яшыдларында кәлин-кәлин ойнамалы вахтында сәни чөлләрә саланлары, вәтәнини, ханиманыны, ҹәрафиня тапдаянлары таныйырсанмы, гызым?

I

Ағарзанын әвиндән таппа-тап сәси кәлирди. Дүнәндән бәри әвин ортасында, тәндир башында салынмыш тәлисин үстүндә бадам дөйүрдүләр. Бу ил бадамын мәһсулу яли иди. Ағачын бириндән 7—8 батманачан бадам дәрилмишди. Әвдәкиләр бадам сындырыр, ич һазырлайырдылар. Дейирләр шәһәрдә ич яхшы пула кедир, байрамгабағыдыр. Ағарза бир йүк ич апарачаг, бир азыны тахыла дәйишәчәк, бир азына да ушаглара әйин-баш, пинәчи кәһнәси алачаг.

Алты яшлы Әдаләт дә иш көрүр, көмәк эдирди. Атасынын сындырыб төкдүйү бадам ичини габыгдан тәмизләйиб нимчәйә йығырды. Һәрдән, атасындан хәлвәт, бирини ағзына атыр вә бирдән йийә билмирди. Огурлуг шейи емәк нә чәтин олур. Бадам Әдаләтин ағзында бөйүйүрдү. Сүфрәдә йығылан ағлы-сарылы, тәмиз, этирли бадам ичинә бахыб һәсрәт чәкир, бунлары доюнча ейәнләрин ким олдуғуну дүшүнүр вә атасына суал верирди:

— Ата, бунлары һара апарачагсан?
— Базара, шәһәрә апарачағам, гызым.
— Кимә сатырсан орда?
— Мүштәрийә.
— Мүштәри кимдир?
— О да бир адамдыр да, гызым.
— Яхшы адамдырмы?

— Яхшысы да вар, писи дә вар!

— Йох, ата, пис адама вермә, һейифдир, яхшы адама вер!

Ағарзаны мараг көтүрдү. «Ушағын яшындан бөйүк данышмағына бахырсанмы?» дейә душүндү.

— Гызым, — деди, — мүфтә вермирәм ки, пулуна минәт! Ким чох версә она сатырам.

Әдаләт э'тиразында давам әдирди:

— Йох! Пис адам чох пул версә дә сатма! Бадамы она вермә, һейифдир! Пис адама гисмәт олмасын, ата!

Әдаләтин дедикләри ушаг сөзү дә олса бир һәгигәтдән хәбәр верирди. Ағарза бадам ичинин балачаларындан үч-дөрд дәнә көтүрүб, Әдаләтин овчуна гойду, сонра мүлайим, меһрибан бир диллә тәсәлли верди:

— Гызым, бизә пул лазымдыр. Аллаһ гойса мәһсулун алычысы олса, бу дәфә әлимә пул кәлсә, әрбабын борчуну, хумсу-зәкаты чыхандан сонра, тахылдан артыг галса, гәдәк алачағам. Бачарсам сәнә дә бир чүт тәзә башмаг алачағам, готазлы башмаг, лап онун өзүндән алачағам ки, байрамда кейәсән!

Даланда аяг сәси эшидилди, дәрһал әвин гапысы зәрблә ачылды. Ағарзанын гоншусу Әличан, күллә-дәймиш гуш кими, өзүнү ичәри атды:

— Ай рәһмәтлик оғлу нә отурмушсан, бадамлығы кәсдиләр! — дейә һәйәчанла хәбәр верди.

Ағарза сағ әлиндә даш, сол овчунда бадам олдуғу һалда чөмәлдийи ердән дик галхды вә:

— О нә сөздүр, Әличан? — дейә сорушду.

— Сәнә дейирәм бадамлығы кәсирләр.

— Сөфиһ-сөфиһ данышма, әлә шей олмаз!

— Бу саат орадан кәлирәм, кәсирләр.

Ағарза гоншусунун үзүндәки чиддиййәти, бахышларындакы ваһимәни дуюб чарығыны аяғына чәкди.

— Ахы ким кәсир, нә дейиб кәсир?

— Әмәлә төкүбләр; одур, кәндхудадан соруш!

— Кәндхуданын нә һаггы вар, өз әлимлә әкиб-бечәрдийим ағачы кәсә, бәйәм мән она бағча сатмышам? Кәл отур!

— Ай сағ олмуш, отурасы вахтдыр? Мән дә йончалығын һайындаям. Ону да сүрәкләр. Мүшавирин янына кетмәк истәйирәм. Көрүм нә чарә тапарам.

Әличан гапыдан чыхмаг истәйәндә Ағарза кәмәрини бағлайыб онун далынча төләсди. Итә раст кәләчәйини дүшүнүб әл ағачы көтүрмәк истәди, бир дә фикирләшди ки: «Әрбабын адамлары буну көрүб бир аз да һирсләнәрләр. Яхшысы будур әлиалын кет!»

Ағарза өзүнү бадамлыға о заман етирди ки, мүшавирин адамлары даш һасары учуруб чая төкүрдүләр. Һасар ағзында кәсилиб атылмыш ағачлары көрәндә әлә бил Ағарзанын голуну гәләм әләдиләр, гычларыны пейләдиләр. Вүчуду од тутуб янды, ган башына вурду. Бүтүн кейшәк дәйирман дашы кими онун башына долаңды. Һавахт чайдан һоппаныб бирисинин яхасындан япышдығыны өзү дә билмәди.

— Ниһә дағыдырсан а байгуш? — дейә гышгырды. Бу дивары чәкәнәчән мәним күрәйим габар олуб, ниһә сөкүрсән?!

Алнындан тәр даман ортабой салдат дартыныб онун әлиндән чыхмаг истәйир вә дил-ағыз әләйирди:

— Бошла яхамы, бүйруг гулуям! Мәндән нә япышмысан?

Ағарза ону кәнара итәләйиб гышгырды:

— Чыхын мәним бағчамдан!

Хаки пенчәк кейинмиш бир американ забити она янашыб әлини тапанчасынын дәстәйинә гойду, әйнал сәслә, лакин һәдәли әда илә деди:

— Бу көйшәнләри сизин ағаларыныз бизә сатыблар. «Маршалл планы» үзрә биз бурая көмәйә кәлмишик. Шикайәтинизи әрбабыныза әләйин, ишә мане олмайын!

2

Сон заманларда гоча вә изданһамлы шәһәрин дар, гаранлыг вә долашыг күчәләриндә учабой, узунгол, үзкөзүнү түк басмыш, гашгабағлы, әли ағачлы, аяғы чарыглы бир кәндлинин сәкидән-сәкийә аддымладығыны көрәнләр чох иди. Кәнардан кәлдийи, набәләд адам олдуғу, нә иш үчүн исә гапылар кәзмәйә мәчбур бир мүсафир олдуғу илк бахышдан мә'лум иди. Күман кәлдийинә о, әл бойда бир кағыз көстәрир, үнван сорушур, дәрдини демәк истәйир, баш әйиб йолуна давам әдирди.

Порулса, тагәтдән дүшсә дә ягыша, күләйә, вахт-бивахта бахмадан күчәләри аддымлайырды.

Бу мүсафирин ким олдуғуну охучулар яхшы билирләр. Кәнддә үмидн үзүлән Ағарза бунунла үчүнчү дәфәдир ки, шәһәр күчәләриндә көзә-көзә бадамлығының һаггыны мүдафиә әдән адам ахтарыр. Кәндлиләри Мирзәммәдә бир «тутарлы» әризә яздырыб әрбабын һүзуруна апарды. Уча, һасарлы бир һәйәтин гапысыны әһтиятла тыггылдатды. Чаван бир оғлан чыхыб онун үзүнә бахды. Ағарза салам вериб сөзүнү деди:

— Бизим әрбабын әви бурадырмы? Кәмәрли кәндиндән кәлмишәм. Ағая әрзим вар.

Чаван оғлан гайыдыб кетди, бир аз кечмәмиш гапыны ачдылар. Ағарза «Бисмиллаһ!» дейиб ичәри дахил олду. Һовуздан су кәтирән бир гары она ишарә әләди: «Аға ибадәтдәдир, көзлә!»

Ағарза даш сәкинин янындакы сүтуна сөйкәниб даянды. Әввәл, әтәйинин алтында кизләтдийи һәдийәни ерә гоймаг истәди. Сонра дүшүндү ки: «Йох, ағанын өзү кәләндә верәрәм». Ағарза һейрәт вә һәсрәтли көзләри илә әрбабын имарәтини сейр этмәмишди ки, әйванын башындакы гапыдан әли тәсбеһли, бели әйри, коса, арыг бир кишинин чыхдығыны, она тәрәф кәлдийини көрдү.

Ағарза, әрбабы ахунд либасында, әли тәсбеһли, ағзы дуалы көрәндә хейли севинди: «Аллаһ адамыдыр, — деди, — рәһми кәләчәк». Өзүнү итирмиш һалда бир аддым ирәлийә ериди. Лайигсиз һәддийә сайыб кәтирдийи ики бечәни, бағлы гычларындан тутуб сәкинин кәнарына гояндан сонра әтәкләрини силкиб дүзәлди. Әллөрини дөшүнә гоюб салам верди, баш әндирди. Голтуғундан чыхардығы әл бойда әризәни тәгдим этди, тәкрар баш әйди. Ағ арахчынының коса саггал, гадын башмаглы, чиндара охшаян адам исә әлиндәки үчүр тәсбеһи чевирә-чевирә динмәз-сөйләмәз Ағарзанын әризәсинә бахырды. О каһ кағыза, каһ да гаршысында итаәткар вәзийәтдә дуран кәндлисинә бахырды. Ачыг һеч нә демирди. О нә үчүн динмирди? Ағзындакы дуанымы битирмәк нийәтиндә иди? Чындыр ичиндә бахан кәндлисинин үстбашынамы тамаша әдирди? Ағарзанын һалынамы ачыйырды я да шикайәтчини диггәтлә эшитмәкми истәйирди? Әрбабын сүкуту Ағарзая бир гәдәр дә чүр'әт верди.

О, башына кәлəни — америкалы мүшавирдән көрдүйү зүлмү данышмаг истәйирди ки, әрбаб кағызы гатлайыб сəһибинə гайтарды. Онун батыг сəси эшидилди:

— Киши, нəйə кəлмишсəн?

— Аға, шикайətим вар!

— Кəндлəкиләри, мүбашири гоюб бу экин-тикин вахтында бура нəйə кəлмишсəн?

— Аға, мəнə зүлм элəйəнин бири дə мүбашир өзүдүр.

— Нə олуб, сəнə шикайət дəфтəрини ачмышсан?

Ағарза өзүнү танытмаг истəди:

— Аға, кənд чамааты билир, мəн өмрүмдə шикайətə кəлмəмишəм. Амма инди көр нечə əлачым кəсилиб ки, сизə баш ағрысы верирəм. Аға, мəним өз əлимлə экиб бечəрдийим бадамлығымы кəсирлəр. Сизə нəнəһ кəтирмишəм!

Ағарза чох шейлəр данышмаг истəйирди. Лакин арахчынлы киши онун сөзүнү кəсди:

— Киши, шүкүр элəмək əвəзинə шикайətə нəйə кəлирсəн?

Ағарзаны тəəччүб көтүрдү: «Бу, нəдəн яна данышыр; мəн нə үчүн шүкүр элəмəлийəм, нийə элəмəлийəм?»

Ағарзая элə кəлди ки, әризə яхшы язылмайыб. Арахчынлы киши онун дедикләриндən дə бир шей эшитмəди. Күман этди ки: «Бəлкə кишинин көзү пис көрүр, гулағы ағыр эшидир, гочалыгдан ола билəр, бир аз гайымдан данышмаг лазымдыр».

Ағарза бир аддым да ирəли ериб сөзлəрини учалан тəкрар эдəндə арахчынлы киши бир аддым кери чəкилди вə сосини учалтды:

А киши, гышгырыға салма, кар адам йохдур бурада! Дейирəм: бадамлығы кəсирлəрсə сəнин хейринə кəсирлəр.

Ағарза тəəччүбдən чийнини чəкди, она тохунан бир шейи рəдд элдирмиш кими, əлləрини габага тəрəф ачды:

— Аға, мəним чөрəк ағачымы кəсирлəр, əвим йыхылыр. Əви йыхылан адам нəйə кəрək шүкүр элəсин?

— Шүкүр элə ки, мүшавирлəр кəлиб сəни-мəни горуюрлар.

— Аға, мəни кимдən, нəдən горуюрлар!

— Нечə нəдən, коммунистлəрдən! Бəли, баша дүшмəлисəн ки, американлар бизим торпагда тəйярə мейданы

тикирләр ки, сабаһ коммунистләр сәнин башына бомба төкмәсинләр.

— Ага, мән коммунистләри дава вахты көндимиздә көрмүшәм. Онлар касыб-кусубун әлиндән тутан адамлардыр. Мән онлардан бир пислик көрмәмишәм. Бомбафлан нә сөһбәтдир!..

Ағарза буну дедикини көрдү. Арахчылы киши ирәли еридн, тәсбеһи бир кәнарә атыб ағачы Ағарзанын әлиндән алмаг, онун башына чырпмаг истәди. Ағарза әввәл әрбабын инйәтини баша дүшмәди. Онун ағача әл атдыгыны көрәндә, ятмыш кими айылды. Әрбаб ағзына кәлән сөйүшү дейиб нөкәрләрини чағырды.

— Говун бу мүртәд өлүну! — дейә бағырды. — Итилсин, һансы чәһәннәмә кедир-кетсин! Мәним көндимдә отурмасын! Көр нә гәләт әләйир! Тәблиғат апармағына бир бах! Аяғы чарыглынын бири! Ай чөрәк тутсун сизин кими надүрүстләри!..

Ағарза өзүнү гапыдан чөлә атды, бир баш ону әрбаб янына көндәрән һәмйерлиси Мирзәммәдин янына кетди.

Мирзәммәд дә Ағарзаны данлады.

— Ай бодбәхт оғлу, — деди, — бу яша чатмышсан әрбабла данышмағы да бачармырсан. Әрбаб сөз көтүрмәз. Билмирсән ики йолуг чүчө илә аға янына кетмәзләр? Сән нә һесаб әләйирсән! Һамы Мирзәммәмәд олмаз ки, сәнә мүфтә әризә яза.

Ағарза ерлиси илә разылашмады:

— Мирзәммәмәд, ахы достум, нә үчүн әлә дейирсән? Әрбаб көрәк өзү разы олмуя! Мән өз әлимин әмәйи илә әкдийим ағачларын баһасыны истәйирәм. Бу, фитрә-садәгә зад дейил. Гардаш, мүшавирдн, американды, инкилисди, һәр кәсди. Она ер лазымдыр айры торпагдан көтүрсүн! Көйшән долудур. Мәним бадамлыгым олмаса, бу тәйәрә ерә әнә билмәз бәйәм? Ону көрүм һеч сағ әнмәсин! Маһалда мейдан гуртармышды ки, мәним бир тикә бадамлыгымы кәсирләр?

Ағарза достунун мәсләһәти илә тәкрар кәндә гайытды. Дейирләр мүшавирдән кағыз кәтирсән, о кағызы дөвләт банкына тәгдим этсән, зияның бир пайыны аларсан.

Мүшавир догрудан да она бир кағыз верди. Тәсдиг этди ки, фланмаһалда, фланкәндә Ағарза Баба оғлунун отуз бир ағачлыг бадамлыгы, «Маршалл планы» әсасында кәсилиб мүәййән мәгсәд үчүн дүзәлди.

Ағарзанын бу кағызы, кәндә охутмадыгы сабадлы галмады. Орада язылапларын һамысы айдын иди. Һәр шей она айдын иди. Анчаг «Маршалл планы», «маршаллашма» дейилән сөздән бир шей баша дүшмүрдү. Кағызы охуянлара мачал вермир, бармагыны язынын һәмин еринә гоюб сорушурду:

— О нә сөздүр, гардаш? «Маршаллашма» — йа'ни ким барәсиндә языр? Мәнә тәәллүгү вар о сөзүн я йох? Йа'ни о адам кимдир, көрүм мәним ағачларымы кәсән адамдыр я буна әмр верән, пул бурахан адамдыр? О кимдир ахы?

Охумушлар, — гәзетдән, сиясәтдән сөһбәт салыб чох сөз дейирдилә. Анчаг Ағарза даһа да һирсләнирди:

— Гардаш, һәр нә планы-фланы вар апарсын даһа, вәзирлә данышсын. Мәним ағачларыма нә дәхли вар ахы! Плана дүшүр, гой мүлкәдарларын халвар-халвар ерләри дүшсүн. Мәним чанмаз бойда бадамлыгымы билмирәм ким планда салыр ахы!

Мирзәммәмәд Ағарзаны баша салыб дейирди:

— Ай рәһмәтлик оғлу, бу «Маршалл планы» оядан — Америкадан кәлир. Бир бизим вәтән дейил, одур, түркә дә, юнана да, әрәбә дә кәлир. Верки-төвчи кими бир шейдир. Әввәлләр Ирана вәба кәләрди, тауи, чәйирткә кәләрди. Инди дә «маршаллашма» кәлир, Америка салдаты кәлир. Чүрүк мал, тысбага юмуртасы кәлир. Дүнән кәндлинин чиловунда бир арыг ат вар иди, үфүрсәч пыхыларды. Сорушурам: «Кәндли гардаш, ат ниһә бу көкә дүшүб?..» Кәндли күлүб, дейир: «маршаллашыб». Белә екә бир кәндин баг-бағатыны кәсиб төкүрләр; сорушурсан бу нә һәнкамәдир? Дейирләр: «маршаллашырыг». Шәһәр күчәләриндә диләнчи әлиндән кечмәк олмур. Дейирсән: чаным, бу нәлир? Дейирләр сәсини чыхарма, «маршаллашырыг!» Кәндлиләр бир-бирини лүт, мөһтач көрәндә дейирләр: «Сән «маршаллашыб» гуртармысан!» Һеч бир зәлзәлә, сел, һеч бир сөмум ели кәндләри «маршаллашма» гәдәр яман күнә гоймамышды...

Ағарза достунун дедийиндән нәтичә чыхартды:

— Яхшы, гардаш, нә вачиб олуб? Олмаз ки, «маршаллашмаяг!» Инди ки, «маршаллашма» бизи бу көкә салыр, көлин «маршаллашмаяг» да!

Мирзәмәммәд rah-rah чәкиб күлдү:

— Сән, — деди, — доғрудан да лап авам имишсән. Көрүнүр, Кәмәрли дағларының арасындан кәнары көрмүрсән. Ай рәһмәтлик өлдү, өлүнү өз кефинә гойсан шылаг атыб кәфәни йыртар. Сәнин нә ихтиярын вар «маршаллашмаясан?» Сән «маршаллашмаясан» бәс бу американ забитләринин газанчы һарадан көлсин? Едди иллим, едди дәря баса-баса бурая әбәс ерә кечмәйибләр ахы! Бу сөзү мәним яныма деди, өзкә ердә дилинә алма! Языгсан. Кет, бәлкә мүшавирдән бир кағыз ала билдин, бәлкә ерин бәһасындан бир аз вердиләр. Еһә гәнимәтдир, ләһәт һечә!

Мүшавирин кағызына шәһәрдә күлдүләр. Бу кағыз, дедиләр, сәнин бағчан һаггында һөхламадыр, айры бир шей дейил. Һеч бир иддиа үчүн сәнә әсас вермир.

— Мән айры иддиа әләмирәм. Һөкумәтлә һөкумәтлик әләмирәм. Торпаг дивана лазым олуб, буюрсун мәним зиянымы версин. Бу ки, гануна вар.

— Гануна нә вар?

— Гануна вар ки, көндлинин әлиндән алынан малын я мүлкүн бәһасы верилә көрәк.

— Көндли вар, көндли вар.

Банк дәфтәрдары, дазбаш, чешмәкли киши Ағарзаны даһа да һейрәтә салды.

— Нечә йә'ни, мән нечә көндлийәм бәйәм? — дейә көзләри алачаланды.

— Нечә көндлисән, өзүн билирсән, амма ихтияратын әрбабдадыр.

— Әрбаб мәндән верки алыр, малият алыр, бағчамын да сәһиби дейил ки.

Дәфтәрдар кағызы Ағарзая тәрәф узадыб ичәри гайытды.

— Сәнин, — деди, — ишин мәһкәмәликдир. Кет орада бахсынлар, көр нә дейәрләр.

Мәһкәмәдә Ағарзаны бәлкә ийирми дәфә диндириб данышдырдылар. Языб поздулар. Шаһид, сүбут истәдиләр. Мүшавирин иштиракы олмадан ишә бахмадылар.

Чох хаһишдән, тәләбдән сонра күнүн бириндә мүшавирин вәкили кәлиб чыхды, мәһкәмәни инандырды ки, Ағарзанын бағча ери әввәлдән әрбабын олуб, көндлинин иддиа үчүн әлиндә нә кағыз, нә сүбут вар. Она көрә дә бир шаһы төләб этмәйә һаггы йохдур!

Ағарзаны данышмага гоймадылар. Иддиасыны рәдд этдиләр. Вәкил, чалдыгы гәләбәнин нәфтиһары илә Ағарзанын янындан өтүб кетмәк истәйәндә Ағарза ону сахламаг истәди:

— Бура бахын, ағайи вәкил! — дейә мүраҹиәт этди.

Вәкил гулаг асмады. Ағарза бәрк аддымлайыб онун чийнindән тутду, керийә чәкди:

— Сәнәнәм ахы!

Көндлинин һирсиндән гызармыш көрән вәкил өзүнү итирди. Ағарза да түнд вә кефли нәзәри илә она бахыб дүшүндү: «Демәли, ишн-күчү галды, әләмә? Ди, ал көлди!»

Ағарза буну дейиб вәкилә әлә бир шиллә чәкди ки, үч дәфә фырланыб фәряд чәкди, йыхылды. Ағарза чыхмаг истәйәндә кимсә гапыны бәрк итәләди, гапы онун алынна тохунуб яралады. Ағарза арадан чыхдыса да, ону тә'гиб әдәнләри көрүб габагдакы дөнкәйә дөндү. Учуг бир дивардан һоппаныб кичик һәйәтә, орадан исә ағачлы бир ерә кечди. Бура хәстәхана имиш. Ағ халатлы бир һәким ону гаршылаянда, Ағарза алынын ярасыны көстәрди. Ону сарғы отағына апардылар. Ағарзанын ярасы бағланыб гуртармышды ки, хәстәхана гапысында издиһам көрүндү. Мүдир гапыя чыхды. Горху вә тәэччүблә гапыдакылара бахды. Мүшавирин адамлары мүдирдән Ағарзаны төләб эдирдиләр.

— Аға, нә буюрурсунуз? — дейә хәстәхана мүдири сорушду.

— Бураның мүдири лазымдыр! — дейә мүшавирин адамларындан бири донгулданды.

— Буюруң көрәк!

— Демәли, рәис сизсиниз?

— Белә көрүнүр.

— Бурада кизләнән дүшмәни истәйирик.

— Аға, бура мүалиҹәханадыр!

— Кимин мүалиҹәханасыдыр?

— Фәрги йохдур, һәр кәсни олса, вәзифәси нахошлары мүалиҹә этмәкдир.

— Бурада яралы вармы?

— Яралы да вар, шикәст дә вар, гыздырмалы да...

— Биз бурая гачыб кизләнәк...

Вәкил сөзүнү битирмәмишди ки, Ағарза чамааты ярыб һейкәл кими онун габағында даяныды.

— Ағайи вәкил, пис олмазды сән кедиб өз ериндә Америкада вәкил олайдын. Бурада нә Америка торпағы вар, нә тәбәәси. Сизи бура чағыран да йохдур. Билмәк олмур дүнянын о башындан атыла-атыла кәлиб, бурада нә сүләнирсиниз? Кәндлиниң ганы сизә дә ширин кәлиб... әләми?

Ағарза һирәлә ирәли чыхды. Һиддәтиндән көзләри бөйүмүш, кичкаһ дамарлары шишмиш, сифәти мис кими гызармыш һалда дишләрини гысараг, юмругуну дүйәрәк, сөзүнү бәркдән тәкрар этди:

— Ширин кәлиб, әләми?

Ағарзанын одлу бахышлары этрафа илдырым сачырды. Юмругу көһә галдыранда, вәкил бу саат башына әнәчәк зәрбәнин дәһшәтиндән үркәрәк, кериләмәк истәди. Сәндәләди, өзүнү сахлая билмәди. Голларыны кәнара ачыб лырмашдыгы уча ердән дүшән тоюг кими ләнкәр вурду. Архадан тутмасайдылар тирләнәчәк иди. Ағарза һәрифин чәкилдийини көрдүкдә санки зәрбәсини әндирмәйә һәдәф ахтарырды. Юмругу илә һаваны ярды, сиңәсиндә инфрәт, гәзәб алову илә деди:

— Зәлилләр! Әграбәләр!

Ағарза ирәли чуманда, вәкил дә, адамлары да чәлд чәкилди, издиһам парчаланыб голу чирмәкли, сачы дағыныг кәндлийә йол верди. О бир нечә аддым атандан сонра дөнүб вәкилә бахды. Санки бахышы сүнкү иди вә бунунла да өзүнә йол ачды. Вәкилин этрафындакылар дағылышдылар. Вәкил йолун ортасында гангал колу кими тәнһа көрүнүр. Издиһам Ағарзаны бир гәһрәман кими гучағына алыб көздән итәнә гәдәр мүшаһидә этди.

3

Догрудур, кәндә Әличан Ағарзанын ушагына, атасының тапшырдыгы балача Әдаләтә өз өвлады кими бахырды. Ону көздән гоймурду. Анчаг Әдаләтдән архайын ола билмирди. Чүнки Әдаләт һәр күн оғурланыб кәнд үстүнә, бадамлыға кедирди, тәзәчә пучурлаян нәһәнк ағачларын лограныб төкүлдүйүнә, багча һасарының ериндә биневролар салындығына диггәт вә үрәк ағрысы илә тамаша әдирди. О, бахырды, мүшавирин адамларының нә иш көрдүкләринә диггәт етирирди ки, атасы кәләндә данышсын. Багчада Әдаләтин өз әли илә тохумну басдырдығы ики яшлы бир бадам ағачы, адам бою учалмышды. Гыз бу ағачы һәмишә әли илә суварыр, дибини алағдан, көвдәсини гарышғадан тәмизләйирди. Багчанын сөкүлүб дағылдығыны көрсә дә, Әдаләт о көрпә ағача бахмагда давам әдирди. О бурая кәләндә әзиз йолдашыны — кимсәсиз галмыш, гоһум әграбасындан узаг дүшмүш бир етими көрән кими гоһәрләнирди. Санки көрпә ағачын еничә пучурлаян, һаят, күнәш аргусу илә баш галдыран зәриф, зүмрүд ярпаглары Әдаләтин кәлишиндән һәрәкәтә кәлир, нә исә дил ачыб демәк истәйирдиләр. Әдаләт нә этсин? Бадамын дибинә торпаг йығсын, этрафына чәпәр чәксин? Даг кими диварлары вуруб дағыдан, тәпәләри дүзә чевирән бу силаһлы мүшавирләрин, курултулу машынларын габағында Әдаләт нәдир ки, чәпәр дә чәкә! Һеч ердә Әдаләт бурадакы гәдәр күчсүз, әлачсыз олмамышды. Санки буну көрпә ағач да һисс этмишди. Әдаләтә тәрәф әйиләрәк ялвармаг, ағламаг, архаланмагмы истәйирди я гыза мә'лум олмаян бир сирр демәкми истәйирди? Балаҹа дейирди: «Бу гансызлардан узаг ол!» о, демәк истәйирди ки: «Мәни апар!» Гыз ону һара апара биләрди? Әдаләт әлиндә балача бел көрпә ағачын япына кәлир, аг әлчәкли бир забит ону истеһза илә гаршылайыр, ағача ишаря әдирди. «Гызым, бу сәниндирми?» Әдаләт чаваб вермәмиш, забит фин бычағы илә ағачы кәсиб Әдаләтә тәрәф узадырды! Ағач кәсиләндә Әдаләтдән одлу бир һычғырыг чыхды. Өзүнү дәһшәт алмыш, көзләри бөйүмүш ушаг ериндәчә доныб галыр вә билмирди ки, нә этсин. Әлчәкли забит «сәһнини» апармыш кими, ағачы бөйрү үстә тутур, шәрг адәти илә ики әлли, пешкәш тәгдим әдән кими, бир вәзийәт алыр вә:

— Буюрун! — дейирди.

Әдаләт чанавара туш кәлмиш гузу кими, начар нә-

зәрлари илә ашағыдан юхары забитә бахырды. Забит бадам шивини әлинә алыб гызын чылпаг балдырларына дөйүр, гышгырырды:

— Һайды, меймун баласы!

Ушаг аглайыб гачанда әлчәкли забит гәһгәһә чәкиб дурур, тәпийини ерә вуруб ушағы һәдәләйир, баханлар күлүшүрдүләр.

4

Әдаләт көзләриндән алмас яшлар төкәрәк, башы ашағы дәрәйә гачырды. Енинә көйәрән чәмәнләри, йончалыглары аяглаяраг, коллардан, насарлардан, архлардан өтәрәк, яралы бир гуш кими чырпынараг гачырды. О бирбаш шәһәрә йол алмышды, атасынын далынча кедирди. Әлиндәки бадам шивини бәрк-бәрк тутуб әһтиятла апарырды. Апарырды ки, атасына көстәрсин, бөйүкләрә шикаһәт этсин.

Бу ерләр, бағчалар, көйшәнләр көрпә кәнд гызының һәмишә ойнадығы, чичәк ыгдығы, сүнбүл дәстәләдийи, гуш ювасы ахтардығы, гузу отардығы, чырпы топладығы ерләр иди. Инди исә, Әдаләт һеч нә дүшүнмүрдү. Чәнуба, узагда ағаран гарлы дағлар архасына, шәһәр йолуна доғру үз тутараг гачырды. Анасындан галма көһнә башмаглар чохдан аяғындан чыхмышды. Союгда каһ гызаран, каһ көйәрән балача аяглары кейимиш кими нә даш, нә тикан, нә палчыг һисс әдирди. Гыз һәрдән һычгырығыны боғараг: «Ата чан!» дейә фәряд әдир, әлиндәки ағача бахырды. Ушағы бу көкдә көрән кәндлиләр мүшавирин горхусундан она янашмасалар да, ағачлар архасындан һайлайыр, ушағы сахламаг истәйирдиләр. Әдаләт гулаг асмыр, йолуна давам әдирди.

Бүтүн үмидләри пуча чыхмыш, мүшавирин, мүбаширин, әрбабын, мәһкәмәләрин гапысындан наүмид олан, ал үзән Ағарза һәмин бу ахшам да һәмин йолла кәндә гайыдырды. О бурадан кедәндә чибиндә пул, әлиндә әризә, үрәйиндә үмид апармышды. Гайыланда исә бунларын һамысыны итирмишди. Анчаг үрәйиндән даш кими асылан вә кет-кедә ағырлашан бир интигам һисси кәтирмишди.

Гәрибәдир, үрәйини ағрыдан бу һисс она нәләр дейир, нәләр өйрәдирди. О, узун вә гайым алдымлары илә кәндә догру яхынлашдыгча гәлби тәрпәнир вә тәрпәнднкчә дә санки ондан чох сирләр сорушурду: «Сән Кәмәрлидә енәми галачагсан? Енәдәми мүшавирләз үзүнә кәлә чәксән? Бағча еринде дикәлән даш биналәр сәнә көз дағы дейилми?» Сонра өзү-өзүнә суал верирди: «Әлимдән нә кәлә? Одур, көз габағындадыр. Нечәләри һәбсдә, сүркүндә чүрүйүр. Йолу йоғрулмуш бу кәлмә забитләр әрбаба көмәйә кәлибләр. Кәндлини сөюб таламаға кәлибләр.

Ағарза фикирләширди ки, олуб кечәни яддан чыхарсын, дағларын дөшүнү бәл, қәркн илә гаралдыб бир-нки батман арпа сәпмәклә күзәран кечирсин, екинә баласы Әдаләти бөйүдүб баша чатдырсын. Көрүрдү ки, йох, о мүшавирин зүлмүнү һеч чүрә унуда билмәйәчәк. О көрүрдү ки, чәллад әли илә көсилиб атылан о икид балам ағачлары галхыб баш-баша верибләр, бир сирр кими онун гаршысында даяныб суал әдирләр, тә'кидлә сорушурлар: «Бизим күнаһымыз нә иди? Бизи баһара һәсрәт гоянлардан сорғу-суал олачагмы?»

Ағарза үрәйиндә онлара чаваб верирди: «Йох, әй мәним бәрәкәтли ағачларым, сизин гатилиниздән сорғу-суал әдән олмады. Мән, шәһәрдә гапы галмады дөйдүм, мәһкәмә галмады дәйдим, охум даша дәйди...»

Ағарза бу сөзү дейирди, анчаг мин бир шекил вә үрәк ағрысы илә дейирди. Бирдән башыны галдырыб учадан әлавә этди: «Анчаг мәним охум гуртармамышдыр. Мәним бир охум, балкә дә ахырынчы охум лап һәдәфә дәймәлидир. Шикаһәтдән һарай йох имиш. Мән өз күчүмә күвәнмәлийәм!»

Онун бу сөзләрини габагда кәлән, титрәйәрәк, горхараг, коллара сығынараг кәлән Әдаләт эшидирди. Бирдән:

— Ата чан! — дейә Әдаләтин сәси эшидилди.

Ағарза юху көрүрмүш кими, дөйүкүб даянды, этрафыны динләди. Аддым сәсләри яхынлашырды. Ушаг сәси тәкрар олунду:

— Ата чан!

— Гызым, Әдаләт!

— Ай ата!

— Чан, гызым, һарадасан?

— Ата, сәни ахтарырам. Бадам ағачымы да көсдиләр. Мәни дөйдүләр, ата!

Ушаг гаранлыгда өзүнү атасының гучағына атды. Ағарза бадам шивиниң гызының әлиндән алыб шәфәгдә она бахды, ушағын ялын аяғларыны голтуғунда сыхды, хәчаләтдән башыны ашағы салды. Ахы о, гызына сөз вермишди: шәһәрдән белә гайытмаячаг. Һәдиjjәләри илә Әдаләти севиндирәчәкди. Нәвазишли бир сәслә гызына дедиjи сөзләр атаның гулағында тәкрар сәсләнди: «Гызым, аллаһ гоjса, мәһсулун алычысы олса, бу дәфә әлимә пул кәлсә, әрбабын борчуну, хумсу-зәкаты чыхандан сонра, тахылдан артыг галса... сәнә бир чүт тәзә башмаг алачағам, готазлы башмаг. Лап онун өзүндән алачағам ки, байрамда кеjәсән!..»

Ағарза jолдан кәнара чәкилиб бөjүк вә соjуг бир даш үстүндә отурду. Әдаләт, мүшавирин адамларындан көрдүкләрини аглаjа-аглаjа, jанғлы диллә көсмә-көсмә данышды.

Көзү тәмиз яз көйләрини дәриликләриндә дикилдиjи һалда Ағарза Әдаләтин мә'сум, мәзлум сәсини бир фәряд кими эшидирди. Эшидир, анчаг чаваб вермирди. О билмирди ушағына нә илә вә нечә тәсәлли версин. Онун көзү шималда парлаjан вә күр ишығы илә диггәтләри чәкән шимал улдузуна дикилмишди. Ата шәһадәт бармағы илә көстәрәрәк, Әдаләтә тәсәлли верирди:

— Көрүрсән, гызым! Биз о улдузун далынча кетмәлиjик, онун ишығы вә күчү бизә дә ишчат верәчәкдир. Галх кедәк!

Ата-бала ал-әлә вериб гаранлыг чөлләрдән парлаг шимал улдузуна доғру jол алдылар.

Декабр 1953

ӘСКӘР ОГЛУ

Али мәктәбләримизә һазыр чаванлар етишдирән мүәллимләрә, мәктәһам верән ушағыны мин бир гайғы илә нола салан аналара, гучаг-гучаг китаблары оху залына дашыjан китабхана гызларына

I

— Башы хейирлиләр чөрәjи-суjа да вахтында еjибиjмирләр. Белә дә дәрс олармы, белә дә чандан кечмәк олармы? Мүәллимләриня бир дейән, бир чатдыран jохдурму? Нәдир бу ахы...

Эһтият хала чай мәчмәсиниң һирсләjә стәлуи үстүнә атыб, дейинә-дейинә ичәри әвә, Һүснијәнин jанына кетди. Кетди ки, Һафиздән шикаjәт әләсин. Анчаг бачысыны ширин jатан көрүб гаjытды.

Инди о, айнабәнддә, гырмызы абажурлу чырағын алтында битиб галмышды. Билмирди кимә десин, һирсини нечә соютсун.

Күндүз айры бир һәвәслә бишириб дүшүрдүjү хөрәк, һазырладығы сүфрә дә белә олмушду. Һафиз аллаjырмыш бир-ики тикә алыб гачмышды ки, «Мүәллим мәсләһәт верәчәк!» Ахшам jолдашлары илә һазырлашмаға отурмушдулар. Инди дә Эһтият халаның исти чаjы союjуб гаjыдыр, сәрин суjу гызыб галырды. Нә Һафиз, нә дә jолдашлары китаб-дәфтәрдән баш галдырмыр, кәлиб-кедәнә көз учу илә дә бахмырдылар. Дәрсә әлә чуммушдулар, бармағларыны көссәjдиләр хәбәр тутмаздылар.

***

Эйтият хала дәмир йолдан хейли узаг, сыраланмыш мешали дағлар гойнунда, сәфалы яйлаг шәһәриндә яшайырды. Инәк фабрикиндә, бояг-нахыш сехиндә чалышырды. Ай олмазды ки, онун мукафаты чыхмасын, алы гәзетдә, я ичласда чәкилмәсин. Ишиндә дә, һәятында да онун өзүнә мәхсус сәлигәси вар иди. Балача анлайа һәм ана, һәм ата иди. Чабһәдән гайтмаян Тандыг оғлунун еканә ядикары Һафиз инди онун тәсәлliси, үмиди, бөйүйән севинчи, күчләнән ифтихары иди. Вахтилә Тандыг үчүн бәсләдийи бүтүн арзулары инди бөйүйән, агыл-камала чатан Һафизин боюнда, бахышында, дурушунда, данышыгында, күлүшүндә көрүрдү.

Дейирләр ана гәлби бөйүк һиссләрин бешийидир. Дүнйада ана мәһәббәтиндән күчлү нә вар! Ана гаршысында селлярин даянды гыны, мүһит дәнизләринин чәкилдийини, дағларын баш әйдийини, туфанларын кәсдийини, илдырымларын сусдуғуну, һөкмдарларын тәслим олдуғуну дайи әдибләрдән бири көзәл язмышдыр.

Накам мәһәббәт исә бәһәргабағы башы кәсилмиш чаван агач кими йүз ердән пөһрәләйир, гол-будаг атыр.

Эйтият халанын да Һафизә мәһәббәти белә иди. Варлығыны она бағламышды. Оғлундан әл үздүйү илк күндән сәкиз яшлы нәнәсини икид оғлунун ериня гоймушду. Хүсусилә көлини — Тандығын хатирәсиня һөрмәт гойманы о нәнәчиб башгасына гошулуб кедәндә Эйтият халанын дәрди даһа да артмышды. Ушагы багрына басыб доюнча ағламыш, сонра анд ичмишди ки, нә гәдәр чанында чан вар, Һафизә гуллуг әдәчәк, ону Тандыг кими бир икид бәйүдәчәкдир...

Гадын бүтүн сәадәтини, мүгәддәс һиссләрини «әскәр оғлунун» — Һафизин охумасына ва боя-баша чатмасына бағламышды. Һафизин пионер шәклини кечә-күндүз гойнунда, чан көйнәйинин алтында көздирәр, бүтүн дост, йолдашларына көстәрәр, севиниб фәхр әдәрди. Һафиз бир саат кечикдими Эйтияғы мәктәб гапысында көрәрдин. Һафизин башы ағрыдымы дүня гадының көзүндә гараларды. Һафиз күлдүмү гадының үрәйи чичәк кими ачыларды.

Эйтият халанын адыны әлли ил бундан әввәл анасы гоймушду. Амма әлә мүнасиб гоймушду ки, дейәрсән

башга һеч бир ад бу гадына ярашмазды. Эйтият! Эйтият инсанын ярашыгыдыр. Анчаг бу бәстәбой гадының ярашыгы йох, бүтүн варлыгы эйтият иди. Йүзмү илдән артыг иди ки, о, фабрикдә чалышырды, бир дәфә кечикмәмиш, бир дәфә дә ишдән галмамышды. Һәмишә ярым саат габаг сеха келәрди. Фит сеси эшидәндә сәкидә даяпарды, машыны өтүрмәмиш күчәни кечмәзди. Паспортуну да чибиндән кәнара гоймазды: «бәлкә сорушан олду». Жакетинин яхалыгындан ийнә-сап эксик олмазды. Жакет чибиндә сахладыгы балача яйлыгда хырда пул, аспирин, карандаш гырыгы, адрес кагызы, һашиә пахышы көрмәк оларды. «Ишдир, адамдыр лазым олар...»

2

Айлар, илләр бир-биринн тә'гиб эдиб өтдү. Күн о күн олду ки, Һафиз орта мәктәби битирди, али тәһсил эшгинә дүшдү. Бу күн исә Эйтият халанын бөйүк байрамы иди.

— Ушаг нечәдир, Эйтият хала?

— Кефин яхшы олсун; бу ил университет дәрсинә кедир.

Гадын «университет» я «институт» адыны хүсуси аһәнк ва ифтихарла чәкәр, тәкрар-тәкрар дейәрди. Һәлә дәрс илинин гуртармасына нечә ай галмыш о, Һафизин «университетиндән» ширин-ширин данышарды. Нәгин ки, о бу «дәрсин» мәзмун ва тәфсилаты һаггында дүрүст бир шей билмирди. Оғлунун һансы ихтисас саһиби олачағыны сорушан олсайды йәгин ки, мүәййән чаваб верә билмәзди. Анчаг ону билирди ки, «университет» дәрси бөйүк дәрсдир. Һәр адам бу дәрсә чата билмир. Ону яхшыча дәрк эдирди ки, «бояғчы Эйтиягын университетдә оғул охутмағы башга ердә, башга заманда көрүнән иш дейил, бу анчаг Совет һөкүмәтинин күчүндир...»

Бир сәһәр Һафиз чай столунда отуранда нәнәсинә лаваш кими энли, сүфрә кими шәкилли бир журнал көстәрди. Сәһифәләр бою бөйүк, чох гатлы, ярашыглы биналарын, «көйүн едди гатына учалан» биналарын шәкли чәкилмишди. Сағдан сола узаныб кедән, бир-биринднән гәшәнк, уча гүлләли биналарын лап кәлләсиндә гырмы-

зы үлдүз парлайырды. Габагда да гоша дирәкләрдән салланан күк ишыклы фонарләр күн кими яныр, кениш һәйәт мейданчасында чаван агачлар, күл-чичәк хәяванлары көрүнүрдү:

— Бу нә гөшәнк ердир! — дейә Әнтият хала марагла сорушду.

— Ана, билирсән бура һарадыр?

Әнтият хала һәмишәки кими, яныламаг үчүн бирдән-бирә чаваб вермәди. Бир оғлунун янына кечди. Журналы бир о яна чевирди, бир бу яна чевирди, нәичәрә габагына кәтирди.

— Мән, — деди, — Бакыда чох олмушам. Буну көрмәмишәм. Тифлисдә дә олмаз. Денәсән, бала, бу тәзә әнвалатдыр ахы?

— Тәзә бинадыр. Иччаг нә бинасы олдугундан хәбәрин вармы?

Чәтин бир суал гаршысында галмыш кими, гадын көзләрини һафизә зилләди.

— Нә бинасы олачаг, әлбәттә ки, һөкүмәт бинасыдыр.

— Нечә нә'ни һөкүмәт бинасы?

Гадын оғлунун суалыны ерсиз сайыб сәсини учалтды:

— Әдә, Совет һөкүмәтиндән савай белә дәскаһы ким гура биләр!

Һафиз төкрар сорушду:

— Һөкүмәт тикмәйини демирәм. Ичиндә ким олур, ону сорушурам!

Әнтият хала бу суала чәлд чаваб верди:

— Ичиндә олур һөкүмәтин адамлары, бөйүк-бөйүк министрләр, директорлар!

Һафиз башы илә рәдд ишарәси верди:

— Билмәдин, ана!

Гадын тәәччүблә оғлунун үзүнә бахды:

— Бәс ким олур?

Һафиз әлини бәрк-бәрк журнал сәһифәсинә вуруб деди:

— Ай ана, бурада тәләбәләр олур, мүәллимләр олур. Бура университетдир эй!..

— Нечә университет?

— Бәли, тәзә тикилмиш университет!

Гадын яхын кәлиб шәкилләрә бир дә бахды:

— О бойда да университет олар?

— Һеч ердә олмаса да Москвада олар!

Һафиз: — Гулаг ас, — деди, — журналы әлинә алыб, бу нәһәнк әлм очағындан анасына ширин-ширин данышды, изаһат верди:

— Ер үзүндә, дүнянын һеч еринде белә нәһәнк мәктәб йохдур; буну Москвада тәзә тикибләр. 25 мин отаг вар.

Гадын бу рәгәмә һейрәт әләди:

— Нечә! Нийрми беш нә?

— Нийрми беш мин!

Әнтият хала төкрар этди:

— Нийрми беш мин! Бу һара ерләшир! Бөйүк шәһәр олар ки?

— Университет әлә бир әлм шәһәридир. Отагларын сайыны ондан бил ки: тәзә доғулан ушагы һәмин биная кәтирсән, өтүрсән, дейәсән ки, һәр отагда бирчә күн яша! Ахырынчы отагда оюн етмиш беш яшы олар!

Әнтият хала әлини додагларына апарыб даянды, бахды, бахды!

— Бах, бу орта бина 32 мәртәбәдир. Кәлләдәки минарәни көрүрсән, бурада бөйүк саат гоюлуб. Әтрафынын узунлугу бир метр ярым, нә'ни мәним боюмча! Төкчә әграби!..

Һафиз журнала бахыб рәгәмләр охудугча, бу шәһәрәтли тикинтинин вәсфини дедикчә гадынын мараг вә тәәччүбү даһа да артыр, оғлуна суаллар верирди.

— Ора чыханачан адамда тагат галмаз ки.

— Һәр гапыда бир лифт ишләйир. Бир көз гырпымда адамлары истәдийи мәртәбәйә галдырыр.

— Һачан тикибләр буну, белә?

— Сон беш ил әрзиндә. Бу ил дә бурада дәрс башланыр.

— Бәхтәвәр орада охуянлара!

— Ана, истәрсәнми оғлун дә онларын чәркәсиндә олсун?

— Нийә истәмирәм, оғул. Тәки сән бөйүк-бөйүк дәрсләрә чатасан, сәсини әлә ерләрдән кәлсин!

— Ана, мән дә орая имтаһан вермәк, Москва университетиндә охумаг истәйирәм.

— Аллаһ мурадыны версин, оғул!

Мәгълүмнә чатмыш кими, Һафиз еридән галкды, узун, күчлү голларыны ачыб нәнәсини гучагына алды, кәдермәк истәди.

— Бәсидир, әдә, бәсидир, үрәк-көбәйни дүшәр!

«Мәгълүмнә чатмыш кими» дейирик. Чүнки бурада бир һәгигәт вар. Һафиз узаглара, Москва мәктәбләрнә кетмәк нийәтини нәнәсинә бирдән-бирә демирди, дейә билмирди. Горхурду гадын әгтираз әдә ки, «узага кетмә, тәкәм. Көзүмүн габагында ол!» Нади, нәнәси университетә валеһ оланда, Һафизә хейир-дуа верәндә Һафизни севинчиннн һәдди-һүдуду йох иди. О орая, мәһз бу бөйүк әлм очагына, дүнянын милйон көнчләрнинн һәсрәт чәкдйи университетә дахил олмаг әсминдә даһа бәрк дурду. О, отагына кечиб китаблар аләмнна чумду...

Имтаһан сөһбәти инди һәр ердә ән ширин сөһбәтдир.

Чаваплар арасында бу сөһбәти даһа чох эшитмәк олар: китабхана, мәсләһәт сааты, зачот китабчасы, имтаһан билетләри, язы темасы, мүсабигә, гиймат... Бу сөзләри һәр ердә эшидәрсән: Һафизин мәнсуб олдуғу кичик бир аиләдә дә, районда да, ваһан купеләриндә дә, йайлагларда да, мәркәз шәһәрләрдә дә...

Бизим вәтәнимиздә әлә шәһәрләр вар ки, язбашы йүз миллярлә тәләбә имтаһана һазырлашыр. Аудиторияларда, имтаһан столу гаршысында көнчләрин биллк мүсабигәси кедир...

Һеч бир дөврдә, һеч бир өлкәдә бу гәдәр китаб охунмамышдыр. Һеч бир дөврдә, һеч бир өлкәдә бу гәдәр көнч әлмә кириишмәмишдир. Һеч бир өлкәдә, һеч бир дөврдә бу гәдәр тәлим ишләмәмиш, китаб бағламамышдыр, алимларин ады, көшфләрин ады бу гәдәр чәкилмәмишдир. Магазилара дашынан китабларын сайы йүзләр, миллр дейил, милйонлар, йүз милйонларладыр. Тарлаларда, бағ вә бостанларда мәһсул топланышы фасли шыдырғы давам әдән кими китабханаларын да гызғын иш фасли имтаһан вахтыдыр. Миллярлә көнчләр китаб үчүн ахышыб кәлирләр. Дөшү өнлүклү китабханачылар әлдә гейд кағызы, тәр төкә-төкә гәфәсәләри вращдырыр, гучаг-гучаг китаблары тәләсә-тәләсә оху залына дашыйырлар.

Сабаһ Һафиз Бакыя йола дүшәчәкди. Әйтият хала бүтүн кечәни оглу илә, онун сәфәр Һазырлығы илә мәш-

гул олду. Ушағын палтарларыны ююб үтүләди, дүймәләрини бәркитди, сәлигә илә чамадана йыгды. Сабун гутусу, диш тозу, үз дәсмалы, ики дәнә ал йаглығы, палтарларын алтына, сәрилмиш гәзетин алтына, чамаданын күнчүнә ики йүз манат пул гойду.

Ачаг чамадану бағлаында ядына дүшду ки, «Адам ичинә кедир, яр-полданы вар, чамадана өртү лазымдыр». Галхыб ал машынаны столун үстүнә гойду, Һачанданса алдығы көй сатындән бир өртү тикди, Һашийәләрини гырмызы көбә верди, аг дүймәләр гойду. Чамаданы торбасына салыб дүймәләди. Әлинә алыб ағырлығыны йохлады, яраныгына дигәт әләди. Ишиндән разы бир Һалда әлдә чамадан нечә дәфә әдә-ә ян-бу яна кетди. Баягдан бәри гайгылы көрүнән симасы бирдән-бирә яз көйләри кими ачылды. Өзү Һисс этмәдйи Һалда додагында ойнаян севинч гәбәссүмү чөһрасини ишыгландырды: «Һамыныи баласы боя-баша чатыб, мәнимки дә онларын ичиндә!»

Оглунун хейир ишиндә, белә бир хош күшүндә чалышмаг, истираһәт, юху билмәмәк Әйтията нә гәдәр хош, нә гәдәр ләззәтли иди! О һәрдән, чарпайысында агыр-архайын узаныб ятан оглуна нәзәр салыр, һәрәкәтләрини даһа чох эминлик, сүр'әт вә гот'ийәт верирди.

Һафиз исә о гәдәр дә ширин ятмырды. Заһирән ятмыш көрүнсә дә, о, кәләчәк ишләри, тәһсил сәфәри, мәркәздә ону көзләйән агыр, чәтин мүсабигә имтаһанлары илә мәшгул иди. Али мәктәб гапыларында йүзләрлә өзү кими көнчләрә гаршыыб данышыр, адыны яздырыр, шәһадәтнамә көстәрир, имтаһан вәрәгәси алыр, комиссия габагында дурур, билет чәкир, чаваб верирди.

— Ана, һәлә ятмамысанса?

— Йох оғул, ишим вар!

— Кечдир, сабаһ көрәрсән, дур ят! Ахы сән ишә кедәчәксән.

Оглунун ояг олдуғуну көрән ана, баягдан бәри үрәйиндә данышдығы сөзләри учадан демәк истади. «Гелгел кағыз язарсан! Өзүнә яхшы бахарсан. Емәйинә көрлүг вермә. Үстү ачыг ятма. Ише йолдашлара гошулма. Халлыкилдә гал...»

Бу сөһбәтләрлә Һафизи мәшгул эдиб юхудан гоячағыны дүшүнәндә Әйтият хала фикриндән әл чәкди, һеч

нә демәдән галхыб чырагы сөндүрдү, ятагына кирди. Ятагына кирди, анчаг көзүнә юху кетмәди. Әлә бил дүнянын фикир-хәялыны бу кечә йығыб онун ясдығына төкмүшдүләр: «Нечә олачаг көрәсән?.. Ушаг имтаһанлардан нә чүр чыхачаг? Янын күнүндә арыглачаг. Дейирләр мәктәбләрә калән чох олур. Һәр дәрсдән беш алмаяны көтүрмүрләр. Өзү дә Һафизин истәдији Москва мәктәбларина кетмәк лап чәтиндир. Көрәсән нә саяг олачаг? Көрәсән мүәллимләр Һафизин дәрсиндән разы галачагмы, йохса кағызларыны гайтарыб дейәчәкләр: «Бала, сән кет өз шәһәриндәки института! Буралара күчүн дүшмәз...» Дилим-ағзым гуруҹу, онда кәлә гүссәдән дәли олар. Онда мән нейләрәм? Мәним әлим һара чатар? Бакыда кимим вар? Языг һүснијәнин әлиндән нә кәләр?..»

Гадын бу дәһшәтли фикирләри өзүндән рәдд әдиб үрәйинә тәскинлик верирди: «Йох, Һафизин дәрси кимдән әксикдир. Буняд мүәллим һәр ердә тә'рифләмирми? Нахыш кими хәтти вар. Өзү әскәр баласы, өзү тәйярә модели дүзәлдән, өзү комсомол. Онун дашдан кечән аттестаты вар. Йох, ким нә дејә биләр! Бәркә галанла лап назирин янына кедәрәм. Бир оғлум вар она да ер тапылмаячагмы? Дүня һәләбәслик дејил ки! Йох, сағлыг олса һеч Һафизә көмәк лазым олмаячаг. Он илдир өз күчүнә кетмирми? Он илдир мәктәбин, мүәллимин, директорун әзизидир. Ишаәллаһ ахырачан да әлә кедәчәк. Буна нә сөз!..»

Гадын оғлунун юхуя кетдијини бәгин әдиб тәкрар галхды. Һәйәтә чыхды. Дан ери сөкүлүр, һава ишыгланырды.

Әһтият хала аг самавара од салды. «Ахырынчы күндүр, — деди. — гој ушағын янында сәслансин». Һәйәт бағчасына әниб әл сәбәтини етишмәкдә олан гайсы, кавалы илә долдурду, үстүнә тут ярпағы гојуб өртү чәкди.

Һәйәт гапысыны ачыб күчәјә чыхды. Һава лап ишыглашмышды, күчәләрдә даш дөшәмә үзәриндә аддым сәси әшидилирди. Әһтият хала бу сәсләрә диггәт етирир, бунларын һәр бириндә оғлунун сәфәри илә бағлы бир мә'на вермәјә чалышырды.

— Әһтият бачы сабаһын хејир! Сәһәр-сәһәр нә тездән чыхмышсан, хејир ола, јохса сәфәрдән кәләнин вар?

Бу, чәлд аддымларла идарәсинә догру кедән, чийни чанталы почталјон Әкбәр иди. Әһтият севинди, онун саламына ујадан чаваб верди:

— Хејрә уграјсан, Әкбәр гардаш! Сәфәрдән кәләним јох, кедәним вар. Һафизи јола салырам. Универсет дәрсинә кедир.

— Јахшы јол! Демәли, бундан сонра сәнә кағыз, совгат дашыјачагыг, әломи?

— Әлдән-аҗдан вар олсан! Һәмишә хејир хәбәр оласан! Тәләбә адамдан нә совгат олачаг! Ушаг охујачаг, сиз көрәк мән әлимә дүшәни көндәрәм.

— Әһтият хала, әлә демә, з'алчы тәләбә танышырам, һөкумәтдән беш-алты јүз тәгаүд алыр, сәнин оғлун да билән ушагдыр. Онун тәгаүдү аз олмаячаг ки!

— Чаны сағ олсун, сизинкиләрлә бәһәм! Охусун гуртарсын, галан шеј өтүшәр.

— Әлбәттә ки, чаны сағ олсун!

Әкбәр өтүб кедәндә бир шеј ядына дүшмүш кими, Әһтият әвә дөндү. Чамаданы, сәбәти көтүрүб афтобус стансијасына јолланды.

Почталјон Әкбәрлә көрүшү вә сөһбәти гадын үгурлу бир фал кими јозур, оғлунун ишләринә үрәйиндә там әминлијәт дујурду. «Ушаг стансијаја рәһат кетсин» дејә шејләри габагча апарыб нөвбәтчијә тапшырды. Уч манат да пул верib хаһиш этди ки, «Бир билет көтүр, лап габагда Һафизә ер сахла!»

Гајыдыб әвә чатанда әвләри чохунда радио ишләјирди. Кремл саатының алтыны вуран зәнки әшидилирди. Гадын истәди Һафизи ојатсын. Фикирләшди ки, автобусун јола дүшмәјинә һәлә бир саат вар. Шејләр дә ербәчәр олуб. Ушағы тез јохудан әломәк лазым дејил. Бир дә фикирләшди ки, «Йох, ахы ејиб-ичмәлидир. Тәләм-төләсијә дүшмәсин...» Јыхылашыб шәһадәт бармагы илә Һафизин адәтлына тохунмаг истәди. Оғлуну — сабаһ кечә ким билсин һарада, һансы вагонларда ятмалы олан оғлуну ширин сәһәр јохусунда көрүб дајанды. Бир хејли дајанды. Сонра әһтиятла вә ширин, мүлајим, мещрибан ана сәси илә чағырды: «Һафиз, Һафиз! Оғул, вахтдыр! Һафиз, вахтдыр!»

Гадын Һафизи Бакыя, бачысы Һүсейнәнин янына йола салырды. Архайын иди ки, ушаг бачысы эвиндә корлуг чөкмәјәчәк, отуруб имтаһанлара Һазырлашачагдыр. Анчаг үрәјиндә гојмушду ки, он-онбеш күн сонра, имтаһанлар гуртарһа-гуртарда, ушагларын ишн мүәјјән олан заман өзү дә кетсин. Бакыда олсун. Директорла да мәсләһәтләшиб разылыг алмышды ки, мә'зуниййәти ијунун ахырларына салынсын.

Һафиз кејинib гәзәлтты емәјә отураида гадын тәкрар Һәјәтә әниб, ярнагы шеһли күлләрдән сәлигәли бир дәстә дүзәлдиб кәтирди:

— Халан күлү чох хошлајыр. Графинкая гојсун, ләнчәләри чохдур, судә ачылар.

— Ана, мәни күллә јола салырсан!

— Һәмишә күлә туш кәләсән, огул, сәфәрин үгурлу олсун!

3

Бакыда ај истиләринин мәлаһәтиндән данышмаға әһтијач јохдур. Буну охучулар яхшы билирләр. Июл сәһәрииdә күрәдән чыхан мис тешт кими Хәзәр суларындан галхан күнәш шәһәрин үстүндә санки гәсдән даяныб од төкүр: төндирдән галхан кими исти һава, бүркү адамы боғанда, чамаат сәриләмәјә ер, васитә ахтарыр. Башлар, јахалар, пәнчәрәләр, гапылар ачылыр, машынлар күчәләри сулајыр, бузханалар вар күчү илә ишләјир, вентиляторлар күлә дүзәлдир, дондурмаханаларда, су дүканларында адам чохалыр. Ишин ахырында папағыны алан ахыныб саһилләрә, пляжлара, бағлара кедир. Хәзәр саһилләриндә гоюн-гузу кими машын-машына сөјкәнир.

Һәмин белә күнләрдән бириндә сизи Низами күчәсинин сол тәрәфиндәки балача, чарпајы Һәјәтә, уча әвләрлә әһатә олунмуш бир Һәјәтә чағырырам. Арха дивардә, су крантынын бәйрүндә јохарыя дәмир мәһәччәрли бир пилләкән галхыр. Үчүнчү гатда ајнабәндли, гәнвәјн әјвана дахил олурсунуз: күнә гаршы чәкилән аг пәрдәләр үтүдән говрулмуш кими саралыр. Әјванда дивара сөјкәнмиш гатлама чарпајыдан, мыхчадан асылмыш палтар ипиндән, ярпағы солухан күлданлардан башга бир шеј јохдур. Әвин исә гапысы ачыгдыр. Дахил олун! Горхмајын, таныш әвдир, дахил олун! Дәһлизиндә салынан көј Һашијәли халчанын үстү илә јавашча еријир, отаға яхынлашырсыныз. Истими, сүкутму сизи даяндырыр. Өскүрүрсүнүз, чыхан олмур. Әв саһиби көрүнмүр. Бојланыб ичәри бахырсыныз: ајры аләмдир!

Үстү китаблар, кағызлар, хәритәләр, гәләм вә карандашларла долу столун кәнарында үч нәфәр чаван мүталиәјә әлә чумублар ки, бир-бириндән тамам хәбәрсиздирләр. Көј майкалы назик бир оғлан дирсәкләниб охујур. Абы сатин көјнәкли бир башгасы көзүнү кағызлара зилләјәрәк башыны ики әли арасына алыб, санки сыхыр, я сәс әшитмәмәк үчүн гулагларыны тутуб. Үчүнчүсү бизим танышдығымыз гарашын, гыврымсач, гуршағачан сојунчаг оғлан исә әлдә гәләм, диван үстүнә сәрдији хәритәдә шәһәрми, көлмү, дағмы, көрфәзми ахтарыр? Бир јанда тарих китабының II чилди, бир јанда ачыг гојулмуш луғәт, арасында кағызлар олан hесаб, кимя китаблары, низамсыз язылмыш гејд дәфтәрләри, конспект кағызлары. Буплар, бу китаб һәрисләри, тәһсил әсәрләри дәрсдән, имтаһан билетләриндән башга hеч нә дүшүнмүр, hеч нәнә бахмырлар. Санки һоп тутублар бир-бирилә дә данышмырлар. Онлар рәсми дәрс вахтларында олдуғу кими өзләринә мәчбури мүталиә вахты тә'јин әдибләр. Бир саат һәр кәс өз темасына мәшғул олур. Сонра, бәзи дәгигә тәнәффүс башланыр. Тәнәффүс дәгигәләриндә исә онларын сәсини вә гәһгәһәни күлүшләрини, бир-бириндән этдији сорғу-суалы ешидәрсиниз.

— Дүнән сәндән нәји сорушдулар?

— Октябр силаһлы үсјанына. Башламышдым, данышырдым ки, деди: «Кеч о бири суала!»

— Мәнә конститусија дүшмүшдү. Маддә-маддә сорушурду.

— Мәнә лап чәтин суал дүшмүшдү: тәфкимчилик һүгугуну ләғви!

Белә бир шәраитдә Әлтињат хала оғлуна вә онун һолдашларына гуллуг әдир, емәк һазырлајырды. Өмрү бою өјрәндији мәтбәх мәһарәтләрини ишләдир. Һафизин үрәјинчә хөрәкләр биширирди. Анчаг Һафиз дә, һолдашлары да буна әһтина этмирдиләр. Онларын әлә вахты иди ки, јаван чөрәкlә чүчә плова фәрг гојмурдулар. Сүф-

рә дәстканына вахт вә диггәт сәрф этмәк онларын ядына дүшмүрдү. Сәһәрдән ахшама, ахшамдан сәһәрәчән фикир-зикир анчаг һазырлыг, имтаһан иди. Буна көрә дә гадын, бә'зән наразылыгыны кизләдә билмир, бачысына шикайәтләниб дейирди:

— Башыхейирлилөр чөрийи, сую да вахтында еийб ичмирләр. Белә дә дәрс оларсы, белә дә чандан кечмәк оларсы? Мүәллимләринә бир дейән, бир чатдыран йохдурму? Надир бу, балам, ахы!..

Анасының килейләрини һеч бир чаваб вермәйән Һафиз күнүн бириндә, имһатандан гайыданда бу сөзләри төкрар эдә-эдә пиллөкәнләри чыхырды:

— Белә дә дәрс оларсы, белә дә чандан кечмәк оларсы? Мүәллимләринә бир дейән йохдурму?..

Өзлунун, бу төглиди Эйтият хала үчүн көзләнилмәз иди:

— Нә дейирсән, әдә?

— Дейирәм, ай ана, элә әзиййәт олмасайды, белә дә гиймәт олмазды. Мәни төбрик эдә билөрсән. Университетә физика факултәсинә гәбул олундум.

— Физика надир?

— Мүһәндислик, инженер!

— Доғрудан?

— Бу да мәним вәсигәм!

Һафиз гәбул комиссиясының вердийи йохламаны уча сесля охуду. Имтаһанларын һамысыны э'ла вердийи (ялныз русча языдан 4 алмышды) үчүн ону Москва университетинин физика-риязийат факултәсинә гәбул этмишдилөр.

Анасы ону гучагланыб өпдү вә сорушду:

— Бас Москвада нечә, сизә бир дә имтаһан олачаг?

— Йох, имтаһан бурада олду. Москва өз нүмайәндәсини көндәрмишди, республикая верилән беш ер үчүн имтаһаны бурадача апардылар, бурадача төләбә сечдилөр.

Һафиз әлиндәки кағызы сәлигә илә гатлайыб голтуг чибинә гойду, кәнара чәкилиб зарафатла деди:

— Ана, мәнимлә данышанда эйтиятлы ол, даһа балача адам дейилөм. Москва төләбәсийәм!

— Тәки өлсүн, өлсүн, бала! Сән элә огулсан ки, сәнә һәр шей ярашар!

Гадын сорушмаг истәйирди ки, Һафиз әлавә этди:

— Юрики дә кетүрдүлөр, анчаг айры шө'бәйә. Мурад бурая дүшә билмәди, ону Ленинграда көндәрдилөр.

— Нөлдәнларынызdan кәнарда галан олдуму?

— Чох! Беш ерә 30 әризә вар иди. Нечә кәнарда галан олмады!

Гадын чаванларын һалыны дүшүндү:

— Бас о языглар нечә олачаг, охумаячаглар?

— Нийә охумаячаглар. Минәчән институт вар, кедиб һазырлашачаг, бу илдә олмаса, кәлән ил бириндә имтаһан верәчәклөр. Архайын ол, ана, әсл охумаг истәйәнә гапылар ачыгды.

О күн Һүсниййәнин әвиндә һәр шей дәйишди, чө исти, нә бүркү яда дүшдү, гоншулар да гарышдылар. Байрам шәнлийи олду. Икн күн әввәл сүкута батан оғланлардан мүсиги, маһны сәси учалды. Гоншудакы кәнчләр йығылыб кедәнларини шәрафина чалиб чагырдылар. Эйтият хала да «утанмагдан кечиб» дейә орталыга дүшүб колхоз һавасында доюнча ойнады.

Августун ийирми бешиндә Бакы вагзалында, Москва гатары вахтында издиһам бөйүк иди. Бурада Москва төләбәлөринин, бу ил төзә гәбул олунанларын, онларын мәктәб йолдашларының, Эйтият хала кими оғлуну бириничи дәфә йола салан аналары, аталары көрмәк оларды.

Үчүнчү сигнал верилөндә Эйтият халанын төлби төрпәнди. Санки бу һәйәчанлы дәгигәдә ону күчлү бир әл көтүрүб йохлады, төкрар ерә гойду. Санки буну имтаһан үчүн этдилөр. Тохучу гадының үрәйини йохламаг, сынамаг үчүн этдилөр. О, өзүнү топлайыб белини дүзәлди. Башыны дик тутду, көзләрини силиб пәнжәсини үзүнә бүтүн һөсрәти вә мәһәббәти илә бахды. Һафиз төчрүбәли бир кәнч кими голларыны ачыб өзүнү гадының гучагына атды. Ана өз Һафизини вар күчү илә бағрына басды, гыса, гоча, тунч кими бөрк әлларини кәнчин әлли күрәйинда мөһрибан-мөһрибан көздирди: «Ағрын алым, үгур олсун! Кет огул!» Һафиз йолдашлары илә дә көрүшүб видалашды, галхыб вагонун пиллөсиндә даянды.

Гатар төрпәнди, үрөкләри дә төрпөтди. Һафиз пиллөкәндән анасына әл әлөйир, видалашырды. Гатар ону алыб апарыр, узаглашдырырды. Узаглашдыгча онун

тәбәссүмлү нәзәрләри анасының һәйәчанлы симасындан айрылмырды.

Әһтият хала һеч бир заман, һеч бир гатар далынча белә севинч, ифтихарла бахмамышды. О бахырды, һәм һәсрәт, һәм дә ифтихарла бахырды. Дөнәндә, тәләбә йола салан ата-аналары, достлары көрәндә, онларын фәрәһ вә севинчинә диггәт етирәндә һансы бир һисс илә синәси галхды. Она әлә кәлди ки, инди ону, өз әлиндән вәһмәти илә әскәр оғлуну бөйүдүб бу мәртәбәйә чатдыран гадыны һамы таныйыр, һамы көрүр. О, башыны даһа да уча тутду. Яшына, еринә ярашмаян сүр'әтли аддымларла вагзалдан узаглашды.

Инди Әһтият хала оғлуну йолда, гатарда йох, о мәһтәшәм вә мүгәддәс бинанын кениш, мәрмәр пилләкәнләриндә, дүнянын һәр ериндән кәлмиш, мүхтәлиф дилләрдә данышан вә гардашлашан милләрлә көнчләр сырасында көрүр, онун саф, ширин, сәмими, доғма сәсини эшидирди.

Нуха, август 1953

КӘРӘК ОЛАР

Әлә дүшүб ки, гоншум ишдән кәләндә мән ишә кедирәм. О, күндүзләр ишләйир, мән ахшамлар. О, заводларын бириндә мүһәндис, мән дә мәктәбләрин бириндә мүәллимәм. Доғрудур, гоншулуғумузун он беш илдән артыг тарихи вар, анчаг Мүрсәллә яхын әлагәмиз, кет-кәлимиз йохдур. Демәк олар ки, бизим танышлыг вә я достлуғумуз гоншулугла башланыр вә гоншулугла битир.

Илк дәфә мән ону мүһарибәдән әввәл күчәмиздәки он бир нөмрәли евә көчәндә көрүб тәбрик этмишәм. О да мәнә я гапыда раст кәлир, саламлашыр, я ұмумишәһәр йығынчагларында көрүшүб әһваллашырыг. Яхын мүнасибәтимиз олмадығындан бизим әһваллашмағымыз да дилучу вә рәсми олур. Сөһбәтимиз, бир-бири илә о гәдәр дә марагланмаян, анчаг гәбул олунмуш нәзакәт гайдаларына ријайәт үчүн әдилән вә галыб шәклинә дүшмүш мүхтәсәр вә мүлайим суал-чавабдан ибарәт олур:

— Салам!
— Әлейкәссалам!
— Нечәсиниз?
— Сағ олун, дуачы варыг. Сиз нечәсиниз?
— Чох сағ олун!
— Айры нә вар, нә йох?
— Саглығыныз.
— Һавалар да пис дейил.
— Бәли, хош кечир.
— Даһа нә вар, нә йох?
— Даһа сәламәтлик, бу яна тәләсирәм.
— Ди һәлалик!
— Хош кетдиниз!

Дейə билəрəм ки, бу мүкалимə Мүрсəллə мəним арамда, ялан олмасын, һəр көрүшдə төкрар олунур. Бə'зən бир-ики кəлмə о ян-бу яна олса да, мəзмун дəйишмир.

Бəс нə үчүн биз сөһбəти дəриндəшдирмир, я узатмырыг? Бəлкə бизим бир-биримизлə данышмаға сөзүмүз йохдур?

Белə дейил, данышмаға сөз вар.

Бəлкə ишə тəлəсирик, бундан артыг даянмаға вахтымыз олмур?

Белə дə дейил. Үрəйин истəйən адамла данышмаға, əһваллашмаға вахт тапылар. Ахшам ишн дə ки, лəгв олунуб.

Бəлкə бир-биримизи истəмирик, яхынлыг этмəйə мейлимиз йохдур?

Буну да дейə билмəрəм. Чүнки Мүрсəл мəним үчүн һəм гоншу, һəм дə яхшы бир мүтəхəссисдир. Мəним техника саһəсиндə чалышан мүтəхəссислəрин ишинə вə сөһбəтинə мейлим, марагым чохдур. Ола билəр ки, Мүрсəлин мəндən ачығы кəлир, хошланмыр? Һəггы данышмаг лазымдыр, буну мən һисс этмəмишəм, кишинə шəр ата билмəрəм.

Сорушачагсыныз ки: «Яхшы, бəс сизин араныза даш дығырлаян кимдир? Нийə яхшылашмырсыныз?»

Буну сəбабини, əслиндə бахсаң, өзүм дə яхшы билмирəм. Ничаг сон заманлар Мүрсəллə мəним арамыздакы бу сəрилик бирдəн-бирə көзлəнмəдən чөкилди. Буна да сəбəб бир һадисə олду ки, бу һекайədə ону сизə данышмаг истəйирəм.

Мүрсəл орта яшлы, бойдан уча, чандан сағлам, хош сифət, ағбəниз, галынгаш бир кишидир. Мəн гапыдан чыхыб троллейбус аягына йөнəлмəкдə, Мүрсəл дə троллейбусдан дүшүб он бир нөмрəли евин даш пиллəкəнləринə тəраф кəлмəкдə.

Ону да дейим ки, Мүрсəлин газанчы яхшыдыр. Чох яхшыдыр. Буну мəн нədən билирəм. Əлбəттə ки, онун идарəсиндən, вəзифəсиндən, һəмкарлар иттифагы китабчасындан хəбəрим йохдур. Ондан билирəм ки, Мүрсəл ишдən евə гайыданда али долу кəлир. Көзümлə көрмүшəм. Хүсусəн һəр ил, һөкумəт гəрарилə маллар учузлашандан сонра, Мүрсəлин базарлыгы чох олур. О, голтуғу долу тəр басмыш бир һалда өзүнү евə салыр. Гапыны аяғы илə ачыр. Мүрсəлин алдығы арзаг шейлəри илə ишим йохдур. Мəни марагландыран бу олуб ки, Мүрсəл нə олса (баһалы, учузлу, бөйүк, хырда) күчə гапысында ачыб төкүр, санки базарлыгыны гонум-гоншуя, йолдан өтənлəрə көстəрмək истəйир. Дейəсəн, кими буну шөһрəт билир, бундан зөвг алыр. Көрүрсəн гапыя етишən кими əлиндəки ири гутунун кəндирини гырды, ағзыны ачды, орадан бир парылдаян электрик чайник, стол лампасы, я ушаг кино чиһазы, вентилятор чыхартды; гутуну кағызлары илə гапыда гоюб ичəри кетди. Я көрүрсəн чəкмə, папаг, үст көйнəйи, язы чиһазы, стол сааты... Бунларын да кағызыны ачыб төкəндən сонра ичəрийə апарды.

Доғрусу, гоншумун бу хасийəти мəнə гəрибə кəлмишди. Чүнки белə бир һəрəкəт, йə'ни алдығын шейлəри чамаат габағында ачыб төкмək, һамыя көстəрмək, мəним фикримчə, яхшы дейил. Буна көрмəмишлик дейирлəр.

Дүняда əлбəттə ки, элə адамлар да вар. Элə адамлар вар ки, тəзə палтосуну, костюмуну көстəрмək үчүн шəһəри күчə-күчə көзир, гарагылыгланана гəдəр көзир. Порулуб дилдən дүшсə дə, көзир.

Нəдənсə мəнə элə кəлирди ки, бу хасийəт Мүрсəлə ярашмыр, һеч ярашмыр. Бир адам кəлиб гоншум һагғында булары данышсайды, мəн инанмаздым вə о адамы бəлкə дə бир аз данлардым.

Инди булары мəн өз көзүмлə көрүрəм. Мүрсəл ичəри кирəндə гапыда гоюб кетдийи, кənара атдығы чүрбəчүр бичимли, маркалы, рəнкли гутуларын, ири галын кағызлары, бағлама кəндирлəрини өз көзүмлə көрүрəм, енə дə көзүмə инанмағым кəлмир. Она көрə инанмағым кəлмир ки, белə бир «көрмəмишлийин» я шөһрəтпəрəстлийин Мүрсəлə ярашдыра билмирəм.

Дейирлəр, сөз адамын үрəйини дəлəр. Күнүн бирində гəт этдим ки, бу ишн һөкмən гоншумун нəзəринə чатдырачағам. Ачығы да кəлсə дейəчəйəм. Гой билсин ки, кənардан баханлар данышырлар, онун бу хасийəтинə яхшы демирлəр. Гой билсин ки, базардан бол-бол эв ləвазиматы, сənае маллары алан мишлəрлə адам вар. Амма һеч кəс алдығыны күчədə ачыб э'лан этмир. Бу, мəдəни адама ярашан хасийəт дейил. Бу, адамы һөрмəтдəн салар.

Сөз вахтына чәкәр: апрелин әвәлләри иди. Саат беш я алты оларды. Эвдән чыхыб троллейбуса тәрәф кедирдим. Мүрсәлин енә, өз гайдасында, гапыда бир бағламаны куб шәклиндә, ярашыглы вә үстү язылы гутуну ачдығыны, ичиндән чыхартдығы узун биллур вазаларын кағызыны союб төкдүйүнү көрдүм. О, ишарә илә мәнә салам верди. Вазалары гучағына алыб ичәри кедәндә мән ону һагладым.

— Мүбарәкдир, биллур алмышсыныз? — дедим.

— Бәли, күлданлардан хошум кәлир.

Мүрсәл мәним өтәчәймки күман әдирди. Мән исә сәсимини аһәнкини бир гәдәр дәйишдим:

— Гоншу, сизә бир сөз дейәчәйәм, көрәк ачығыныз тутмасын. Я әрк билир, я да өзүнүтәнгид сайын. Чохдан үрәймдә кәзән бир сөзү сизә демәйи гәт этмишәм.

Мүрсәл, кәзләмәдийи бир сөһбәтә мүнтәзир, һәм дә хейли мараг этдийини кизләдә билмәйән бир төнрлә даянды. Сонра голумдан тутуб ичәри чағырды:

— Буюрун, буюрун! Ачығым тутмаз. Яхшы мәсләһәтинизи эшитмәйә һәмишә һазырам. Иллаһ да ки, сизин кими бир мүәллим йолдашдан ола.

— Гоншу, көрүрәм сиз догрудан да әсл гайгыкеш, аиләчанлы бир йолдашсыныз. Мән һәр дәфә сизи голтуғу долу көрәндә севинирәм. Севинирәм ки, бизим яхшы зиялыларымыз бүтүн севинч вә шәнликләрини, байрамларыны мәһз аиләләри илә бирликдә кечирирләр. Совет аиләси дә белә көрәк олсун. Амма бир шей мәнә гаранлыгдыр ки, ону сизиндә, әлә-белә суал шәклиндә мәсләһәтләшмәк пис олмаз.

Мәним сөзүм, дейәсән, Мүрсәлдә мараг оятмышды. О, мүнтәзир көзләрини диггәтлә мәнә зилләмишди. Мәтләби һара кәтирәчәйими арамсыз көзләйирди. Мән тәнгидимә суал рәнки вердим:

— Бу ки, сиз алдығыныз шейләри гапыда һәр дәфә ачыб төкүр, гутудан, гәзетдән чыхарырсыныз һа, доғрусу, бунун мә'насы мәнә бир гәдәр айдын дейил, ахы. Шүкүр, сизин көзәл эвиниз, отагларыныз, аиләниз... Нә олар ки, алдысларынызы ачмамыш эвә кәтирәсиниз? Эадәкиләрин өзү дә бир аз мараглаиар, сонра мүбарәк дейәрләр. Мән көрүрәм ки, сиз базарлыгы, шүбһәли совгат кими, лап гапы ағзында ачырсыныз, һамының көзү габағында!

Ушаглар бурадан һәмишә гуту дашыйырлар. Бир дәфә ананызын онлара ачыгландығыны да эшитмишәм...

Мән илләрдән бәри үрәймдә бир агры кими ятыб галан вә галдыгча агырлашан бу сөзләри дедикчә, бир йүнкүллүк, раһатлыг дуюрдум. Мәнә әлә кәтирди ки, һачандан бәри зеһнимә йүкләнән бу агырлыгдан индичә гуртармышам. Гәддими дүзәлдиб этрафыма бир бахдым. Мүрсәлә даһа мүфәссәл даныша биләрдим. Анчаг буна әһтияч көрмәдим. Чүнки мәним илк ишарәмин һәрифә кифайәт этдийи мә'лум иди. Мүрсәл гучағындакы вазаларыэһмаллыча тахтын үстүнә гоюб фикирли-фикирли мәнә бахыр, даһа нәләр дейәчәймки көзләйирди. Мән исә әлавә бир сөз дейәси дейилдим. Чүнки охум лап һәдәфә дәймишди. Гоншум рәнкдән рәнкә дүшүрдү. Мәним сусдуғуму йәгин әдәндән сонра көз гапагларыны ашағы әндирир, ерә, лап чәкмәләринин учуна бахырды. О, чәтин суаллара тутулан һазырлыгсыз бир мәктәбли вәзиййәти алмышды. Башыны галдырыб хош бир нәзәрлә деди:

— Гоншу, кәл бу сөһбәти айры вахта гояг. Көрүрәм сиз ишә төләсирсиниз.

— Нә әйби вар.

— Мән зәһмәт вериб сизи чағырачағам. Әрким чатармы?

— Хошдур, хошдур.

Мүрсәл догрудан да мәни чағырды. Мәтләби ачыб данышды. Бүдур, мән онун дедикләрини онун өз сөзү илә сизә данышырам:

«Мәним анамда көһнәдән галма бир хасиййәт вар. О, чох йығчыл гадындыр. Әлинә кечән бир чөпү, мисмары, бир тахта парчасыны, консерв гутусуну көтүрүб эвә кәтирәр ки: «көрәк олар». Бизим эвдә олан гуту, картон, кағыз, көһнә палтар, чәкмә, галош, галстук, стул гычы, бутулка, дәрман шүшәси, чатдаг бошгаб, гырыг нәлбәки, хараб лампочка, язылы ушаг дәфтәри, сыныг галәм, сөкүк зәнбил... һеч кәсин эвиндә йохдур. Ялан олмасын, анамын бәлкә лап кәлинлик күнләриндә кейиб дагытдығы башмаглары, парча-парча этдийи кофталар да эвимиздә, сандыгларын, ешикләрин һансы күнчүндәсә дурур. Мән һәрдән чәсарәт эдиб онлары атмаг истәйәндә анам ачыгланыр:

— Сәнә бир манечилийи йохдур ки!

— Ахы бу зир-зибили нийә рәдд әләмирсән ки, әл-аяг ачылсын, ер кенишләнсин?

— Булар һамысы көрәк олур.

Бә'зән мән лап һөвсәләдән чыхырам, әви утил дахмасына охшадан бу гадынла аз галырам бир яд кими рәфтар әдәм. Анам мә'налы-мә'налы мәним үзүмә бахыр. Сонра башымы сығаллайыр.

— Отул, — дейир, — әв-ешик йығмаг асан дейил. Сән һәлә ушагсан, һәлә дабанында гапы ачмамышсан. Сән билмирсән ки, адам һәр бир мисмар үчүн, бир ийнә, бир шүшә үчүн мәәттәл галыр. Адам өз шейинин гədрини биләр! Нә олар көһнә оланда? Көһнәнин көһнә, сынығын сыныг ери вар, тәзәнин дә тозә. Нийә атырам, дәли-зад олмамышам ки, малымы чөлә атам! Бир кәнарда дуруб, мәндән кира-зад истәмир ки, тозә нәлбәкини гонаг габағына гоярам, учузунда өзүм чай ичәрәм, көһнәсини дә бағда ишләдәрәм...

Мән көрүрәм ки, гадын лап дағыдыб һечә дөндәрдийи палтарындан да әл чәкмир. О бунларла санки гырылмаз бир үнсийәт бағламышдыр. Санки онун нәйи исә гиймәтли бир шейи бунлара бағлыдыр. О бу палтар, я аяггабыда кечиртдийи күнләрдән, өмрүнүн өтүб кедән күнләриндән айрылмаг истәмир. Гадынын гәрибә хасийәти вар. Һачандан галма көһнә галстуклары сәлигә илә йығыб сахлайыр, юмурта биширмәк үчүн алдығым тәзә тайгулпа гыймыр, консерв гутусунда биширир.

Мән өзүмү сахлая билмирәм. Һирсләнирәм, гутуну көтүрүб күчәйә атырам.

О мәним әсәби вәзийәтими көрүб һеч нә демир. Сакит көрүнүр. Ачыг бир дәгигә кечмәдән хәлвәти оғурланыб күчәйә кетдийини, гутуну көтүрүб әтәйинин алтында котирдийини дуюрам. О бу гутуну кизләдиб гиймәтли шей кими горуюр.

Мән белә бир нахошлуға тутулан адамын мүаличәсини билмирәм. Әлачым она галыб ки, бундан сонра әвә гуту-гапаг көтирмәйим. Гәт этмишәм ки, әвә алынан шейләрин гутусуну, кағызыны, көндирини гапыдача рәдд әдим ки, әв зибилханая дөнмәсин».

Данышдыгларындан йүнкүллүк дуймуш кими Мүрсәлин рәнки ачылды. О, бир гәдәр сүкутдан сонра давам этди:

— Сизи тәэччүблөндирән ишләрим дә ачыг бунун үчүндүр, йохса мәним дә шәһәртипәрәстдән зәһләм кедәр...

Мүрсәлкилин аилә сирринн биләндән сонра мәни һейрәт көтүрдү:

— Бәлкә, — дедим, гадынын бу хасийәти нәсилдән кәлмәдир?

— Нечә нәсилдир ки, бу язык һеч ата-ана көрмәйиб, әмисинин әвиндә гуллугчу бөйүйүб.

— Нәгин, әмиси яхшы сахламырмыш.

— Бәли, она өз ушагларынын көһнәсини кейдирирмиш.

— Даһа сән гадыны нийә гынайырсан? Ушаглыгдан һәсрәт көзү вар.

Мүрсәл күлдү:

— Ушаглыг яшындан гырх ил кечир. Чобанлар кәлиб алим олуб. Инди ки, һәсрәт дейил! Инди онун нәйи чатышмыр? Көрмүр ки, мәним бүтүн газанчым әвә, онун әлинә кәлир...

— Адәти унутмаг нахошлуғуна сәбәб олур.

О, көһнә мәсәлдир.

— Анан да көһнә адам дейилми?

Һәр икимиз чох данышандан сонра гадынын көһнә азарына мүаличә тодбири дүшүндүк.

Мүрсәл бу яхынларда тозә әвә көчмәли иди. Күман әдирди ки, «Анамын барханасыны да гоюб кедирик». Ачыг гадын, дейәсән, буну дуймуюду. Дүйүнчәлөрини бир-бир сайманлайыб йығырды: «Орада, дейирди, — мәнә отагдан-заддан верәрсән, өз шейләрими йығым, әлаяга долашмасын...»

Мән Мүрсәлә бир мәсләһәт көрдүм: «Әлә вахтда көчмәлисән ки, анан шәһәрдә олмасын! «Мүрсәл бу тәдбири хошлады вә әмәл этди: августын орталарында гадын бағда олан заман ушаглары футбола котирмәк мәгсәдилә шәһәрә кәлди. Һәмин күнүн сәһәри, тезлән дә көчдү.

Ачыг көчәндә ики йүк машыны чағыртды: бири әв әшясыны, тәзә әвә апарырды, о бири дә лүзумсуз шейләри шәһәр кәнарына атмага апарды.

Көчөндән бир һәфтә сонра анасыны машына гоюб тәзә отаглара котирмишди. О, паркет дөшәмәси парыл-

даян кениш, ишыглы отаглары көздикчә «пэһ-пэһ, — дейирди, — оғул, саглығына гисмәт олсун!»

Отаглары көздикчә көзү нәйи исә ахтарырды: «Һаны бәс мәним шейләрим? Һара йығмышсыныз онлары?»

— Һансы шейләрини?

— Көһнә пал-палтарымы, дүр-дүйүнчәми!

— Одур, сандығында!

— Сандыг о гәдәр шей тутмазды, көһнәләри дейирәм!

— Көһнәләри көһнә эвдә гойдуг.

— Әдә, бош данышма, шенләри көстәр. Кағыз гутуну көрмүрәм!

— Ана, о шейләри бурая кәтирмәк олардымы?

Гадын бирбаш көһнә эвә чумду. Эви баглы көрдү, сәһиби бағда иди...

Бир мүддәт гадын дабанларыны чәкиб көһнә эвә аяг дөйдү. Ахырда тәнкә кәлиб еринде отурду. Дилиндән дүшмәйән бирчә шикайәти бу иди:

— Көһнә эвдә мәним чох шейим кетди. Мәнә чох ағыр отурду...

Оғлу да дейирди.

— Дүз дейирсән ана, о эв сәндән чох шей апарды. Амма яхшы ки, апарды, сәни йүнкүлләтди.

1951

МӘРДИМАЗАР

Һәр көс өз әмәйинин мәһсулуна бахыб һәзз алыр: нефтчи көйдә учан тәйәрәнин сәсиндән фәрәһләнир; памбығчы топ-топ олан парчалары, палтарлары көрүб севинир; агроном кәһруба тахылы илә, бағбан бол мейвәси илә, мүәллим һүнәрли тәләбәси илә, мүһәндис тикилиб әзәмәтли биналарла фәхр едир. Азад, ичтиман зәһмәтдән доған фәрәһ вә ифтихары дүймаян совет адамы йохдур.

Тарлада алаг оту олдуғу кими, ичәримиздә көһнә дүнядан илишиб кәлән чиркин ниййәтли адамлар да вардыр. Онлардан бири Һәмид Һачы Аслан оғлудур. Өмрү бою язды ифтира долу әризәлери «әскинас кими» бүкүб сығалланыр, әзизләйир, дөнә-дөнә дүзәлдиб ағардандан сонра пакетә гоюр, марка вурур, ахшамүстү, гаранлыг чөкәндә шәһәрин мүхтәлиф ерләриндәки почт гутуларындан бириня салыр. Бөйүк икидлик көстәрибмиш кими, севинчәк әлләрини овшудуруб: «Һәрифин атасы янды» — дейир.

Һачы оғлу чарпайысында узаныр. Мүхтәлиф адресләрә көндәрдийи имзасыз языларын һәрәкәтини, таленин ширин-ширин дүшүнүр: «Чох чәкмәз сәси чыхар. Бу саат материал мәркәздәдир. Дүнән сәһәр почта чатыб. Бу күн катиб дефтәрә салыб. Ахшамачан сәдрә чатар. Сәдр дә йорғун олмаса, бу күн, дейәк ки, сабаһ үстүнә язар. Бирикүн комиссия тә'йин олунар. Сабаһ — бирикүн һәрифин вайына отурарлар».

Һачы оғлу бу һүнәри илә һамыдан ачығы кәлән һәр кәсдән интигам алмаға чалышыр.

Заһири көркәминә, дөшүндәки чиб гәләминә, гәһвәйи чешмәйинин дик дурушуна бахан күман эдәр ки, көрә-

сән бу һансы әсәр, һансы ихтира саһибидир. Доғрудан да «Һачы оғлунун» әсәри чохдур. Савад өйрәнәндән бәри яздығы әризә, шикайәт, мәктуб, хәбәрләрин сайы-һесабы йохдур. Гочулар чамааты хәнчәр, бычаг, тапанча илә горхудурдулар. Бу «гәһрәман»ёа гәләми илә горхудур. Бир хидмәтчинин ишдән кәнар әдилдийини эшитдими, өрдәк кими ғыргаланыр, газ кими сәс салырды.

— Әләшин гәләм ишләтмишди, сән инди чыхыр.

Бириси Һачы оғлунун тәшәххүсүнә тохундуму, дөшүнә дөйүр:

— Сән гәләмин учуна ғоюб фәләкин дәминә вермәк мәнә бәрч олсун! Дүня борч-хәрч дүнясыдыр...

Һачы оғлунун һәят мүлаһизәләри, иш планлары белә дир.

Һачы оғлуну инди ән чох мәшғул әдән мантйор Чаһанкирдир. Икн күн әввал Чаһанкир һәйәтдә чыраг яндырмышды. Демә онун истираһәтини позмушду. Һачы оғлунун арвады э'тираз этмишди ки: «Киши ятыр, пәнчәрәдән ишыг ичәри дүшүб мане олур».

Чаһанкир чаваб вермишди ки: «Бачы, пәнчәрәни өртүн, ишыг дүшмәсин. Ахы һәйәти гаранлыг әләмәк олмаз. Яйдыр, биз бурала отуруруг, охуюруг, данышырыг, кәләк, кедән олур».

Мантйорун чавабы Һачы оғлуна чох ағыр кәлмишди. «Бу һариф, дейәсән, мәним материалларымын дузуну гадмайыб. Яхшы!..»

Икн күн сонра Һачы оғлу портфел голтуғунда ғапыдан чыхыб нечә аддым кетмишди ки, Чаһанкири кечә нөвбәсиндән ғапыдан көрдү. Чаһанкир салам вериб кечмәк истәйәндә Һачы оғлу ону сахлады, башыны дик галдырыб еничә мейвә вермәйә башлаян чаван тут ағачына бахды.

— Гоншу, — дели, — бу ағачы, дейирләр, кечән ил сән әкмишсән?

— Кечән ил йох, дөрд ил әввәл әкмишәм

— Чох наһаг ерә әкмишсән!

— Ағач әкмәк ки, хейир иш сайылыр.

Һачы оғлу Чаһанкирин сөзүнү лаға гойду:

— «Хейир иш сайылыр...» Бу көһнә патриархал сөзләрдән әл чәкин, чаным! Сабаһ — бу күн мейвәси төкүлән дә баяғыланачаг, милчәк ширәйә йығылачаг, орадан да галхыб ғоначаг мәним суфрәмә. Милчәйин нечә азар яйдығыны билмирсәнми, китаб охуюрсанмы?

Чаһанкири сөз тутдуса да, истәһза илә сорушду:

— Гоншу, сиз һеч ағач әкмишсинизми?

— Мән ишә ағач әкәм көрәк?

— Бу ниййәт ки, сиздә вар, әксәниз дә битмәз!..

Чаһанкир буну дейиб ғапыдан ичәри кирди. Һачы оғлунун исә күчәдә әсәби сәси эшидилирди: «Мәним әкдийим битмәз? Мән Һачы оғлуна дейирсән бу сөзү? Көрәрсән мән сәнин о гуллуг еринә бир тохум әким ки, сәни еридән диикилдәтсин».

Һачы оғлу дәфһал эвинә гайыдыб портфелини һиреле столун үстүнә атды, күләшмәйә кедән бир нәфәриән кими чалд союнду, арвадыны сәсләди:

— Тез габа мүрәккәб тәк, язачағам!

Арвады ерини пешәсиндән хәбәрдар иди. Пәнчәрәләри өртдү, кағыз-гәләми саймана салды. Һачы оғлу отуруб мантйор һаггында дөрд сүрәтли материал язды: Бирини ерли милис шө'бәсинә, бирини электрик идарәсинә, бирини редаксиян, бирини дә Чаһанкирин ишләдийи идарәйә. Мал дили кими узун, ағ дили илә пакетләри япышыб бәрк-бәрк япышдырды. Үстүнү чызыглады, сол әли илә адреслəри язды. Материаллары үст-үстә ғоюб галын бир китабла сыхды. Вар-дөвләтинә бахан кими бир дә диггәтлә бахыб фәрәһләнди. Сонра өзүндән разы бир һалда аддымлайыб варкал әләди, кәлиб дивана узанды, әлләрини пейсәринә чатаглады, көзләрини пакетләрдән айырмадан яздыгларыны зеһниндә тәкрарлады:

«...Директоруна мә'лумат.

Һөрмәтли директор йолдаш, сизә мә'лум ола ки, чүрбәчүр фырылдаг йолларла идарәнизә сохулмуш Чаһанкирин бизә яд бир үнсүр олдуғуну бүтүн шәһәр билир. Белә ки, бу адамын атасы кечмишдә икинчи дәрәчәли килди саһиби ихлас баггал олмушдур. Демәли, юмурта да сатмышдыр. Тарихдән дә бизә мә'лумдур ки, 1918—19-чу илләрдә империалист гошунлары Гафгаздан кечәндә бу адамын атасы баггал дүканында ширни алыш-веришлә халгы истисмар эдирмиш. Дүшмән гошунларына ягюмурта сатырмыш. Һәмин бу көрдүйүнүз Чаһанкирин эти, ганы о юмурталарын газанчы илә мая тутуб, хаһиш

эдирәм адына да диггәт етирәсиниз! Чаһанкир — халис империалист адыдыр. Әлбәттә ки, тәсадүфи дейилдир! Фарсча биләнлардән сорушун. Әминәм ки, белә бир хәбис маиддан йоғрулмуш адамын нә фәсад саһиби олдуғу, бизә нечә зиян вердийи һәр кәсә мә'лумдур вә бириичи нөвбәдә сизә, нечә ки, бир сайыг йолдаш!»

Һачы оғлу яздығларыны сәтир-сәтир зеһниндән кечирәрәк илдырым вурмуш кими, дик галхды: «Әдә, мән нә ганырмышам, чорт вазми!» — деди. Тез пакетин бирини ачды. Диггәтлә охуду: «Бу адамын атасы... халғы истисмар эдирмиш. Дүшмән гошунларына яғ-юмурта сатырмыш...»

Һачы оғлу бармағыны дишләди: «Көр мән нәләр язмышам!»

Һачы оғлу язысының бу ерини тамам гаралады. Пакетләрин һамысыны чырыб, сурәтләри дә тәзәләди, сиы пакетләрә гойду.

Һачы оғлу өз пешәсиндә стажлы вә маһир иди. Әризәнин ахырында бир һәдә кәлмәйи дә унутмады: «Сиз лазымы өлчү көтүрмәсәниз, биз совет адамлары мәчбуруг юхары тәшкилатлара мүрачиәт эдәк».

О, мәктубларын һәр бирини айры хәтлә языр, пакетләри айры рәнкдә көтүрүр, айры-айры гутулара салырды.

Көзләйирди ки, Чаһанкири ишдән говсунлар, һеч олмазса ора-бура чәксинләр, о да юхары пилләкәндә, әли чибиндә даяныб папиросуну фысгыртсын, өскүрсүн вә өз-өзүнә десин: «Инди көр Һачы оғлу әкән тохум нечә битәр!»

Доғрудур, ону бир-ики дәфә мүстәнтиг чағырды, прокурор мараглады: Ачаг Һачы оғлу һәр дәфә гошусу һаггында «шаһид» кими данышды, бәлкә дә яздыгларына бир шей артырмаға чалышды.

Һачы оғлунун һесабына көрә материаллар өз тә'сирини көрәк көстәрәйди. Кәрәк бу күнләр Чаһанкири чағырайдылар, «митилини байра атайдылар...»

Дейәсән, онун хәялындан да кечәни билирмишләр. Һәйәт гапысы чырылдады. Учабой бир милис нәфәри ичәри кириб, онун адыны вә фамилиясыны сорушду, дәфтәрә гол чәкдириб бир вәрәгә верди.

— Багышлайын, һардандыр? — дейә Һачы оғлу сорушду.

— Мәһкәмәйә чагырылырсыныз.

— Нечә йә'ни?

— Нечәси йохдур, охуюн!

Һачы оғлу вәрәгини охуяндә көзү бәрәлди. Вәрәгәдә язылмышды: «Совет адамларына ифтира атмагда тагсырландырылан Һачы оғлунун ишинә айын 4-дә район халг мәһкәмәсинин ачыг ичласында бахылачагдыр».

Һачы оғлунун мүшдүйү әлиндән дүшдү, дизи бүкүлдү. О, электрик вурмуш кими, пилләкәнләрдәчә ерә чөкдү. Арвады ичәридән гышгырды.

— Ай киши, яш ердә отурма, рүтубәт чәкәрсән!

1953

БАЛАЧАЛАРА ҺӘДИЯЙӘ

ГӘЛӘМ

Ныясын мәктәбә кедәи йолу мешәдәи кечирди. Бу сәһәр Ныяс тәләсмиш, дәрс шейларини яхшы йығмамышды. Гәләми чантасын күнчүндәи башыны чыхарыб бахырды. Мешәдәи кечәндә, гәләм чантадан дүшдү.

Мешәдәки ағачлар гәләмин башына йығылдылар, она «хош кәлдин» дедиләр. Онлар гәләмин дүз боюна, дәмир папағына, гара көзүнә, әлван рәнкинә, ярашығына һейран-һейран бахыб, сорушдулар:

— Гәләм гардаш, һарада белә бәзәнмишсән, сәни ким кейиндириб-кечилдириб? Һеч бизим ушаглара охшамырсан?

Гәләм деди:

— Мән мәктәбдәи кәлмишәм. Мүәллимләрлә, шакирдләрлә отуруб-дурмушам. Мешәдә мән дилсиз-агызсыз идим. Шәһәрдә башыма дәмир папаг гойдулар, мәнә рәнкбәрәнк сулар ичиртдиләр, данышмага башладым.

— Бизи дә оралара гоярлармы? — дейә ондан сорушдулар

Гәләм деди:

— Һәр шей адамын өзүндәи асылыдыр. Шәһәрдәи кәләнләр дүз вә мәһкәм битән ағачлары сечирләр, көтүрүб апарырлар, тәмизләйирләр, бәзәйирләр, онлара әдәб өйрәдирләр, бөйүк мәчлисләрдә ер верирләр. Чиис ағачлары, мәһкәм, дүз будаглары яндырмырлар. Онлардан гәләм дүзәлдиб китаб язырлар. Күрсү дүзәлдиб кейиндирир, мәчлисләрә дүзүр, әниз гонаглары онларын үстүндә әйләшдирирләр. Шкаф әлейиб ичинә китаблар, палтарлар йығырлар, байрагларә үчүи ағач әлейирләр. Байрам күнләриндә онлары маһны, мусигилә кәздирирләр.

Зогал, шам, ағчагайын, гарагач бу сөзләри эшидиб, севиндиләр. Һейва ағачы бойнуну эйиб сорушду.

— Бәс эйри битәнләри шәһәрә бурахмырлар?

Гәләм деди:

— Онлары да бурахырлар, анчаг одуи әлейиб шеиләрдә яндырырлар, я да көтүк әләйиб, дәһрә илә башына дөйүрләр.

Сейүд ағачы габаға ериди.

— Дүзлүк мәидә! Бәс һеч мәни чағырап, диидирәи йохдур! — деди.

Гәләм деди:

— Сейүд әми, сәнин дүзлүйүи вар, амма данамын йохдур. Адамларын ишиндә дүзлүкдәи башга, мәһкәмлик да лазымдыр.

Гәләм мәһкәм олмаса, язының күчү олмаз. Гәләм язаны көрәк гылынч да пәза билмәсин. Эшитмәмишсәими?..

ЮХУ ВӘ КҮЛӘК

(Әл мәсәлиидәи)

Майил эйваида көкә ейирди. Халлы пишик отуруб она бахырды. Халлы гулағыны шәкләди, көзүнү бәрәлдиб һа бахды, Майил көкәдәи пишийә вермәди. Ахырда Халлы дилләиди:

— Мяу!

Майил пишийә бахмады. Пишик Майилин диииә дырмаиды, еиә мяулдады вә әлини атыб көкәии алмаг истәди.

Майил ону дирсәйи илә итәләди, ерә салды.

Күләк пишийә лаг әләди:

— Сән бачармадын. Даян, мән көкәии Майилдән аларам!

Күләк буну деди, ганад чалды, вар күчү илә әсмәйә башлады. Будаглар тәрпәиди, ағачлар сәсләиди, хәзәлләр төкүлдү, тоз гопду, һава союду.

Майил тез яхасыны дүймәләди, әлиндәки көкәни бәрк-бәрк тутуб, дишиһә чәкмәкдә давам этди.

Юху да күләйә күлду вә деди:

— Сән чох һай-күй салсан да, ушага күчүн чатмады. Көкәни ала билмәдин. Даян, мән сәсинчә иш көрәчәйәм. Майилдән көкәни әлә алым ки, өзүнүн дә хәбәри олмасын.

Юху гара палтара бүрүнүб, юмшаг-юмшаг ериди вә кәлиб Майилин көзләринә долду.

Майилин кирпикләри ағырлашды, көз гапаглары әнди, көзләри әһмал-әһмал юмулду. Көзләр юмулан кими бармаглар араланды, әлләр ачылды. Көкә ушағын әлиндән дүшүб, дөшәмәйә дағырланды. Халлы пишик фүрсәт тапды. — Мяу! — дейә севинчәк көкәнин үстүнә атылды.

БУЗ МАШЫНЫ

Нәнә гарышга балаларыны — Гарачаны, Сарычаны, Халлычаны ишә көндәрди вә:

— Багда мейвәләр етишиб — дейә лазыми тапшырыг верди. — Этрафдан дура билмирәм. Ағачлара, тәнәкләрә дыргышын, алма, — армуддан, үзүмдән доюнча еййи, дишиниздә ширә кәтирин!

Балалар дүзүлүб ювадан чыханда Нәнә тапшырды:

— Йол үстүнә чыхмайын, кәнар — күнчдән кедин, суя да кирмәйин, сәсдән горхмайын!

Балалар мейвәләри тапдылар. Гарача алма кәмирирди. Сарыча армуд дишләйирди. Халлыча онлары чағырды:

— Бура кәлин, гызлар! Гара шанының айры ләззәти вар.

Бачылар онун янына кечдиләр. Гара салхымын ири, долу киләләрини япышыб сордулар.

Бағбан кәлиб тәнәкдәки етишмиш салхымлары дәрәндә гарышгалар горхуя дүшдүләр вә «Бизи һара апарырлар?» дейә дүшүндүләр.

Халлыча тапшырды:

— Киләләрин ичинә кирин! Киләдән бәрк япышын! Дишиниз илишдирин, тәрпәнмәйин!

Салхымы тәнәкдән үзүб ири бир зәнбилә гойдулар, үстүнү өртдүләр. Сәс кәсилди. Гарача явашдан дилләнди:

— Гызлар, биз һарадайыг? Мән лап дарыхырам!

Халлыча деди:

— Гараңлыг фүрсәтдир, ишинизи көрүн!

Чох чәкмәди зәнбилә ишыг дүшдү. Үзүмләри көтүрдүләр.

Халлыча пычылдады:

— Комалашмайын, сәс салмайын!

Үзүмү аг таса гойдулар. Салхым-салхым үстүнә йыгылды. Халлыча бачыларына үрәк верди:

— Киләдән бәрк тутун!

Тасы кәтириб аг диварлы, ишыглы, төмиз бир ерә гойдулар. Ешийә бәнзәйән бир ердә чираг көрәндә Халлыча дүшүндү: «Бура һарадыр көрәсән!»

Гапы чалынды, ишыг сөндү. Бир хырылты сәси кәлди. Һава союду. Гарачанын сәси эшидилди:

— Мән үшүйүрәм.

— Мән дә! — дейә Сарыча пычылдады.

— Мән донурам! — дейә Халлыча әлавә этди.

Гарача өзүнә чүр'әт верди:

— Бәлкә горхуруг!

Халлыча деди:

— Мән өмрүмдә горху билмәрәм. Инди әсирәм

Союг даһа да артды. Бачылар:

— Союгдан өлдүм! Гыш дүшдү дейәсән! — дейә өзләрини Халлычаның үстүнә атдылар.

Һара дөндүләрсә буз көрдүләр.

Бачылар титрәйә-титрәйә галдылар.

Нәнә гарышга балаларыны көзләйә-көзләйә галмышды. Ахшам олду кәлмәдиләр, кечә дүшдү хәбәр чыхмады. Сәһәр тездән Нәнә ахтармага кетди. Дарваза агзында үзүм ийи дүйду, чүрүк бир салхыма яхынлашанда балаларыны өлмүш көрдү. Аглады, сачыны йолду. Әлә билди балаларыны әзибләр. Диггәт әдәндә көрдү ки, бәдәнләри бүтөвдүр. Тез һәким далынча гачды.

Һәким кәлиб бахды, йохлады вә деди:

— Нәнә, буларa азар дәймәйиб, донуб өлүбләр.

— Яйын бу гызмарында да донмаг олармы? — дейә Нәмә тәэччүбләнди.

Һәким чийинләрини чәкди:

— Она мән дә мәәттәләм.

— Ахы гыша алты ай вар?

— Бунлары гыш дондурмайыб!

— Бәс бу шахта нә ишдир?

— Нә ишдирсә, бу, инсан ишидир!

1953

УЛДУЗ

Директорла әл вериб таныш оландан сонра Гәләндәров бир силисчи әдасы илә сорушду:

— Сиздә Улдуз Гәләндәров адлы оғлан ишләнирми? — чаваб көзләмәдән әлавә этди: — Гараяныз, арыг, узун бир оғлан!

Директор Улдузун гыз ады олдуғуну зәнн этсә дә зәнки басды, катибәйә тапшырды:

— Көр Дадаш кетмәйибсә бура чағыр

Заводун кадр шө'бәсиндә чалышан Дадаш адамларын анкетини әзбәр билирди. Һафизәси ити олдуғундан, бир дәфә әмрә дүшән адамын адыны унутмазды.

Әлиндә узун ачар ойнадан, көдәк, әтли сифәт, гарасач бир адам ичәри кирди. Улдузун адыны чәкән кими Дадаш таныды.

— Биздәдир. Ики ай олар көтүрмүшүк. Модел сехинә көндәрдик. Көрәк ки, мәктәбдән кәлмишди.

Гәләндәров севинчәк тәсдиг этди:

— Өзүдүр, мәктәблидир. Доггузунчуну гуртарыб.

Гәләндәров директорун да, Дадашын да бу арайышла марагла янашдығыны көрүб стулуну габаға чәкди:

— Билирсинизми, Улдуз мәним тәк бир оғлумдур Анләдә сөз олуб, ондан күсүб кедиб. Ики айдыр, ахтармамыш ер гоймамышам. Сорағыны бурадан вериләр Шүкүр ки, тапылды. Полдаш директор, хаһиш әдирәм чағыртдырасыныз, көтүрүм кедим, әвдә никарандырлар.

Директор гонағын данышығындан хошланмаса да үзә вурмады.

— Бәйәм сиз оғлунузун бурада ишләмәйиниә разы дейилсиниз?

— Хейр чаным, нә ишләмәк, онунчуя кечир. Нә ишләмәк! Онун маашына галмамышыг ки, сәфиһлик әләйиб кәлиб.

Директор гонағын үзүнә бахыр, сусурду. «Өз прадәси илә кәлән бир оғлан сизин сөзүнүзү эшидәчәкми?». Бу суалы вермәмиш Дадаш дилләнди:

— Фәһләләр ишдән чыхыблар, зәһмәт чәкиб, сабаһ кәлиб.

— Мән онун мәнзилиня кедә биләрәм. Хаһиш әдирәм, адресини версинләр.

Гәләндәров оғлунун адресини алыб чыхандан сонра Дадаш директора, директор Дадаша бахды. Директор деди:

— Бу адамдан көзүм су ичмир. Өйрән, көр нә әһвалатдыр.

Дадаш бир сөз демәйиб кабинетдән чыхды.

Гәләндәр Гәләндәров бору заводунун бөйрүндән өтүб фәһлә мәнзилләриня яхынлашанда, Улдуз ашханада отуруб котлет ейирди. Онун көзү пәнчәрәдә иди. Атасыны еришиндән таныды. Аяға галхыб диггәтлә бахды. Бу яна кәлдийини йәгин әдәндә, рәнки дәйишди, чәтинликлә тикәсини удду. Чәнкәли атыб дәсмал илә әлини силди. Кассая бир бешлик верди, артығыны алмамыш чәлд гапыдан чыхды.

✲✲✲

Ата вә оғул!

Янашы язылан бу ики кәлмә һәр кәс үчүн мүәййән, мә'лум бир мүнасибәтин ифадәсидир. Дүняда бир-биринә бундан яхын ким ола биләр?

Оғул бөйүтмәкдән, аяг алыб ерийән, дил ачыб данышан, ширин-ширин гымышан бир көрпәнин симасында кечмишини, кәләчәйини, бүтүн һәят вә зәһмәтини көрмәкдән чәмийәтә лайиг бир адамын, будур, сәнин әвиндә, сәнин көзүнүн габағында бөйүдүйүнү, мәһз сәнин тәрбийән, сәнин адынла бәйүдүйүнү һәр күн көрмәкдән хош вә фәраһли нә ола биләр!

Әсл мәһәббәти дуян кәнчләр өз севкиләри үчүн һәр фәдакарлыға кедирләр. Чүнки белә бир мәһәббәт ало вуну нә туфан, нә сел, нә өлүм, нә айрылыг сөндүрәр. Бу мәһәббәтин битмәз дастаны чилд-чилд китабларда язылыр!

Анчаг оку дейән вә язан аздыр ки, әсл ата әсл өвлады, чиһәрпарасы үчүн ода кирмәкдән чәкинмәз. Һәр кәс айдын олан бу сөһбәти биз она көрә тәкрар әдирик ки, бә'зән буна үйманан тәсадүфләр олур. Догрудур, аз олур, анчаг олур.

Мәсәлән, бу саат ити аддымларла ашхана габағындан өтүб фәһлә мәнзилләриня доғру кедән һесабдар Гәләндәров өзү дә бир атадыр. Атадыр, анчаг бунун аталығында башгалыг вар.

Гәләндәров Улдузу нийә итирмишди вә нийә ахтарырды? Айдын олмаг үчүн башдан данышаг.

1

Гәләндәр Гәләндәров әввәлләр Хачбулагда гоюнчулуг фермасында һесабдар иди. Күлләр адлы бир гадынын әвиндә яшарды. Бу әвдә үнсиййәт бағлады, Күлләрин чаван гызы Бөйүкханымла әвләнди. Сонра Гәләндәрову шәһәрә мүһасибат курсларына көндәрдиләр. Һәрчәнд ки, бу курслар алты айлыг иди, анчаг Гәләндәров бир дә гайытмады. Бөйүкханымла һәмишәлик видалашды. Арада галан көрпә ушаға хәрчлик вермәк дә истәмәди. Мәһкәмә ушаға хәрчлик кәсәндән 6 ай сонра Бөйүкханым яталаг хәстәлийиндән вәфат этди. Ушағы Гәләндәровун әвинә кәтирдиләр. Инди о, район малиййә шө'бәсиндә мүфәттиш иди. Әминә адлы бир татар гызы илә яшайырды. Әминә ушағы гәбул этмәди. Улдузу ушаг евинә вердиләр. Гәләндәров бир мүддәт буну вә сонра башга бир шейи бәһанә эдиб «ушағын олмур» дейә Әминәни дә бошамаға мувәффәг олду.

Күнләрин, айларын, илләрин нечә кечдийини бә'зән һисс этмәк олмур. Улдуз исә ушаг евиндә санки хүсуси бир сүр'әтлә бөйүйүрдү. Сәккиз яшындан сонра ону атасынын евинә кәтирдиләр. Ушаг бурада тәзә бир ана көрдү. Бу

да өзкэ чүр ана иди. Уча, көк, һәмишә бәзәкли бир гадын иди. Бу гадын санки бәзәйинин, ярашығының позулачағындан горхур, адама йовушмурду. Бир дәфә дә Улдузун әлиндән тутмады, башыны тумарламады, үзүндән өпмәди.

Улдузун мәктәб һәяты, тәһсил илләри башланды. Атасының, аиларла районлара йохламаи кедән мешин говлуглу малийә мүфәттишиниң һарада, кимлә, нечә яшадығыны ушаг һисс этмирди.

Эви сүпүрән, ушаға чай-чөрәк верән гоншу гадын Сәкинә хала һәмишә Гәләндәровун далынча дейинәр вә Улдуза тәсәлли верәрди:

— Огул, дәрсиндә ол, атан да районлардан гуртарар, иншаллаһ сән бөйүйәнәчән онун да ағлы башына кәләр...

Доғрудан да Гәләндәров районлардан гуртарды. Бир мүддәт әвдә чох көрүнүд. Улдузун янында отуруб дәфтәрләрinә бахды, китабларыны вәрәгләди, ушағын чибинә бир үчлүк гойду.

— Огул, — деди, — мәндән адәм чыхмады, һеч олмаса сән бешүүр олма!

Биринчи дәфә атасының нәвазишли сәсини эшидән Улдуз нә гәдәр севинib фәрәһләнмишди! Уч манатлығы нсә ушаг бәлкә отуз дәфә чибинә гоюб чыхарды, каһ ики, каһ дөрд гатлайыр, каһ саг, каһ сол чибиндә сахлайырды, дөгигәдә бир әлини салыб йохлайырды...

Улдуз инди даһа 9-чу синифдә иди. Бир ахшам дәрсдән гайыданда атасыны әвдә башга бир гадынла габаг-габага отуран, ейиб-нчән көрдү. Союнмамышды ки, Гәләндәров дуруб кәлди. Оглунун гулағына пычылдады:

— Улдуз, сәнә бир аналыг кәтирмишәм ки, догма анадан яхшы.

— Мән чох аналыг көрмүшәм.

— Беләсини көрмәмишсән, кәл таныш ол! Ады да Агибәт. Аталар нечә ки, дейиб агибәтин хейир өлсун! Бу чох нәчиб ердәндир...

Улдуз союг бир шейә тохунурмуш кими, үрәкдиз әл верди, хош кәлдин әләди. Агибәт исә исти, этли овчунда улдузун әлини бәрк-бәрк сыхды.

— Оглумуз будурму? — дейә сорушду. Әйилиб үзүндән өпмәк истәйәндә Улдуз илан көрмүш кими, башыны гачыртды. Атасы ачыгланды:

— Дәлилик әләмә, анандыр!

Агибәт стәканын дибинә бир аз араг төкүб Улдуза тәгдим этди:

— Ич буну көрүм!

Гәләндәров да тә'кид этди:

— Ананын саглығына ич! Агибәтин саглығына!

Һәр ики тәрәфдән тәзйиг көрән Улдуз сыхылды, кәлдийинә пешман олду. Һәдәсә үзүнү көрмәдийи, сәсини эшитмәдийи, анчаг шәкилдән вә Сәкинә халанын сөһбәтләриндән таныдығы догма анасы Бөйүкханым кәлиб онун көзү гаршысында даиыды. Һәсрәт-һәсрәт бахды. Эв исә бу дәмдә Улдузун башына доланды. Әлә сүр'әтлә доланды ки, дейирдин бу саат һәр шей еридән учачагдыр. Улдуз чәлд гайытды, палтосуну кейиниди, чантасыны көтүрүб әвдән чыхды.

Гәләндәров стәканы Агибәтин стәканына вуруб башына чәкди, ири аг бир соған дишләйиб, сифәтини туршутду:

— Агибәт ханым, сән көрәк ону бағышлаясан. Ушаглыр, анламыр, ахы о нә ганыр? Дүнйа нә көрүб ки!

2

Һараданса азыб кәлән бир гадынын сүи'и нәвазиш көстәрмәси, илк саламын далынча араг тәклиф этмәси Улдуза күллә кими дәймишди. Әвдән нечә чыхдығыны, һансы истигамәтә вә нә үчүн кетдийини тә'йин әдә билмәди. Бир ан күчәләр, трамвайлар, биналар онун алачаланмын көзләриндән ойнады. Гарышыг аләмдә Улдузун көзүнә ялныз бир шей, ялныз анасы, о сакит, о мә'сум бахышлы, бәдбәхт кәлин көрүнүд. Көнардан бахан дәрһал дүшүнәрди ки, саһил көлкәликләриндә тәк вә сүр'әтлә кедән бу мәктәблинин һалы өзүндә дейил. О, нә исә бир шей итирмишди я фәлакәтә дүшмүшдү.

— Улдуз, ширин ушаг гайғысызлығындан еничә хилас олан эй һәссас кәнч! Мән сәни яхшы баша дүшүрәм. Сән ики аләмин арасында бөйүмүсән. Эн хош, гайғысыз саатларын яшыдлар, йолдашлар арасында кечиб. Мәктәб — сәккиз яшындан сәни гойнуна алыб охудан, бөйүдән мәктәб, сәни тәмиз, саф һисслар, ачыг фикирләрлә бәсләйиб силаһландырыр. Эвдә, эһтияч вә өвладлыг үчүн-

дан бағлы олдуғуи Ғәләндәр аиләсиндә исә сәи тамам башға бир аләм көрүрсәи. Дашыдығын фамилияиын фитрәтиә, тәһсилиә вә кәләчәйиә яд олдуғуну сәи бөйүдүкчә даһа айдын дуюб дүшүнүрсәи. Инди ғәт этмиисәи ки, яд бир тәрбиә илә үзүлүшмәк вахты чохдан чатмышдыр. Сәиин доғма атан олса да, еиә дә үзүлүшмәлисәи.

Улдуз, чанға чийиидә саһил ашағы баш алыб кедирди. Сәриә яз һавасындан сафаланан, дейиб күлән далғадалға адамлары санки көрмүр, сәсләри эшитмир, һеч иә йө диггәт этмәдән кедирди. Кедирди, һара кетдийиин өзү дә билмирди. Санки ата ханиманындан узаглашдыгча онун башы аязыйыр, зеһни дурулур, фикри өзүнә қалирди: «Кәрәк Ильяса дейәйдим. Кәрәк мәктәбә билдирәйдим...»

Бир дә дүшүнүрдү ки, мәктәб вә я комсомол катиби 50 яшлы бир әйаша иә данышачаг, иә иәтичәйә қәлечәкди! Бу бәлкә дә киишии гәзәбләидирәр, ким билир, даһа иәләр баш верәрди! Улдуз әлиин чибиә салды. Хырда пулу вар иди. Атылыб трамвая отурду. Вагон диварларындан асылан әʼланлары, адам ахтаран идарәләрии адресини тәкрар-тәкрар охуду. Әл бойда бир қағызда ири һәрфләрлә язылмышды: «Сәиәт мәктәбиә шакирдләр лазымдыр. Бурада емәк, палтар, мәнзил дә верирләр».

Етирәи кими бир әризә, бир дә мәктәб вәсигәси илә Улдузу бору заводунун модел сехиә гәбул этдиләр. Сех рәиси уста Муртуз онун тәһсилиә, һесаб билмәйиә, әлиии габилиййәтиә бәләд олуб севиди.

— Бу оғлан, — деди, — ишләйәчәк. Бундан уста олачагдыр!

Улдуза шакирдләр ятағханасында, 11-чи отагда ер вердиләр. Бу бирмәртәбәли, клуба охшаян, узун, кениш бир бина иди. Һәр ики тәрәфә пәнчәрәләри вар иди. Он бириичи отагда чәркә илә дүзүлән чарпайыларын башы пәнчәрә габағына иди. Улдузун чарпайысы лап ахырда, ғапы ағзында гоюлмушду.

Отагбашы Виктор Улдузла таныш оланда, онун тәһсилиии биләидә үзүнү йолдашлара чевириб деди:

— Ушаглар, гонаға хош көлдии эйләйәк, өзүиү дә мән дейирәм бир гуллуға ирәли чәкәк!

— Бундан яхшы...

— Яхшы культурник олар.

Ушаглар тәсдиг этдиләр. Виктор Улдузун әлиии сыхды.

— Китабханада бир кедәрәк гыз вар. Бизимкиләрә яхшы китаблар вермир. Һәр кәс кедирсә ушаг китабы верир. Мүрзылка, балығчы нағылы... Сән яхшы оғлансан, онун дилини биләрсән. Өзү дә ки, киноду, консертди, стадионду, кәрәк 11-чи отағы 11-чи дәрәчәйә галдырасан!

Виктор сәсини учалдыб отагдакылардан сорушду:

— Нечә дейирәм, ушаглар, пис дейирәм?

— Яхшы дейирсән.

Виктор Улдуздан сорушду:

— Охуюб чалмагла араи иечәдир?

— Нийә севәиәм

Виктор санки ушаглара мүшдулуг верирди:

— Ушаглар, ханәидәмиз дә вар!

Улдуз бойнундан атды:

— Охумаг әлимдән қәлмәз.

— Бачармасан да кәрәк тапасан, кәтирәсән. Истәйирсән шәһәрдән Бүлбүлү я Рәшиди тап, истираһәт ахшамлары бу отағын курултусу кәрәк әксик олмая!

Виктор мыхчадан асылан балалайканы көстәрди:

— Бу балалайка да, мән дә сәнин ихтиярында.

Улдуз бир айын ичиндә заводда таныиды. Өз хәтти илә язды гы дивар гәзетиинин 1-чи иөмрәсиии апарыб директора көстәрмишдиләр. Хүсусән карикатуралар һамыиын хошуна қәлмишди. Улдузу район йүрүшүнә иүмайәндә дә сечмишдиләр.

Улдуз кедән күиүи сәһәри Ғәләндәров бу мәзмунда бир мәктуб алды: «Ата, бойнумдакы аталыг һаггыиыза борчлуям. Ачыг бу һагг иә гәдәр бөйүк олса да вичданымы чидалая, мәни кечмиш адәтләр кирдабына чәкә билмәз. Һачандандыр өзүм-өзүмлә вурушурам. Мәктәб мәнә әдәб өйрәдир, әвә қалирәм чиркин мәнзәрәләр көрүрәм. Әйаш һәят, анамын тәһгир әдилмәси мәни мәнкәнә кими сыхыр. Бир яндан да аталыг һаггы габағымы кәсир. Дииә билмирәм, суса да билмирәм. Һәйаһәт, давам кәтирмәдим, кетдим, белә бир аиләйә мәнсуб олмаг... Йох! Истомирәм, арха чевириб кетдим. Агибәт ханымла хошбәхт олманызы арзу әдирәм. Мәни исә ахтармайын. Ишә дүзәлмишәм, ерим раһатдыр...»

Гәләндәров адрессиз мәктубу тәкрар-тәкрар охуюб о ян-бу яна чевирирди ки, ганы дөйүлдү. Көлән Улдузун мүәллимәси Хураман иди. О да Улдузу ахтарырды. Гәләндәров мүәллимәйә белә чаваб верди:

— Районa кедиб гоһумларының янына. Бир һәфтәйә гайыдар.

Хураман ханым деди:

— Һара кетдийини билмирәм, йолдаш Гәләндәров, анчаг оңу билирәм ки, аилədə она яхшы кечмир. Өзүнүз яхшы билирсиниз ки, өвлад бөйүтмәк шәхси иш дейил, вәтәндашлыг ишидир, өзү дә лап бөйүйүндән!

Гәләндәров мүәллимәнин төһмәтини аиласа да, өзүнү сындырмады.

— Арxайын олун, — деди, — мүәллимә, мән онунла хүсуси мәшгул олачағам, хүсуси... Мән даһа ығышыб калмишәм.

Хураман она дик-дик бахан адама чох шей демәк истәйирди, анчаг буну дейа билди:

— Бәли, ығышмаг, өзүнү ығындырыб, ушагла мәшгул олмаг! Өзү дә сизин кими бир йолдаш...

Мүәллимәнин төһмәти, Улдузун мәктубу гафилдән вә бәрк вурулмуш бир силлә кими Гәләндәровун боз сифәтини гызартды. О анчаг индн аилады ки, оғлунда, сүкут вә үзүйолалыгла бөйүйән ушагда атасының һәрчайы һәятына нифрәт нечә хырда-хырда бөйүйүб, нә мәртәбәйә кәлә биларминш!..

Сәкинә хәладан сорушанда, ачыгла деди:

— Ай сағ олмуш, бос билмирдин ки, пәрдәни көтүрәндә, әвә күндә бир арвад көтирәндә өвлад адамдан үз дөндәрәр? Индинин ушагларыны танымырсан? Билмирсән ки, мәктәб онлара айры йол өйрәдир!..

Гәләндәров оғлундан сорағ билмәк үчүн бачысы әвинә кетди. Орада илк арвады Бөйүкханымын ушагла янашы шәклини көрдү. Дейәсән, бу шәкил о күн гәлән лап ачыг-ашкара, ачыг-сайыг даяныб Гәләндәроаун йолуну көзләйирди. Көзләйирди ки, о кәлсин, яхылашанда дигәтлә үзүнә бахыб көрсүн утаныр я йох.

Гәләндәров хәчаләт чәксә, ерә йыхылса Бөйүкханым хәял кими учуб кедәчәкди. Утанмаса шәкилдә бөйүйүб чанланачаг, столдан энәчәк, бармагларыны бу әйяш кишинин көзүнә сохачаг, дейәчәкди: «Тфу сәнин үзүнә!»

Дейәсән бу, хәял дейилди. Тамам һәгигәт иди. Бөйүкханымын гәзәб вә нифрәтлә дедийи бу сөзләр Гәләндәровун гулағында мис кими чинкилдәди. Оңу дәһшәт көтүрдү. Карыхдығындан билмәди нә этсин, әллярини кизләтмәйә ер ахтарды. Чибиня саланда мәктубун хышылтысы әф'и илан кими оңу горхутду. Тез әлини чибиндән чыхарыб овушдурду. Дәрһал кери гайытды.

Чүрбәчүр бәһанә илә күман кәлән таныш әвләри бир-бир көзди, һеч ердә Улдуз һаггында бир хәбәр эшитмәди. Һеч кәсә дә сиррини демәди.

Гәләндәров Улдузу ахтармая билярдими? Пох! Хүсусән инди ахтармалы иди. Она көрә ахтармалы иди ки, бу ишин далысындан, мәктәбин төләбиндән, оғлун атапы байкот этмәйиндән, адының газетләрә дүшмәйиндән горхурду. Горхурду ки, ахырычы хидмәт ериндә дә ондан мәс'улиййәт сорушалар.

Анчаг әсас горху бу дейилди. Гәләндәров өмрүндә һеч кәсә инанмадығы кими Агибәтә дә инанмырды. Күман әдирди ки, күнүн бириндә ишдән гайытыб әвини мәсчид кими бош көрә биляр. Агибәтә әв таныпырмаг олмаз. Екә оғлу Улдуз нсә чыхыб кетмишдир.

Яш да, иш дә, вазиййәт да әлә иди ки. Гәләндәров өзүнү төһа вә гаранлыг бир учурум гаршысында һисс әдир, бири-бирини тә'гиб әдән гәбаһәтләри чохданкы яралары кими далбадал ачылмага башлайырды. О, күман этмәди ки, оғлу белә гәт'и тәдбирә әл атсын. Оңу да күман этмәзди ки, Улдузун кетмәси бу әвә, илләр бир-бирини гурулан бу әвә бир мәзар сүкуту, яшар шахтасы катырмиш олсун. Инди о, районлара, завод, фабрик, ишләрә ганыларына аяг дөймәкдә санки Улдузу йох, бирдән-бирә итирдийи шәхлийини, кәләчәйини, үмидини ахтарырды.

Улдуз нсә башына кәләнләри завод комсомол катибн Исламa билдирмишди.

Ислам она бир мә'рузә таныранда сөһбәт ачылмышды. Мә'рузәнин мөвзуу белә иди: «Совет адамының мә'нәви-ахлаги хүсусиййәтләри». Улдуз бу мә'рузәни һазырласа да кәнчләрә охумаздан габаг Исламла данышды:

— Дүнядa инсандан әзабындан ағыр шей йохдур. Башгаларының әхлаг төмизлийинә чағыран адамын аилəсиндə белə бир төмизлик йохса, о адам ән чиркин ишләрдән бирини көрүр. Онун Әбдүлəли бəйдəн фәрги нədир? Сабаһ

мә'рузәдә бириси галхыб десә ки, йолдаш лектор, сиз Гәләндәровун оғлу дейилсинизми? Мән нә чаваб верим? Йох, Ислам, мән бу шәрәфдән чох-чох ашағыдаям. Гардашымсан, бу ишн башгасына тапшыр!

4

Виктор чарпайысынын үстүндә отуруб балалайканы дынгылдадыр, кинодан ганыдан көнчләр исә филмдән сөһбәт едиб күлүшүрдүләр.

Коридорда Гәләндәровун сәси эшидилди:

— Он биринчи отаг бу дейилми?

— Кими ахтарырсыныз?

— Улдуз лазымдыр, Гәләндәров Улдуз!

Улдуз чалд галхыб ганыя чыхды. Атасы ону чохданын, узағын айрылығындан сонракы кими гучаглайыб өпдү:

— Нарадасан ай оғул, сәни ахтармагдан дизимдә тагәт галмады.

Улдуз ону отаға чағырды, алтына стул чәкди.

— Йох, отурмаға кәлмәмишәм, йығыш кедәк!

Ушаглар гонаға тәклиф этдиләр:

— Әйләшин!

Гәләндәров өз һөкмүнә әмин бир әда илә тәклиф этди:

— Йығыш, йығыш кедәк, машын данышмышам!

Бирдән ядына дүшдү ки, Улдузун йырышдырмалы бир шейи дә йохдур. Ятачаг һөкмәт малыдыр. Улдузун китаблардан башга нәйи ола биләр!

— Дур, — деди, — йолдашларынла көрүш, кечдир!

Улдуз әввәл бир гә'нйәтлә данышан атасына, сонра мүнтәзир даяныб тамаша едән йолдашларына бахды вә башыны ашағы салды. Санки о, галбинә мүрачиәт этди. Дүшдүйү вәзийәтдән чарә ахтарырды. Башыны галдырыб тәкрар атасынын үзүнә бахды:

— Ата, мән ишләйирәм ахы!

— Сәнин ишләмәйин мәнә лазым дейил! Дур чыхаг кедәк!

Улдуз бу дәфә чох сәбр вә тәмкинлә нә исә демәк истәйирди, ушаглардан кимсә дилләнди:

— Сәнә лазым дейил, һөкмәтә лазымдыр!

Гәләндәров этрафына бахынды ки, бу сөзү дейәни көрсүн, тапа билмәди. Она доғру чевриләи диггәтли нәзәрлердән әлә һисс этди ки, буну бир адам йох, бүтүн отаг дакылар дейирләр. Оғлуна сары дөндү:

— Улдуз, оғул, сән мәним әвимдә бир пуддан чох дуз емишсән. Мәни инди сатачагсанмы?

Улдузун гәлби гәфәсдәки гуш кими чырпынырды. Дахилән дәрин һәйәчан кечирсә дә, рәнки пул кими гызарса да, заһирдә тәмкинини позмады.

— Сән дә, мән дә, ай ата, — деди, — һөкмәтин балкә беш пуд дузуну емишик! Онун ишини бириичи тутмалыйыг. Өзүн ишчисән, билирсән. Мәним нәсиһәтим артыгдыр!

Гәләндәров сәсинә һиддәт верди:

— Демәли, сән ата-анадан үз дөндәрирсән?

— Анамын адыны наһаг чәкирсән. Ону һеч олмаса гәбирдә раһат гой! Ата исә, ата гой әввәлчә өз барәсиндә дүшүнсүн!

Бүтүн көнчләр диггәт вә марагла Улдузун сөзләрини динләйирдиләр. Чарпайыда узананларын да көзүндән юху гачмышды. Һамы дирсәкләииб ата илә оғлуна ихтилафына диггәт верирди.

Гәләндәров һеч вахт белә вәзийәтә дүшәчәйини дүшүнмәзди. Она көрә ки, өз әвиндән, аиласиндән кәнар һәяты, ичтиман һәятын әсл никишаф истигамәтини дәрк этмәкдән узаг иди. О, һәмишә аиласинә көр бир үввә кими һаким иди. Дүшүнә билмирди ки, онун әвдәки һөкмү анчаг бачаны бағламагла, күнәш богдуғуну күман әдән бир ахмағын һәрәкәтинә бәнзәйир. Аиласи дә, өвлады да аяглайыб юшалтдыгы бир палчыг кими төсөввүр едирди. Бу палчыгдан истәдийи галыбы дүзәлдәчәкди. Белә бир палчыгда битки көйәрдийини, һәм дә бирдән-бира бой атыб учалдыгыны ким көзләйә биләр, ким көрә биларди!.. Гәләндәров ялварычы бир әда илә деди:

— Оғул, кәл белә әламә, тәк бир өвладсан, әви-эшийи мән кимин үчүн йығмышам? Ахы сәнә шәһәрдә нә мәктәб, нә иш әксикдир. Яхшы, нә дейирәм, разы дейилсән, арвады да рәдд әләйим кетсин. Сән мәтләби нийә бу пилләйә миндирирсән?

— Ата, мән гәт әламишәм. Даһа нә данышым!

Улдузун ичиндән мә'юс гайдан Гәләндәров булуг кими тутулмушду. Өз догма оғлунун ниффәтиндә лайиг олачағыны, адамлар ичында бу гәдәр һечә дөнәчәйини хә-

ына да кәтмәзди. Инди әви, ятачағы она илан-чаян ювасы кими олмушду. Чарпайысындан узагда, көһнә диван үстүндә бир йорған бүкүлүб сүпүркә кими дүшмүшдү. Кимисә бу саат ону көтүрүб күчәйә атачағыны көзләйирди. Сәһәр Агибәт ону чәтинликлә ойадыб пәнчәрәни көстәрди.

— Киши, яздыр, халг күнәшли һавада көзмәйә чыхыр, дурсана!

— Арвад, лап бузламышам. Сүмүкләрим кизилдәйир. Үстүмә бир йорған да ат!

Һәмин бу дәгигәдә асфалт йолларла ишә кедән фәһлә кәнчләр Гәләндәровдан данышырдылар:

— Кечмишдә ата тәрбийә верәрди. Инди дә оғул тәрбийә верир

— Адамына бахыр!

— Ким кими!

Июл 1954

ӨЗКӘ УШАҒЫ

Үнсийәт инсанлыгын биринчи шәртидир. Аталар дейиб: «Даг-даға говушмаз, адам адама говушар.»

Апрелин отузунда һава дағ һавасы кими ачыг, дуру вә сәрин иди. Ахшам истираһәтиндән сонра Фәрамәз арвады Зивәрлә саһилә, көзмәйә һәзырлашырды. Зивәр һамыдан әввәл шагларыны — он яшлы Ярпызы, үч яшлы Айдыны кейиндириб һәйәтә бурахды. Өзү дә палтарыны дәйишиб чыхырды. Дәһлиз ағзында чәкмәсини дүймәләйирди ки, гапынын зәнки сәсләнди.

— Ай гыз, бәсдир! — дейә бир сәс кәлди.

Зивәр күман эдирди ки, зәнки вуран, анасы илә зарафатлашан Ярпыздыр. Она көрә дә зәнкин сәсинә мә'на вермәди. Зәнк тәкрар олунду. Зивәр гапыны чәлд ачды ки, гызына ачыглансын, айры бир сәс кәлди:

— Гонаг истәдинизми?

— Паһо! Хош кәлмишсиниз, чох сәфа кәтирмишсиниз! Һәгигәт мүәллимә, буюрун, буюрун!

Гонаг әл вериб көрүшсә дә эв саһибини көзмәк әзминдә көрәндә дурухду:

— Зивәр ханым, дейәсән кедәси ериниз вар. Кедәк, мән мане олмайым.

Һеч ерә кетмирик, әлә белә кейиникли идим, индичә кәлмишәм, кечин ичәри!

Фәрамәз ичәри отагдан кәлиб гонаға әл верди, хош кәлдин әләди:

— Кечин, Һәгигәт ханым! Буюрун әйләшин!

— Догрусу, яхшы олмады...

— Лап яхшы олду. Яхын әйләшин!

Гонаг әлиндәки гутуну пәнчәрәйә гойду, сумкасыны чәнкәлдән асыб стул чәкди, отурду. Зивәр мәтбәхә кечиб

очағы яндырды. Чайники, газаны ода гойду. Һәйәтә гачыб гызының овчуна нә исә сыхды вә ташыды:

— Гач, Ярпыз, бу яхын будкадан бир банка гатыг ал кәтир! Ярпаг долмамыз вар, тез кет ки, ахшамды, бағланар.

Ярпыз овчудакы үчлүйә бахды, тәкрар гатлады. Кетмәк истәйәндә Айдын ағлады: «Мән дә кедирәм! Мәни дә апар!»

Ярпыз гардашының сөзүнә гулаг асмадан ейиләди. Айдын да ағлая-ағлая бачысының далынча гачды.

— Мән дә кедирәм, мән дә кедирәм, — сонра анасыны чағырды.

— Ана, мән дә кедирәм!

Зивәр әзиз гонағына баш ағрысы олмасын вә ушағын сәси кәсилсин — дейә гызына ичазә верди:

— Ярпыз, әлиндән тут оны да апар! Мугаят ол, сәкиндән ашағы дүшмәсин. Тез гайыдын!

Зивәр буну дейиб, чалд гонағын янына гайытды.

Һәгигәт ханым деди:

— Ушағы көндәрмә, түнлүкдүр, һеч бир шеј лазым дейил!

Зивәр Һәгигәт ханымы инандырды ки:

— Бүдүр, бурададыр, яхында, ики аддымлыгдадыр. Бир шеј олмаз!

Фәрамәз дә кәлиб стол башында отурду.

Шүбһәсиз ки, Зивәр ушағы гатыг алмаға көндәрәндә Фәрамәз эшитди. Онун да фикриня кәлди ки: «Бәлкә өзүм кедәм». Сонра адәти үзрә дүшүндү: «Ушағы о гәдәр дә әзизләмәйин, әркөйүн бөйүтмәйин хейри йохдур. Сабаһ һәята чыхачаг, мүстәгил вәтәндаш олачаг. Инди бир стәкан гатыг алмагы да өйрәнмәсә, он сәккиз яшында да көрәк ана гучагындан айрылмасын. Нә олачаг, узагы сатычы бир аббасы, бешшаһы артыг верәчәк. Бунун һеч эйби йохдур...» Һәтта батумлу бир достунун сөзү дә ядына дүшдү. Куя Батумда һаммал чағыранда беля дейәрдиләр: «Ай ананын әзиз оғлу, бура кәл! Чүнки әзизләниб, бөйүйән, һеч бир сәнәт далынча кетмәйән чаванлар ахырда һаммаллыға мәчбур олурмуш.

Һәгигәт ханым «ушағы көндәрмәйин» дейәндә Фәрамәз истәди бу мисалы чәксин, аралыға айры сөһбәт дүшдү.

Һәгигәт ханым Фәрамәзин дә, Зивәрин дә яхын досту вә әзизи иди. Әввәла, она көрә ки, Һәгигәт ханым онларын һәр икисинә дәрс демишди. Балачылыгдан онлары яхшы таныйыр, тәрбийәләри илә машгул олурду. Һәтта онларын токунда да фәал иштирак этмиш, һәр икисинә бөйүклүк этмиш, огланын да, гызын да алнындан өпүб, тәбрик нитги демиш, хейир-дуа вермишди. Инди Фәрамәзин, Зивәрин бәлә бахтияр бир аилә гурмалары, күл кими балалар бөйүтмәләри онун үчүн нә гәдәр фәрәһли вә хош иди!

Һәгигәт ханым бир дә она көрә әзиз иди ки, нечә илдән бәри Фәрамәзин эвинә аяг басмамышды. Чүнки ону бир мүддәт район техникумларындан бириня директор тә'йин этмишдиләр. Орада икән ири вәфат әламишди, гадын тәк галмышды, чох чәтинликдән сонра тәкәр Бакыя ишә тә'йин олунмушду. Фәрамәз дә, Зивәр дә бир телеграмла кифайәтләнмиш, өз тәләбәлик вәзифәләриня лайигинча ериня етириб, Һәгигәт ханымы йохламамыш, вахтында әһвалыны сорушмамышдылар. Инди исә мүәллим төһбәбүс әдиб, тәләбәләриниң эвиня кәлмишди. Буна көрә дә Чаванлар мүәллим янында хәчаләтли кими идилар, үзрхаһлыг әламәйә сөз вә фүрсат ахтарырдылар.

Үчүнчү тәрәфдән дә Һәгигәт ханымын кәлиши ади бир кәлишә охшамырды. Она көрә охшамырды ки, бу эви о, биринчи дәфә көрүрдү.

Фәрамәз бу эвә көчәли бир ил дейил. Москва архитекторларының планы илә, шәһәрин мәркәз еринда, али мәктәб ишчиләри үчүн тикилән бу эвин сәлигә-сәһманы, шәһәрәти һәр ердә дейилдиди. Һәгигәт ханым, сөз йох, тәзә эвин мүбарәкбадлыгыны да нәзәрдә тутмамыш дейилди. Бу көрүш һәр ики тәрәфин галбән арзу этдийи севинчли, фәрәһли бир көрүш иди. Чүнки мүәллим өвлад гәдәр севдийи тәләбәләриниң бахтияр һәятыны сейр этмәкдән, тәләбәләр дә мүәллимләриниң сә'йинә миннәтдарлыг этмәкдән хүсуси бир һәзз дуюрдулар.

Достлар ишыглы, сәлигәли эвин эйванында, сүфрә башында әйләшмәкдә, ширин сөһбәтдә олсунлар, биз дә бир нечә дәгигәлийә, гатыг далынча кедән ушагларын янына гайыдаг.

Ушаг зеһниниң бөйүк, мараглы вә бакир бир аләм олдугуну ким инкар әдә биләр? Психологлар, педагог-

лар бу аләми нечә өйрәнир, нечә гиймәтләндирир, ону билмирәм. Ону билирәм ки, бу аләм каинат гәдәр бөјүк, тәбиәт гәдәр зәнкин вә әлвандыр. Бу аләми тәфсилатына гәдәр яхшы билән алимләр хошбәхтдирләр. Ачыг инанмырам ки, бир алимин билик тәрәзиси бу ағырлығы чәкә билсин. Чүнки бөјүк рус шаири көзәл дејиб: «Бир гәлбин тарихи бир халғын тарихи гәдәр зәнкиндир».

Бир дамчы суда каинат әкс олундуғу кими, бир ушағын зеһниндә дә бүтүн бир мүһит әкс олунур. Бә'зән ән характерик һәрәкәтләримиз, хасиййәтләримиз бизим саймадығымыз, мә'на вермәдијимиз бир ушағын илк бахышы илә тә'јин олунур. Тә'јин олунур вә һәмишәлик онун зеһниндә һәкк олунуб галыр. Бир заман һаггымызда сорушуланда ушаг адымызы, фамилијамызы я пешәмизи јох, она тә'сир әдән һәрәкәтимизи хатырлајыб дејир:

— Һә, о дишн ачыг кишинимн дејирсән, таныдым! Көјә бахан адамы мән һәмишә көшк габағында көрәрдим...

Ушаг зеһнинин күдрәти, әһатә даирәси вә давамы да чохдур. Күзкү габағында дуран һәр предмет лабүд әкс олундуғу кими, ушаға раст кәлән һәр шеј онун зеһниндә өз тә'сирини бурахмалыдыр вә бурахыр. Сизин јанынызда күш кими өтәрәк бә'зән ојнаг көзләрини үзүнүзә тикән, ашағыдан јухары диггәтлә бахан балачаларыбала саймајын! Онларын јанында өзүнүзү јығышдырын! Онлар кәләчәкдә сизин һаггынызда һөкм верәнләрдир.

Нә исә, мәтләбдән узаг дүшмәјәк.

Ярныз банканы будкачыя вериб пулуну јохлајанда күчәнин о бири тәрәфиндән бир киши кечирди. Кишинин әлиндә бир ојунчаг газ вар иди. Киши ушаг үчүн алдығы ојунчага һәрис кими, дејәсән ојнадыр, о ян-бу јанына диггәт етирирди. Ајдын ону көрән кими сәкидән дүшүб јүјүрдү вә кишинин әлиндәки ојунчаға бахмаға, күлүмсәјәрәк ејин еримәјә башлады.

Милис нәфәри көрпә ушағын кишинн изләдијинә диггәт әдирди. Ушағын атасы сајдығы кишинин э'тинасыз кетдијини, тини дөнәндә һеч ушағы ахтармадығыны, көзләмәдијини көрүб һәгиг этди ки: «Өзкә ушағыдыр!» Ушаға јахынлашыб әл верди:

— Нә јахшы оғлансан, ә!

Ушаг күлдү, киши кедән тәрәфә ишарә этди:

— Гуси, гуси, га-га-га!

Милис нәфәри һансы этрафа бојландыса, бәлкә ушағын бөјүкүнү көрсүн, һеч кәс јахын кәлмирди, дејәсән ушаг көјдән дүшмүшдү.

— Бәс сән... Бәс сән кимлә кәлмишсән? — дејә милис нәфәри ушагдан сорушду.

— Ярнызнан!

— Һаны бәс Ярпыз?

Ушаг этрафына бахынды вә мә'јус бир чаваб верди:

— Јохдур!

Милис нәфәри ушағы гучағына көтүрмәк истәди:

— Кәл, сәни евинизә көндәрәчәјәм!

Ушаг балыг кими силкәниб онун әлиндән чыхмаг истәди:

— Истәмирәм.

— Евиниз һаяндадыр?

— Бурдадыр!

— Һансыдыр?

— Одур!

Милис нәфәри ушағын әлиндән тутуб биная јахын кәлди:

— Һансы гапыдыр?

Ушагдан чаваб кәлмәди.

— Кимин оғлусан?

— Папаның!

— Папанын ады нәдир?

— Фәриш.

Милис даяиды:

— Нечә јә'ни Фәриш? Фамилијан нечәдир?

— ...

— Бәс сәнин адын нәдир?

— Ајдын!

— Һарада олурсунуз?

— Эвдә.

— Евинизи көстәр көрүм!

Ушаг даяиды, кичик бармағыны ағзына апарды, алтдан јухары милис нәфәринин үзүнә бахды.

— Атан һарада ишләјир?

— Ичласда!

Милис нәфәри ушагдан мүәјјән бир чаваб ала бил-

мәйәчәйини йәгини этди; дүшүнду ки: «Района апармаг лазым кәләчәк, бу саат валдейни ахтарыр».

Ушагы гучагына көтүрүб кетмәк истәйәндә Айдын оюнчаг истәди:

— Гуси-гуси, га-га-га!

— Кедәк сәнә, гуси-гуси га-га верәчәйәм!

Ушагын мә'юс сифәтини севинчли бир күлүш ишыгландырды.

Милис нәфәри постуну йолдашларындан бириня тапшырды, ушагы дилә тутуб района кәтирди вә ону нөвбәтчийә тәһвил верәндә деди:

— Коммунист күчәсинин башында, бешинчи даланын янындан тапылыб. Валидейни һаггында бир шей демир. Иччаг көрүнүр охумуш анлә ушагыдыр.

Гатыг алмага кедәндә Ярпыз ушагын әлиндән тутмушду. Будкая яхынлашан кими бурахмалы олду. Чүнки сатычынын габагында адам чох иди. Ушагы кәнарда гоюб өзү нөвбәдәкиларын далында даянды. Банканы аланда да бир хейли көзләди. Сатычынын хырда пулу йох иди, башгаларындан алыб она вермәли иди.

Ярпыз кери дөнүб ушагы ериндә көрмәйәндә тәшвишә дүшдү. Адыны чагырды. О, тинә бахды, бу дүкана кирди, этрафыны йохлады. Айдындан бир әсәр көрмәди. Күман этди ки, ушаг бирбаш әвә гачыб. О әвдән башга бир ер танымыр, өзү дә горхар, адамсыз һеч яна тәрпәшмәз. «Бәлкә дә гоһумларымыздан бириня раст кәлиб, көтүрүб апарыблар».

Бир тәрәфдән дә Ярпыз анасындан бәрк горхурду: «Кетдим, көрдүм ушаг әвдә йохдур, онда бәс нечә?»

О һалда нә гиямәт гопачағыны дүшүнәндә Ярпыз әвә кетмәйә горхду. Әлиндә банка күчә ашағы кетди, күчә юхары гайытды, балача бойлу адамларын һамысына яхыналыб үзүнә бахды, бә'зиләриндән сорушду, көрдүм дейән олмады. Күчәнин ортасында Ярпызы ағламаг тутдуса да, о, өзүнү сахлады. «Бәлкә, — деди, — әвдәдир әлә!»

Әвә кәлиб банканы анасына верәндә гонагла атасы чай столунун габағында отуруб ширин данышыр, гаһ-гаһ чәкиб күлүрдүләр.

Зивәр банканы ачыб гатыгы пиялалара төкдү вә сорушду:

— Бәс ушаг һаны?

Саймазяна сорғусунун чавабы кечикәндә, Зивәр бир дә сорушду. Ярпыз донуб галмышды, бир сөз демирди. Зивәр бир аз да бәркдән деди:

— Ушагы һара өтүрдүн бәс, а гыз?

— Ушаг мәндән габаг кәлиб ки.

— Һара кәлиб, һаны кәлиб? — дейә Зивәрин көзләри алачаланды.

— Мән гатыг алдым, дөнәндә көрдүм йохдур, — дейә Ярпыз башыны ашағы дикди.

— А гыз, нечә йохдур, ушаға нә олуб, ачығыны де!

Зивәрин сәси кет-кедә учалыр, рәнки дәйишир, һәйәчаны артыр, көзләри бөйүйүрдү:

— Һаны Айдын?

Ярпыз әлләри илә үзүнү тутуб ағлады. Зивәр исә: «Ушагы һарда итирдин, ай гыз?» дейә күчә гапысындан, беш пилләкәни бирдән һоппаныб йүйүрдү, өзүнү күчәйә атды.

Инди ананын гәлбиндә нә кими бир туфан төлатүм олдуғуну охучулар яхшыча тәсәввүр әдә биләрләр. Сага-сола өтән дағ кими машынлар, ағыр сүр'әтли трамвай вагонлары, сүрүб кедән троллейбуслар, дизелләр... Бунлар Зивәрин һәйәчандан бөйүмүш көзүнә көрүнәндә гадынын сәбри түкәнди, үрәйи үзүлән ярпаг кими әсмәйә башлады. Аяғында әв башмағы, яхасы ачыг, сачы дағыныг, төйшүйә-төйшүйә йүйүрән Зивәр һара кетдийини, нечә кетдийини билмирди.

— Ай гардаш! Ай бачы! Көрпә ушаг! Уч яшында оғлан ушағы, үзүндә дә гара хал! — дейә-дейә адамларын үзүнә бахыр, чаваб көзләмәдән өтүрдү. Ким исә һәйәчаныны дуймушду:

— Бачы, — деди, — ушаг итибсә района мүрачиәт әдин! Онлар биләрләр.

Зивәр дүз гайыдыб района йол алды. Йол алды, иччаг нә аяглары кедир, нә көзләри этрафдан чәкилирди. О һәр аддымда, һәр күнчдә, һәр тиндә Айдыны ахтарырды, бүтүн күчәни диггәтлә нәзәриндән кечирмәмиш өтмәк истәмирди.

❖❖❖

Милис нәфәри ушагы кәтириб нөвбәтчийә тәһвил вердикдән сонра өз постуна кетди.

Нөвбәтчи Мәһәр Әлиев дәрһал Мәркәзи милис вә яхын район милис идарәләринә зәнк вуруб мә'лумат верди. О, дәстәйи ерә гоймамыш Айдын гапыя тәрәф үз гойду. Мәһәр телефондан айрылыб тәләсик ушагын далынча кәлди:

— Һара кедирсән, бала?

— Анамын янына.

— Эвинизи таныйырсанмы?

— Һә!

Мәһәр севинчәк ушагын әлиндән тутуб кетди:

— Кедәк!

Гапыдан чыхыб бөйүк күчәнин сәкисинә чатанда Мәһәр даяныб ушагын фәһмини йохлады. Айдын да даянды. О ян-бу яна бахды:

— Эвиниз һаяндадыр?

— О янда.

— Һаяндa?

— О янда.

Айдын мүәйән бир чәһәт көстәрә билмирди. Анчаг балача, кирдә, ағ чәнәсини тәрпәдиб көйә ишарә әдирди.

Мәһәр ашкар көрүрдү ки, ушаг һеч бир ери танымыр, анчаг анасыны көрмәк үчүн һансы тәрәфә апарсан кедәсидир.

— Кедәк, мән сәни бир яхшы ерә апарым, анан да ора кәләчәк.

Мәһәр ушагы идарәнин һәйәтинә, үзбәүз гапыя, Нюра халанын эвинә апарды.

Айдын кими бир гонаг Нюра хала үчүн тәзә һадисә дейилди. Онун эви белә азан чох көрпә ушаглар үчүн багча эвәзини көрүрдү.

Зотова Павловна Нюра отуз биринчи мәктәбин хадимәси иди. Өзүнүн ушагы олмаса да ушаг руһуна бәләд иди. Өмрүнүн чохуну мәктәбләрдә хидмәтдә кечирмишди. Мәһәр дә онун гоншулуғунда мәнзил тутмушду. Зотовая доғма халасы кими әркә вар иди.

Айдын Нюра халанын эвиндә ахтардығыны тапды. Һараданса она ири бир йүк машыны (оюнчаг) кәтирдиләр, ики дәнә дә газ баласы. Гушлары көрән кими Айдын охумаға башлады:

— Гуси-гуси, га-га-га!

Ест хотите да-да-да!

Айдын бир булканы доғрайыб гушларын габагына төкмәкдә иди ки, Зивәр өзүнү ушагын үстүнә атды:

— Айдын, чан!

Ана, ушагыны көтүрүб өпә-өпә нөвбәтчинин янына кәлди, дәфтәри имзалады, билмәди нә диллә тәшәккүр этсин. Аная әлә кәлди ки, бу садәлик милис либасы кейми адамын синәсиндә бөйүк вә мүгәддәс дүйгуларла зәнкин бир гәлб дөйүнүр. Бу гәлб аналарын да, аталарын да, ушагларын да, бөйүкләрин дә һәйәчанларыны дәриндән дуюр. Бу адам вәтәндаш дейил, горудуғу һәр кәсә әйни дәрәчәдә, әйни сәдагәтлә хидмәт әдир. Зивәр инди Мәһәрә миннәтдарлыг этмәйә кифайәт вә мүнасиб сөз тапмырды.

Һәгигәт ханым да әвдә белә бир һәйәчана сәбәб олдуғуна көрә хәчаләт чәкирди. Айдынын гаршысында отуруб килейләнирди:

— Бир дә сизә кәлмәйәчәйәм!

— Кәләрсән!

— Сән мәни гоюб кедирсән.

— Нюра халакилә сәни дә апарарам. Орда гуси, гуси, га-га-га вар!

Айдын Нюра халаны инди дә ядындан чыхармыр. Атасы она йүк машыны да, миник машыны да алыр. Гуси, гуси, га-га-га да кәтирир. Енә һәр сәһәр ериндән дуранда ушаг папағыны көтүрүб йола дүзәлир:

— Һара кедирсән, Айдын? — дейә ондан сорушанда

— Нюра хала чагырыр! — дейә чаваб верир.

1954

ӨЗҮНДӘН НАХОШ

Людей одиноких по натуре, которые, как рак-отшельник или улитка, стараются уйти в свою скорлупу, на этом свете немало.

А. Чехов

— Нахош-махош билмирәм. Ким кетмәсә, мәсәләсини үмуми нчаса гоячағам!

— Бу нә данышыр, ә!

Мирзә Әскәр Абасәлинин далынча баха-баха галды. «Үмуми нчаса гоячағам!» Сөзләрини зеһниндә тәкрар этди, наһимәси бир аз да артды.

Мирзә Әскәр Абасәлини яхшы таныйырды. Билирди ки, дедийини әләәндир. Онун адыны әвдә сөйүшлә чәкәндә арвады сорушурду:

— Нечә адамдыр о?

— Әввәла, демагогдур, лап екәсиндән. Икинчиси, нәнәчибдир. Үчүнчүсү, һәясыздыр. Дөрдүнчүсү...

Арвады онун сөзүнү кәсди:

— Сайма, бәсдир, һәясыздан нә десән чыхар.

Абасгулу трестдә ерли комитә сәдри иди. Кечән һәфтә горара алынмышды ки, истираһәт күнү бүтүн ишчиләр пыгышыб стансияя кетсинләр, вагонлардан төкүлән тахта дирәйи машынлара йүкләмәкдә вагзал фәһләләринә көмәк этсинләр. Тикинти материалы о гәдәр төкүлмүшдү ки, пыгыб-пыгышдырмаг үчүн коллективин бу гәрары э'лан олунанда Мирзә Әскәр адәти үзрә э'тиразыны билдирди:

— Әлбәттә ки, имәчилийә кетмәк мәсәләсиндә нахошлар нәзәрә алынмалыдыр!

Бу сөз Абасәлинин гулағына чатанда чин башына вурду. «Белә дә хейрә-шәрә ярамаз адам олармы?» дейә дүшүндү вә үзүнү һесабдарын отағына тутуб учадан деди:

— Нахош-махош билмирәм. Ким кетмәсә, мәсәләсини үмуми нчаса гоячағам!

***

Мирзә Әскәр ийирми илди трестдә һесабдар вәзифәсиндә чалышырды. Бу ийирми ил мүддәтиндә бир күн олмайыб ки, о, башыны галдырыб десин: «Бу күн кефим саздыр, яхшыям!» Ону һәмишә сөһбәтдән шикайәт әдән, боюн-башыны тутуб уфулдаян көрәрсиниз. Бири баш агрысындан данышанда Мирзә Әскәр шәрик оларды: «Мәним башымын агрысы кәсмир». Бири үрәкдән, бир башгасы мә'дәдән шикайәтләндими, Мирзә Әскәр гәләми ерә гоюр, чешмәйи чыхарар вә дейәрди:

— Сиз, дейәсән, мәним нахошлуғумдан хәбәр верирсиниз. О шейләр мәндә артыгламасы илә баш верир: Дәрман атмагдан йорулмушам.

Мирзә Әскәр һәятында чох әһтиятлыдыр. Емәйинин, истираһәтинин вахтыны кечирмәз. Аз гала өзү яшда бир стәканы, галайланмыш гашығы, гәляалты үчүн айрыдығы хүсуси бир ешийи вар. О ешикдән бутулка илә гайнанмыш су, кәклик оту, аспирин, чүрбәчүр витаминләр чыхар.

«Грип» сөзүнү язанда дәстмалла ағзыны тутар, сәһәр-ахшам голтуғуна термометр гоюб, һәрарәтини йохлаяр.

Бир дәфә трамвайда эвинә кедәндә янында отуран бир ханым шүбһәләнди.

— Йолдаш, — деди, — сумканызда тоюг вар, нәди?

— Хейр, мәним сумкам бошдур, базара кетмәмишәм.

— Бәс бу гурулту сәси нәдир ки, мән эшидирәм?

Мирзә Әскәр баша салды:

— Голтуғумда грелка вар. Агрыны кәсмәк үчүн мәсләһәт көрүблөр. Трамвай тәрпәнәндә зәһримар пырғаланыр. Суюн сәсиндир!

Ахшамлар истираһәт вахты адамлар киноя, театра, стадиона кедәндә Мирзә Әскәр чарпайысында узаныб өзүнү йохлаярды. Узун мүддәтли вә агыр ишдән сонра

тә'мирә кәлмиш машины уста нечә йохларса, о да өзүнү әләчә диггәтлә йохлайырды. Термометрдә бир шей көрмәйәндә, күзү габағына кечәр, рәнкинә бахарды. Голуна, гычына нәзәр салар, агзыны ачыб боғазына бахар, «а» сәси чыхарарды. Әвдәкиләрин һамысының башына тонланмасыны, онунла марагланмасыны чох сөярди. Гапы-пәнчәрәнин дүшмәни иди. Истидә, күләкдә, гарда, яғышда әвдән чыхмаг истәмәзди. Күчәдә дә костюмунун бойнуну галдырар, белини әйәр, диварларын диби илә еринәрди. Чайы союдуб, сую да гыздырыб ичәрди. Витамин йох иди ки, Мирзә Әскәр онун кимйәви тәркибини билмәсин, дадыны йохламасын. Онун кетмәдийи яйлаг галмамышды. Баг галмайыб аягламасын, палата галмайыб ятмасын, санатория галмайыб яшамасын. Путйовкалар әлә тез-тез язылыб мөһүрләнәрди ки, дейәрдин бу юмру, яглы көвдәли, чешмәкли кишинин вүчудуна, аллаһ әләмәсин, бир сәдәмә тохунса дүня алт-үст олар. Һәкимләр дә ону танымышдылар. Диагноз гоймаг үчүн чох әзинйәт чәкирдиләр. Дахили үзвләрин бирини «шылтағчы» язар вә сорушардылар:

— Кәрәк сиз бөйрәкдән шикайәтли идиниз?

— Доктор, инди мә'дәм дә, үрәйим дә шылтағлыг әдир.

Мирзә Әскәр истәдийи куротлара кедәрди, һамысындан да наразы кәләрди. «Нечә шейдирсә мәнә дүшмүр. Күн-күндән кери кедирәм» — дейә шикайәтләнәрди.

***

Инди Абасәли дә үзүнү тутуб белә бир адама дейирди:

— Нахош-махош билмирәм.

Мирзә Әскәр бу дәфә мәәттәл галмышды ки, кетсин я кетмәсин. Күман әдирди ки, ону имәчилийә чағырандар о гәдәр дә наинсаф олмазлар. Ону тахта-шалман дашытмага гоймазлар. Олса-олса ону өз сәһәтиндә истифадә әдәрләр. Орада да язы-позу, һесаб-китаб вар ахы. Орада да көрүлән ишин һесабыны апаран лазымдыр я йох! «Мәни анчаг бу мәгсәдлә апара биләрләр, айры чүрә олмаз» — дейә дүшүнүрдү.

Һәрдән Абасәлинин гәзәбли ваһимә басырды: «Һәясыздан нә десәл чыхар! Горхурам үмуми ичласа гоя, өзү дә лап пис данышса. Она мәндә таб һаны? Орадача үрәйим кедәр...»

Бир дә көрүрдүн ки, Мирзә Әскәр вүчудунда галан чәсарәти ишгьб өз-өзүнә белә дүшүнүр:

«Дәли шейтан дейир ки, кәл кет! Гой сәни лап имәчилийә апарсынлар. Нахош бәдән дә дөзмәсин, йыхылыб өлсүн. Ганын төкүлсүн бельләринин — Абасәли кими вичдансызларын үстүнә! Азы беш ил һәбс версинләр. Әйби йохдур, мән гәбрдә ятанда о да кетсин дустагханаларын күнчүндә сүрүнсүн! Дәли шейтан дейир ки, әлә кәл кет, гой ахыр әнчамы белә олсун!

***

Сәһәр тездән үстү өртүлү автобус кәлиб әвин габағында даянды. Абасәлинин сәси эшидилди:

— Сабаһын хейр, мирзә! Машын сизи көзләйир!

Автобусун ичиндән дейиб-күлмәк сәси кәлирди. Дейәсән, адам чох иди, — дейәсән, чамаатын һамысы кедирди. Мирзә Әскәр көйнәкчәк дуруб пәнчәрәдән бир эшийә бахды, шикайәтли бир диллә арвадына деди:

— Көрүрсән дә! Бу да мәним истираһәт күнүм.

— Кефин йохдур, кетмә!

— Нечә кетмәйим, көрмүрсән аләми йығыб гапыя! Бу вичдансызлығын һәлә һамысыны көрмүрсән, булар һамысы мәним үчүн гурулуб, кетмәсәм бәйәм чаным раһат олачаг?

Гәляналтысыны, дорманларыны, боржом бутулкасыны сумкая йығынча, кейиниб чыхынча, бир хейли вахт чәкди. Автобусдан сәс кәлирди:

— Ай Мирзә, тез ол, күн-күнорта олду ки!..

Мирзә Әскәрин әлиндән япышыб ичәрийә салдылар. Автобус сүр'әтлә йолуна давам этди. Мирзә Әскәр сагасола йыргаланараг дүшүнүрдү: «Нечә әләйим ки, учот ишини мәнә версинләр!»

***

Стансияда тикинти ләвазиматы йол бою даг кими төкүлмүшдү. Илдәләрдән сәфәрбәрлийә алынмыш дөрд

тонлуг машынлар нәфәс алмадан долуб шәһәрә йолланырдылар.

Абасәли трест ишчиләрини сағаларә пайлашдыранда, һәрәйә бир иш тапшыранда Мирзә Әскәр севинирди. Көрүрдү ки, буну чағыран, тахта дашымага көндәран йохдур. «Дейәсән әлә мәнимки учот олачаг!» — дейә шадланырды.

О бу фикирдә икән Абасәли узун бир дирәйин башындан тутуб чағырды:

— Мирзә, бура кәл, япыш, атаг машына!

Мирзә Әскәрин көзү бәрәлә галды. «Ону көтүрмәйә мәндә чан һаны?» — дейә һәйәчанла дүшүндү.

Абасәли мачал вермәди:

— Голум дүшдү, тез ол, ай Мирзә!

Мирзә Әскәр истәр-истәмәз дирәйи көтүрмәли олду. Беш аддымлыгда даянан машына апараначан бәлкә үрәйиндә йүз дәфә Абасәлийә сөйдү. Дирәйи гояндан сонра она әлә кәлди ки, бу саат йыхылыб өзүндән кедәчәкдир! Өзүнү йохламаг истәйирди ки, Абасәлинин сәси эшидилди:

— Мирзә, тез ол, бизим машын кери галыр, биабыр оларыг, яхын кәл!

Мирзә Әскәр дирәйин икинчисини, үчүнчүсүнү дә көтүрүб машына тулламалы олду.

Ахшам йоргун, әзкин бир вәзийәтдә әвә дөнән кими зарылдады:

— Арвад мәним ерими сал! Мәндән бир дә адам олмаз!.. Бансин әви йыхылсын!

Ятага узанан кими ону ширин юху апарды. Арвад онун голтуғуна термометр гойду, нәбзини йохлады. Бирчә шейә һейран иди ки, һәмишә юхуя һәсрәт олан, юхусузлугдан шикайәтләнән адам, инди, дейәсән, див юхусуна кетмишдир!

Нечә саатдан сонра Мирзә Әскәр юхудан галхды, емәк столуна яхшыб тәләб әлади:

— Арвад, мәнә емәк вер, яман ачмышам!

Гадын, кишисинин өмрүндә көрмәдийи ширин бир иштайла хөрәк едийини көрүб севинди.

— Ай Мирзә, — деди, — ағыр иш сәнә дүшүр, кәлсәнә һесаб-китабы бурахыб, станцияда иш көтүрәсән?

1954

АНАМЫН ГЕЙДЛӘРИ

Мартын еддисиндә гайгыкеш кишиләрин чохуна һәдийә магазаларында раст кәлмәк олар. Ахы сабаһ 8 Март Бейнәлхалг гадынлар күнүдүр! Бу байрамы һөкумәт идарәләри, тәшкилатлар, гәзетләр гейд едирләр. Нечә ола биләр ки, бу умуми байрамы һәр кәс өз евиндә гейд этмәсин. Гадын олан евләрини һамысында, гадын олмаян евләрини исә (белә евләр дә вардыр) чохунда мартын сәккизини гейд едирләр.

Бизим евдә бу байрам һәр ил вахтында, гайда илә гейд олунур. Гадын чинсиндән тәкчә бир анам вар ки, мән онун хатирини, демәк олар, таныдығым гадынларын һамысындан чох истәйирәм. Бу байрамын адыны да, дәскаһыны да, онун ады илә — анләмизин бинөврәси олан әгсачлы гадынын ады илә бағлайырыг. Өзүндән сорушсан, о һеч белә бир байрамда мәним зәһмәтә дүшмәйимә, магазалары кәзиб һədийә алмағыма разы олмаз. Онә көрә йох ки, гадын байрамыны өзүләмир, йох! О да бүтүн гадынлар кими бу байрамын гәдр-гиймәтини яхшыча билир. Һәлә ядымдадыр, биз районда яшаян заман ичласлара һәвәслә кедәрди. Клубда гадынлар ығылынчағында трибуная чыхыб учадан нитг дә дейәрди.

Әввәлләр бу байрам биздә чох шәнлик, шадянлыгла кечәрди. Инди, мән бир аз яша доландан сонра, анамын әлиндә бир бәһанә дүшүб. Эвимиздә, мартын сәккизини байрам эләмәк сөһбәти кәләндә гадын башлайыр мәни данламага.

— Сән, — дейир, — әввәл бир бу евә кәлин кәтир, мән дә арзу-камла һалал сүд әммишини габағына чыхым, тәдарүкүмү көрүм. Сонра да белә күндә кәлишимизә мүбарәкбадлыг әләйәк. Байрам, әлә чаван кәлинләрә лайигдир. Йохса бу нәдир, сән һеч бир шеаны бәйәниб әв-

ләнмирсән, амма мәнимлә оғуруб гадын байрамы кечирирсән? Нә олсун белә! Мәндән сәвай гадын йохдур?!

— Ай ана, гадын байрамы һәр кәсин өз арвадының байрамы дейил ки, бу гадынларымызын азадлығы, чадралан, мәһдумадан, әр зүлмүндән гуртулушу байрамыдыр. Сән дә ки, анад олмуш гадынларын әсл бир нүмайәндәсисән.

— Мән истәйирәм бу әвдә айры бир нүмайәндә дә олсун.

— Олса да әләси олачаг ки, нә зүлм көрүб, нә чадра. Көһнә дүнядан галма ким олачаг?

— Демәли, сән мәнә көһнәдән галма кими, бир музей адамы кими бахырсан?

— Пох, мән сәнә дүнякөрмүш, зүлмәт дүнясындан ишыглыға чыхан, она көрә дә бу аг күнләрин гәдрини яхшы билән бир адам кими бахырам:

Анам көрүр ки, мәнә сөз чатдыра билмәнәчәк, «Башы хейирли!» дейиб өтүб кечир. Мән исә әтиразына бахмадан анамын байрам һәдийәсини алыб көтирмишәм. Голтуғумда аг кағыза бүкүлү, гутуя бәнзәр һәдийәни көрәндә гадын марағыны кизләдә билмәди.

— Нәдир о әлә?

— Тап көрүм нәдир?

— Сәнин һәдийән, йәгин ки, ширинлик, канфет олачаг!

— Канфет дейил.

— Тортдурму?

— Әлә шей дейил.

— Ипәк дәстмал-зад?

— Пох, тапа билмәдин.

Анам балача көзләрини даһа да кичилдәрәк, алдығыма бахды:

— Чорабдыр?

— Узаглашдын.

— Билдим, гутуда тикиш мәсәлән көтирмишсән.

— Узаглашдын, чох узаглашдын, ана!

Мәним шикар чавабларым гадыны даһа да чиддиләшдирди. О, диггәтини топлайыб бир аз да яхына кәлди, әли илә һәдийәни йохламаг истәди.

— Бәс ахы, нә олачаг бундан артыг, — деди, — бәлкә халан ушагларына оюнчаг машындан-заддан алмышсан?

— Ана, мән сәнә, шәхсән сәнә һәдийә алмышам. Ушага ярамз шей дейил. Һәтта мәним өзүмә дә лазым олмаз. Бу анчаг сәнә лазым олан шейдир.

Гадынын мараг көтүрдү. О күлүмсәр көзләри илә мәним әлимдәки бағламая бахды, мүмкүн һәдийәләрин һамысыны бир-бир хәялындан кечиртди: «Илаһи, тәкчә мәнә, мәним кими бир гоча арвада көрәк олан нәдир көрәсән?»

Бирдән о, әлини юхары галдырыб бәркдән деди:

— Тапдым!

— Нәдир!

— Лап тапмышам, одур ки, вар! Сән һәна алмышсан, әчаб дә әләмишсән алмышсан. Мәнә ондан яхшы һәдийә олмаз, ди бәри вер!

Мән күлдүм, һәна алмага сөз вердим вә инандырдым ки, бу һәдийә башга шейдир.

Гадынын севинч вә марагы тәәччүбә чевриляи.

— Адә, бәс нә ола биләр, нәдир ахы о?

Мән кағызы ачыб ичәриснидән чыхартдығым көй чилдли, бейүк ярашыглы бир китабы анама тәгдим этдим.

— Ана, сәнә китаб алмышам, — дедим.

Анамын тәбәссүм вә тәәччүбү дәрһал сөнүб кетди. Инди онун үзүндә вәзийәтини мүәйән етмәкдә чәтинлик чәкән бир адамын тәрәддүду варды. Инди о, мәним онунла зарафат этдиними, өзүмә алдығым бир китаб үчүн она миннәт гойдуғуму күман едә биләрди. Чүнки анамда белә галын китаблары охумаға кифайәт гәдәр савад йох иди.

Анам голларыны чарпазлайыб деди:

— Әлә китаблар мәним кәсавалыгыма ярашыр?!.

Гадында мә'юслуг һиссиниә имкан вермәмәк үчүн әлавә этдим:

— Билирсән нә китабыдыр? Хөрәк китабы! Чүрбәчүр ләззәтли хөрәкләри биширмәк гайдалары! Һәр хөрәйин мәсәлән, ады, рәнки, шәкли, дады, нәдән вә нечә һазырланмаг гайдалары.

Бу хәбәр анамын сифәтиндә мараг, севинч әламәтләринин енидән дограмасына сәбәб олду. Мән буну дедим,

китабын чичәк кими янан, әлван шәкилләрлә бәзәкли сәһифәләриндән бирини ачдым, гадына тәгдим этдим:

— Буюр, бах!

Китабда тамамилә ени һазырланмыш, магазаларда тәзәчә сатылан ничә нахышлы, мүхтәлиф рәнкли орижинал дәбли нимчәләри, бошгаблары, супникләри, булудлары, тайгулплары көрәндә анамын үзү ягышдан сопракы яз көйләри кими ачылды.

— Бу нәдир белә, — деди, — габ-гачаг сатан магазаныи ишидир?

— Йох, хөрәк биширмәк гайдалары үчүндүр! Ләззәтли сүфрә үчүндүр!

Мән китабы вәрәгләйиб чүрбәчүр хөрәкләри көстәрәндә анамы һейрәт көтүрмүшдү. О тәәччүб долу бир марагла дейирди:

— Буна бах, шәкәр чөрәйи, бадамбура... әлә бил бу саат күрәдән чыхардыбсан! Мейвәләрин дүзүлүшүндәки сәнмана бир бахырсанмы! Көр нәләри китаба салырлар!

— Ана, бәс нечә! Бизим адамларымыз үчүн, дадлы, этирли, яглы хөрәк бишмәси илә назирликләр; трестләр, газетләр мәшгул олур.

— Плов биширмәйи дә языблар?

— Көр пловун нечә чүрәсиндән данышылыр!

Мән һәмин сәһифәләри вәрәгләйиб охудум. Гөвурма плов, кишмиш плов, дөшәмә плов, чәкмә плов.

Гадының марагы даһа да артды.

— Бу яша кәлмишәм, хөрәк барәсиндә бу дәскаһда китаб көрмәмишәм, — деди.

— Инди хөрәйин өз дәскаһы да артыб ахы! — дейә мән әлавә этдим.

Китабын шәкилләриня бахдыгча, изаһлары эшитдикчә анам вәчдә кәлирди. Китабы әлимдән алыб дизи үстүнә гоюр, сәһифәләри көстәриб сорушурду:

— Оху көрүм бурада нә языр? Бурасыны оху! Бир ашағы бах көрәк!

Охудугларымы һәрфиня гәдәр әлә диггәтлә динләйирди ки, дейәрдин язанларын сәһвини тутмаг истәйир. Гадын гәләми әлимдән алыб кәфкир кими ойнада-ойнада данышырды:

— Пловун, оғул, әсл пловун айры дәскаһы вар! Дүз языр ки, мәсаләһи чохдур. Онун шүйүдүмүмү, зә'фәрә-

нымымы, лавашымымы дейим! Онун көмүр үстүндә дәм алмасынымы, дөмкешинимми, газан ағзына вурулан хәмиримми дейим, чүрбәчүр хурушларымымы дейим? Һансыны дейим!

— Ана, бунларын һамысы китабда язылыб!

Гадын мәним сөзүмү кәсди:

— Көр пловун янында нә языб?

— Нечә янында! Хурушуму дейирсән?

— Йох, көр ичмәли нә вар?

— Ичмәк һәр кәсин өз ишидир.

— Йох, плов янында инди араг гоюрлар, амма, гадимдә шәрбәт, я айран оларды — буз кими!

— О һәр кәсин өз ишидир.

— Оху көрүм кишмиш плову нечә һазырлайырлар?

Мән китабын мүәййән сәһифәләриндән охудум:

«Тәмизләнмиш, ююлмуш, габагчадан исладылмыш, она көрә ишмиш кишмиш... айрыча газанда ягда гызардырсан...»

— Әни дәмә гоймагдан нә языр?

— «Зәиф одда, ағзы хәмирләнмиш газаны...»

— Вай сәнин! Дейән, бу китаб лап ашпаз әлиндән чыхыб... Оху!

— «Күдүплов»

— О бир шей дейил. Плову һөрмәтдән салан шейдир, өт!

— Мән хөрәклөр һаггында данышдыгча, анам тәсһиһ верирди:

— Кишмишә алма гатмаг дүз дейил.

— Газмаг лавашдан да олар, юмуртадан ла.

— Сүдлү плову ядындан чыхарыб!

— Бозбаша петрушкә төкмәк дүз дейил!..

Мән анама сөз вердим ки, сәнин гейдләрини китаб язанлара чатдырачағам.

Анам исә инди китабы әлиндән ерә гоймур. Һәр кәлә нә охудур, тәзә-тәзә шейлөр һазырлайыр. Мәни дә лап тәнкә кәтириб:

— Бу китаб олан әвә — дейир, — кәлин кәтирмәмәк лап наинсафлыгдыр. Чүнки нечә нашы гыз олса, бурая бахыб көтүрәчәк, һәр чүр хөрәк, һәр чүр сәлигә өйрәнәчәк. Сән кәл дашы этәйиндән төк, ай оғул!

1954

ИЧЛАС ГУРУСУ

Әнчил гуруcу, әрик гуруcу, зогал гуруcу — бунлар чох олур, ичлас гуруcу исә тәк-тәк олур.

Бир вар ки, күн алтында гуруян, бир дә вар ки ичласларда гуруян, суюну чәкән, һәят һиссләрини итирән.

Ичлас гуруcуну сиз таныйырсыныз. Адыны билмәсәниз дә, өзүнү яхшы таныйырсыныз. Арыг бәдәнини габага әйиб дизини бүкәрәк сүр'әтли алдымларла кедән адамы сиз күчәдә, идарә гапыларында, пилләкәнләрдә чох көрүрсүнүз.

О һарая тәләсир? Ичласа!

Голтугундакы боз, сүртүлмүш говлуг, сәлигәсиз йыгылмыш кагыз-кугузла долудур.

Бунлар нәдир? Протокол! О бүтүн өмрү бою башы ашаты, дүнядан бихәбәр, гайгабагты, сифәти булут кими тутулмуш, фикирли көзүр.

Нәни дүшүнүр? Гәрары!..

Ичлас гуруcу үчүн кечәнин-күндүзүн, язын, пайызын, истинин-союгун, ерин-көйүн һеч бир фәрги, әһәмиййәти йохдур. Суларын сәсиндән, чичәкләрин әтриндән, гушларын маһнысындан, мусигидән, күлүшдән, шәнликдән узаг олан бу гараднмәз адамы көрәндә кимсә һейрәт едир, чохунун да ачығы көлир.

Күман этмәнин ки, ичлас гуруcу анчаг ичтимаи ерләрдә белодир? Сиз дүшүнүрсүнүз ки, эвинә гайыдыб папағыны чыхарданда, арвады, ушагы илә көрүшәндә Ичлас гуруcуну һалы дәнишмиш олур, үзүндә ишыг, додағында тәбәссүм доғур?

Йох! Сәһв едирсиниз! О нрадәли, принсипли, мүстәгим адамдыр. Онун шәхси аилә һәяты өзү дә бир нөв

ичласдыр. О, бир дәфә гәт этмишдир ки, ичлас үчүн яранмышыг, башымыз гәрар һазырламаг, бармагларымыз протокол язмаг, әлләримиз чәпик чалмаг, сәсимиз чыхыш этмәк үчүн бизә верилмишдир. Онун фикринчә бүтүн каинат да мүһүм бир ичласдан сонра яранмыш вә имзаланмыш бир гәрар үстүндә дајаныр. Инанмырсан, башыны галдыр көйә бах. Көр нечә милйонларла улдузлар сәдрлик едән айын башына топланмышдыр. Мин илләрдән бәри көндә әлә гызғын ичлас кедир ки, бә'зән күрултусу ердә гулаглара дүшүр.

Ичлас гуруcу арвады Мейранса илә белә данышыр:

— Йолдаш Мейранса, тәклиф вар ки, мәним чорабларымы ююб гурудасыныз!

Мейранса динмәйәндә о аяга галхыр, гәләмини күт учуну стола дөйүб данышыр

— Чаваб үчүн сөз верилир йолдаш Мейрансая!

Ичлас гуруcуну ичласлар, гәрарлар, нитгләр ичиндә кечән вә асанлыгла кечмәйән һәяты нечә дәфә аиләдә дә силкәләнмишдир.

Он сәккиз ил әввәл Гуру, ахшам, ичласдан гайыданда арвадыны әвдә көрмәди. «Бу һансы ичласдадыр кечәнин бу вахтында?» — дейә үрәнində фикирлошди. Чох кечмәди гоншу гадын көлиб Гуруну тәбрик этди:

— Гуру гардаш, көзүнүз айдын, бир яхшы гызыныз олду. Мейранса ханым хәстәханада сизи көзләйир

Гуру, гадына нә мүштулуг верди, нә дә чаваб. Гәзәб вә дәһшәт яган үзү бир аз да гараллы, көзүндә илдырымлар ојнады: «Бу нәйә лазымдыр? Көрәсән бу барәдә нә гәрар олачаг? Эшидәнләр нә дейәчәкләр?»

Ушагы бәләниб әвә кәтирдиләр. Гуру, кагызлар аләминдән баш галдырыб бахмады да. Мейранса әрини хәбини этди ки, бир яхшы ад тапсын. Ичлас гуруcу бу мәсәләни клуба, ичласа кечиртди. Орада чох ад тәклиф олунду, ата разы олмады, өз тәклифиндә тә'кид этди:

— Мә'рузә!

Ичласдакылар гәһгәһә чәкиб күлүшдүләр вә сонра чәпик чалдылар.

Гызын ады галды Мә'рузә.

Мә'рузә бәсләнди, Мә'рузә бөйүдү. Мә'рузә охумага, нәһайәт диггәтләри чәлб этмәйә башлады.

Мә'рузәчә китаб, дәфтәр алмаг лазым кәлəндә Ичлас гурусу бүтүн рәсмиййәти көзлəйирди. Əввəлчә гыз, атасына ərизə язырды. Сонра ərизə мəктəбə, мүəллимин тəсдиғинə көндəрилирди. Даһа сонра Мейранса гол чəкирди. Нəһайəт Ичлас гурусу магазиндəн китаб, дəфтəр алыб кəтирир, гыза гол чəкдирəндən сонра сиясһи илə верир вə вахт гоюрду: «Кəлəн айын икинчи һəфтəсинин сонуна гəдəр» һəмин сиясһинин бир сурəтини идарəйə, «нəзарəт үчүн» мүдирə көндəрир, бир үзүнү дə өз архивиндə «эһтият» үчүн сахлайырды. Кəлəчəкдə йохласалар лазым олар.

Мəктəб мүдири бир нечə дəфə Мә'рузəчə демишди:

— Гызым, атаны чағыр, вачиб сөз дейəчəйəм!

Гуру чаваб вермишди:

— Мən ичласда олачағам!

Гыз бөйүйəндən сонра Ичлас гурусунун башағрысы даһа да артды. Гызы чох ердəн истəдиляр.

Элчиляриң һамысына бир чаваб верилирди:

— Анкет долдурун, йохлайыб бахарыг.

Элчиляр анкет адыны эшидиб дағылышырдылар.

Ахыр мəһəббəтиндə садиг олан Əскəр адлы бир шофер Ичлас гурусундан əл чəкмəди. Мейранса Əскəрлə гоһум олмаға разы иди. Кишинин гылығына кирмəк истəди:

— Киши, Мə'рузəни истəйирлəр ахы?

— Конкрет даныш, ким истəйир вə һансы шəртлəрлə?

— Шофер Əскəр!

— Əризəси һаны?

— Əризəси йохдур.

— Бəс ниййə һавайы данышырсан? Мейданда нə ərизə вар, нə анкет, нə зəманəт. Ниййə бəс кəлиб башымы ағрыдырсан?

Мейранса хаһини əдасы илə деди:

— Бəлкə вахт верəсən, ичласын олмаянда элчилəр кəлсин, данышасыныз?

— Элчини нейləйирəм? Гыз истəйən адам шəхси ишини, шəклини көндəрсин, таныш олум, сонра мүзакирə эдиб бахарыг.

Ичлас гурусу оғланың адыны бир-ики дəфə тəкрар эдиб Мейрансая бахды, башыны булады:

— Ады көһнəдир, чох көһнəдир. Мə'рузəни алмаг истəйənин ады Мə'рузəйə лайиг олсун кəрək!

— Сən дейəрсəн дəйишəк!

Ичлас гурусу өз гəрарыны тəкрар этди:

— Дедим шəхси ишини көндəрсин, бахыб мүзакирə эдəрик, артыг данышмаг лазым дейил!

Мейранса бир сөз демəйиб чыхды.

Ичлас гурусунун сөзлəрини Əскəрə чатдырдылар, Əскəр деди:

— Анкетими кетсин идарəдəн өйрəнсин, анчаг мəн бу ишин даһа асан йолла һəллини билирəм. О өзүнү белə зəһмəтлəрə нəһаг салыб.

***

Бу ахшам Ичлас гурусу отуруб протоколлары саһмана салырды. Мейранса да шкафы ачыб тəзə палтарларыны кейинирди. Киши башыны галдыранда арвадыны айры бир һəвəс, айры бир севинчлə, тələсə-тələсə кейиниб-кечинəн көрду.

— Һара белə ай арвад? — дейə тəəччүблə сорушду.

— Һеч, балача ичласымыз вар!

— Бəс Мə'рузə һарададыр?

— О да өз ичласына кедиб, сəнə дə кағыз көндəриб

— Мейранса столун үстүндəки китабын алтындан əл бойда бир кағыз чыхарыб эринə верди: — Дейəсəн, ушагларын гəрары вар. Оху көр нечəдир?

Ичлас гурусу кағызы охуянда көзү кəлləсинə чыхды: «Ата, биз чох мүзакирə элəдик, дүшүндүк, данышдыг. Сизə зəһмəт вермəдən ЗАГС-а кетдик. Сабаһ тоюмуздур, оғлан эвиндə олачаг, ичласдан сонра вахтын олса буюруб кəлəрсəн. Гызын Мə'рузə»

Ичлас гурусу даһа да гуруду. Гуру, узанды, дик аяға галхды:

— Нечə, нечə?.. Өзбашына гəрар чыхарыблар?.. Бу гəрары ким тəсдиг эдиб?

Мейранса тəмкинини вə мүлайимлийини позмадан чаваб верди:

— Кəрək сəн тəсдиг эдəсən дə!

Ичлас гурусу өзүндән чыхды:

— Мән онун анкетини охумамыш, ишини йохламамыш мүзакирә этмәмиш, белә гәрары нечә тәсдиг әдә биләрәм, бу нә интизамсызлыгдыр?..

Мейранса чәкмәсини аягына чәкиб сон сөзүнү деди:

— Әдәрсән, этмәзсән өзүн биләрсән. Мән Әсәкәркилдә тойда олачагам; әвдән мүгаят ол! Гапы-бачаны ачыг гойма! Мейранса бунu деди, гапыны чырпыб чыхды.

Эв, дәйирман дашы кими Ичлас гурусунун башына доланды.

1954

Sadə hekayələr

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

	сәh.
	3
Кейләр адамы	13
Балдан әввәл	19
Чупчик	27
Мушитдүг	30
Хәбәр—этәрсиз	38
Вәтән яралары	47
Әр вә арвад	55
Диссертасия	62
Чыраглар янды	67
Силаһ гардашлары	82
Од ичиндән чыханлар	104
Аилә	111
Оғул	126
Агил	133
Ифтихар	138
Кәнч уста	143
Ярадан әлләр	148
Чин гызы	152
Киласын сепинчи	157
Балам ағаллары	171
Әскәр оғлу	185
Кәрәк одар	193
Мәрдимазар	195
Балачалара һөрмәйә	203
Улдуз	215
Өзкә ушағы	224
Өзүндән наһош	229
Анкетин тейләри	234
Ичлас гурусу	

Нашад Мир Чалал Әли оғлу

Садә һекайәләр

*

Редактору *Ш. Аббасов*

Бәдии редактору *Р. Һүсейнов*

Чилдин рәссам *В. Хруслов* чәкмишдир

Техники редактору *С. Һүсейнова*

Корректорлары
Һ. Мирчәфәрова, Р. Әлиева

Йығмаға верилмиш 23/IV-1955-чи ил. Чапа имзаланмыш 20/VI-1955-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Физ. ч. п. 7,5. шәрти ч. в. 12,7, учот-нәшр. в. 11,5. Сифариш 554. ФГ 06435. Тиражы 10 000.
Гиймәти 5 ман. 20 гәп.

Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийаты, Бакы, Һүсү Һачыев күчәси № 6.

Азәрбайчан ССР Мәдәнийәт Назирлийинин 26 комиссар адына мәтбәәси, Бакы, Әли Байрамов күчәси № 3.

ПАШАЕВ МИР ДЖАЛАЛ АЛИ ОГЛЫ

ПРОСТЫЕ РАССКАЗЫ

(на азербайджанском языке)

Азербаиджанское Государственное
Издательство